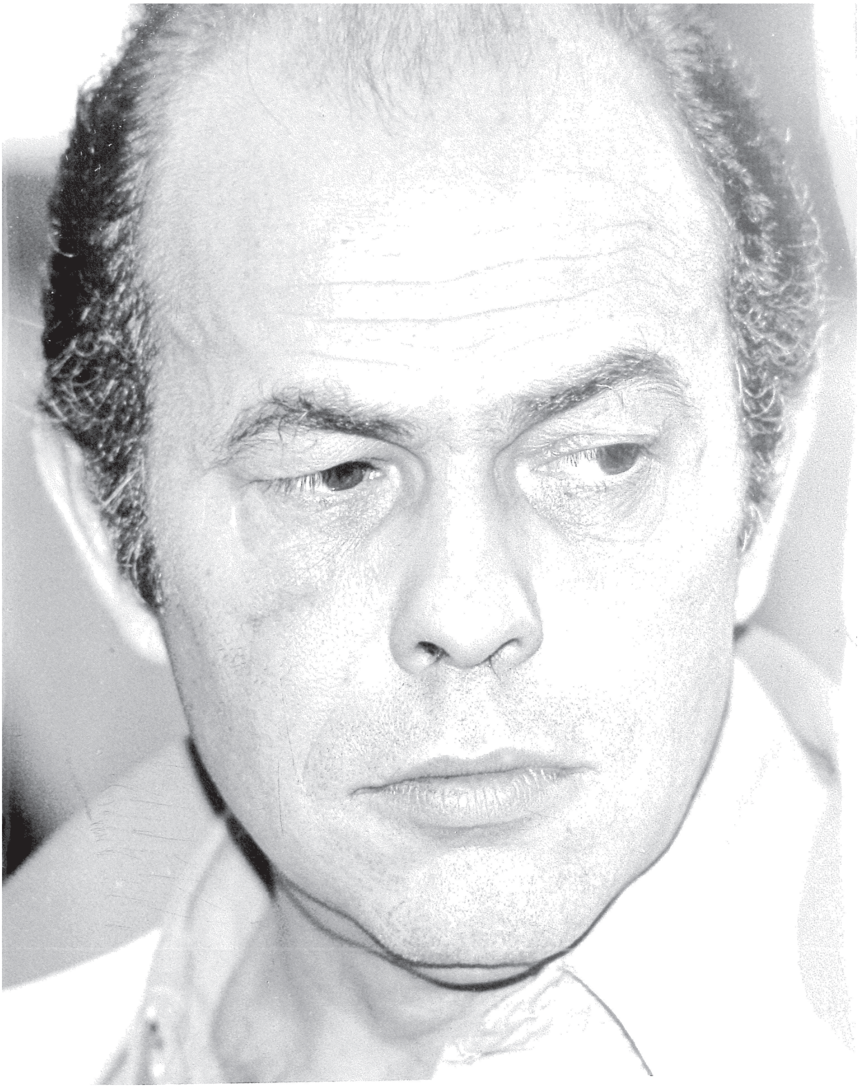
Яцек Куронь

ПОЛЯКИ ТА УКРАЇНЦІ:
важкий діалог

ДУХ І ЛІТЕРА

КИЇВ

Яцек Куронь

ПОЛЯКИ ТА УКРАЇНЦІ: важкий діалог

ДУХ І ЛІТЕРА

УДК 323.1(=162.1/=161.2)

СПІЛЬНИЙ ПРОЕКТ
ВИДАВНИЦТВА ДУХ І ЛІТЕРА ТА ТЕЛЕКАНАЛУ TVI

Один із найвидатніших поляків XX століття Яцек Куронь, лідер демократичної опозиції, а в незалежній Польщі незмінний голова комісії в справах національних меншин і етнічних груп, народився і виріс у багатонаціональному Львові. Обпалене війною дитинство, формування справжнього лицаря справедливості – тема уміщених у цій книжці спогадів. Також пропонуємо увазі широкого читача добірку публіцистики Я. Куроня, присвяченої міжнаціональним стосункам, у тому числі дуже важливого для нього польсько-українського примирення та співпраці. Докладні коментарі впровадять у контекст подій усіх, хто зацікавиться цією темою.

К К935 **Куронь Яцек. Поляки та українці: важкий діалог. –** К.: ДУХ І ЛІТЕРА . – 2012. – 264 с. ISBN 978-966-378-249-2

Видавці: *Костянтин Сігов, Леонід Фінберг*

Редактор-упорядник: *Іза Хруслінська у співпраці з Андрієм Павлишиним*

Укладання приміток і «Хроніки життя Яцека Куроня»: *Іза Хруслінська*

Переклад: *Андрій Павлишин, Володимир Павлів, Володимир Каденко*

Літературний редактор: *Валерія Богуславська*

Комп’ютерна верстка: *Галина Ліхтенштейн*

ISBN 978-966-378-249-2

Сьогодні ми мусимо творити майбутнє, в якому зможемо подолати суперечності, не долаючи відмінностей. Тобто не затираючи того, що ми є поляками, (…) українцями, а водночас чинити так, щоб наші особливості нас збагачували. Так, як це діється зі мною, бо я відчуваю, що я багатший на цілу Україну, що українцям я зобов'язаний своїм внутрішнім і духовним багатством.

Яцек Куронь

ЯЦЕК КУРОНЬ

Яцек Куронь є одним із найвидатніших поляків свого часу. Ідейний комуніст у роки юності, пізніше він став прихильником глибоких демократичних реформ (1956 рік), згодом – творцем і лідером демократичної опозиції, Комітету оборони робітників, видатним діячем «Солідарності», а після 1989 року – міністром у двох урядах і надзвичайно популярним парламентарем. У Сеймі він створив і очолив комісію у справах національних меншин та етнічних груп.

Його неодноразово заарештовували, у в'язниці він провів загалом понад дев'ять років. За освітою Яцек Куронь був істориком, за темпераментом і уподобанням – педагогом, а за пристрастю – громадським діячем і політиком.

Упродовж усього свого життя він був нонконформістом, він умів піти наперекір громадській думці, якщо вважав, що цю громадську думку охоплює безумство національного шовінізму. Етнічний націоналізм викликав у нього відразу, він зневажав звичай прибріхувати та славословити, коли йдеться про власне минуле, його жахала ксенофобія.

Водночас Яцек Куронь був прихильником толерантності й діалогу. Він завжди намагався зрозуміти точку зору іншої сторони – співрозмовника, опонента. В польській політиці він був винятковим явищем, тому став одним із ініціаторів видання кількатомної серії «Важких питань», які, на мій погляд, зумовили перелом у колективній свідомості поляків. Раніше в Польщі домінувала логіка монологу, польський месіанський міф завжди невинної жертви лихих сусідів.

А ще в Польщі панував інший стереотип: країни, розташованої поміж Росією та Німеччиною. У такий спосіб сформував польську геополітику найвидатніший ідеолог польського націоналізму

Роман Дмовський. Із подібним мисленням принципово полемізували редактор паризької Kultury Єжи Ґедройць і найважливіший з-поміж публіцистів цього еміграційного видання Юліуш Мерошевський. Полемізував і Павел Ясеніца у публіцистичній кількатомній «Історії Польщі». Натомість у політиці ніхто не заперечував тезу Дмовського так наполегливо і послідовно, як Яцек Куронь. Він безугавно повторював: східним сусідом Польщі є не Росія, а Україна, Литва і Білорусь. Яцек Куронь, син Львівської землі, вважав польсько-українське примирення однією з цілей своєї публічної діяльності. Саме з цієї перспективи він говорив про операцію «Вісла», про УПА, про цвинтар Орлят у Львові, про польсько-українські конфлікти, про право української нації на вагому історичну пам'ять. І повторював, що слід спершу підбити баланс власного національного сумління, а не скрушно битися в чужі груди.

Яцек Куронь був моїм другом. Багато років поспіль ми разом прагнули вільної Польщі. Я багато від нього навчився, я добре знаю, чому без Яцека Польща духовно збідніла. Але я також знаю, скількох людей Яцек зумів заразити розумною любов'ю до самостійної України.

Його голос у цьому питанні був шляхетним і безкорисливим – він не вправлявся у дипломатії, а йшов за голосом сумління, наражаючись на гострий спротив польських українофобів. За свій нонконформізм він платив високу ціну. На щастя, Яцек Куронь дожив до відзначення найвищими польськими та українськими нагородами.

Я щасливий, що добірка Яцекових творів, підготовлена його друзями, тепер потрапить до рук українського читача.

Адам Міхнік

ЯЦЕК КУРОНЬ:
голос польського сумління, що пробуджував сумління українське

Уже восьмий рік Польща та Україна вчаться жити без Яцека Куроня. Вдається нам це не дуже добре: розтринькали ми чимало з того, що було напрацьовано з його участю. Без його голосу тихішими стали рупори польсько-українського порозуміння, зате голосніше заговорили групи непримиренних. Чому?

У відповіді на це питання – увесь феномен Яцека Куроня. Він діяв на найвищих регістрах людського духу. На цих регістрах серце людське готове прийняти всю правду, а тому слово правди стає словом сповідальним.

На цьому рівні людина загалом почувається доволі самотньою – навіть у колі друзів. У своїй сповідальності Куронь під кінець життя ставав щораз самотнішим також. Проте він був вирозумілим і, бачачи, що українцям важко осягнути цю повноту правди, лише скрушно констатував: «На жаль, ні ми, ні ви ще до цього не дозріли, хоч, без сумніву, дозріваємо щодня і щороку».

Після відходу Яцека повнота правди ослабла, а сила часткових правд зросла. Їм, на жаль, знову вдається електризувати наші патріотичні чуби.

Ця книга – це спроба культурної реінкарнації Куроневого феномену, за яким ми вочевидь затужили. Ясна річ, друковані літери, на жаль, не звучатимуть його незлобивим іронічним голосом і не пахнутимуть викуреним ним тютюном. Але здатність запалювати людські серця вони, без сумніву, збережуть. Тому хай будуть благословенними зусилля всіх, завдяки кому ця книга з’явилася на світ!

Формула Куроня щодо приналежності Львова – міста, що «належить одній державі, але двом культурам» – списана насправді з нього самого. Він належав Польщі, але надихав собою обидві культури. Його серце мало би бути поховане у Львові, як серце Міцкевича – у Вільно/Вільнюсі. І він, напевно, записав би це у своєму тестаменті, якби такий повтор не видавався йому занадто претензійним.

Польськість, уособлена в Куроневі, робить честь полякам і водночас ошляхетнює українців. Його концепція: «Ми, поляки, були українцями для німців і німцями для українців» є тим аргументом, який обеззброює навіть найзатятіших непримиренних.

Проте не менш високою є і Куронева «українськість», успадкована від чутливого на кривду батька-поляка. Вона також гуманізує – ні, євангелізує! – обидва народи, оскільки втихомирює наші взаємні «комплекси жертви».

Для мене особисто ревеляційним було те, що Яцек учив нас сприймати прощення не лише як почесну корону, що нею увінчують процес примирення, а й як початок тернистої дороги, яку без цього не здолаєш. Прощення, як і Христос, має бути «альфою та омегою, початком і кінцем».

Цим він увиразнив якісь невидимі мури у моїй власній душі, про існування яких я й не підозрював. Після цього мені стало зрозуміло, що я ще не дійшов до місця такої зустрічі з поляками, коли роз'яснюються і торжествують Небеса. Але паломництво до цього місця з томиком Яцека у наплечнику буде легшим.

Яцек Куронь сам сформулював key performance indicator (ключовий індикатор виконання), за яким ми мали б оцінити його життя і діяльність: «Якщо йдеться про життя, важливо, не як довго хтось живе, а як!». І коли знаєш цей критерій, то вже зовсім просто розпізнати у Книзі Життя простий запис: «І виліпив Господь тіло Яцека та вдихнув у нього велику душу – і побачив Бог, що воно добре».

Мирослав Маринович

Від упорядника

Яцек Куронь не залишив нам книжки, в якій докладно пояснив би власну концепцію польсько-українських відносин. Але та концепція постає завдяки його численним інтерв'ю та публічним виступам, котрі найчастіше з'являлися тоді, коли в польсько-українських стосунках діялося щось важливого, коли слід було втрутитися, пояснити рації обох сторін і вжити належних заходів. Наша збірка містить усі знайдені статті, виступи та інтерв'ю Яцека Куроня, які стосуються України, польсько-українських стосунків і української громади в Польщі, опубліковані у 1974–2003 роках у польській пресі. Ці тексти були оприлюднені в Польщі у книжковому форматі видавництвом «Krytyka Polityczna» як III том «Творів» Яцека Куроня (Kuroń Jacek, *Nadzieja i rozczarowanie. Pisma polityczne 1989-2004*, Варшава 2010) в опрацюванні Ізи Хруслінської та Міхала Сутовського. Крім того, в цій збірці ми публікуємо уривок з автобіографічної книги Яцека Куроня «Віра і провина. До і від комунізму», яка в Польщі вперше була опублікована у безцензурному самвидаві у видавництві «Niezależna Oficyna Wydawnicza» (Варшава 1989). Уперше українською мовою цей уривок опублікований в альманахові «Єгупець», №12 (Київ, 2003).

Іза Хруслінська

Яцек Куронь

ВІРА І ПРОВИНА*

Розділи з книги

* «Віра і провина. До і від комунізму» [«Wiara i wina. Do i od komunizmu»]; (NOWA, 1989)

ДИТИНСТВО *

Здається, мені було тоді чотири, може, п'ять років, оскільки це відбувалося до війни. У Великому театрі Львова йшла вистава «Про двох хлопчиків, які вкрали місяць». У певний момент, саме тоді, коли чаклун намагався запхати Яцека та Пляцека в мішок, я зірвався з місця і з плачем кинувся на сцену, щоб їх рятувати. І досі пам'ятаю той страх, що сковував мої рухи, і ту нечувану силу, аби його опанувати. Я кричав, щоб заглушити в собі цей страх.

Отож, я нісся на сцену. Я вже був поруч із чарівником, бачив його обличчя – кошмар. Зареваного, мене винесли на руках зі сцени до фойє, де сиділа моя бабуся. Білетерки заспокоювали мене, що з цими хлопчиками все гаразд. А я плакав, відчайдушно плакав.

Я почав свою розповідь з події, яку вважаю своїм найвищим життєвим досягненням. Усе, що я робив потім, є лише повторенням.

Від кого це взялося? Від батька та дідуся. Головним чином це пішло з їхніх оповідей та з батькових вимог. Він був винятково непослідовним, мав абсолютно непедагогічне ставлення до дітей. Міг побити мене за якусь дрібницю. Наприклад, колись він відшмагав мене, тому що десь загубився його годинник. Потім він його знайшов, просив у мене вибачення, носив мене на руках. А

* Переклав Володимир Каденко.

іншим разом він міг простити мені значно більші провини: ненавмисно вибиту шибку, жбурляння камінням у бійці, крадіжки. Він навіть міг пишатитися мною, коли я щось спритно крав у садах, що оточували наш будинок. А коли мене закривавленого приносили додому після бійки, він розповідав, що його самого кожного дня на ношах возили до швидкої допомоги.

Я пустував так, що навіть не можна собі уявити. А батько вимагав від мене лише одного – відваги. За сміливість він розхвалював мене без міри. За боягузтво міг висміяти, сказати: баба, гівнюк, плаксій. Це не було якоюсь концепцією виховання, просто він любив твердих людей. Він вимагав від мене, аби я не боявся, не рюмсав, аби сміявся. І я ніколи не показував сліз, завжди ховався, коли вони набігали мені на очі.

На Зелені Свята перед війною люди вирушали на природу, у Львові серед інших таких місць були Гірки. Йдучи на Гірки, люди мусили проходити безпосередньо повз наш будинок. Якось я вийшов крізь вікно, що було навпроти сходової клітини на шостому поверсі, і почав йти по карнізу, притискаючись спиною до стіни. Натовп завмер, втупивши в мене очі. Хтось побіг покликати мого батька. Коли він прийшов, я був уже в будинку. Не тамуючи радісних вигуків, татусь узяв мене на руки. Вочевидь, що наступного разу я виліз би на вежу костьолу. Певний час я ходив із звихнутою рукою, яку знерухомлювала дошка. Цією дошкою я вдарив батька по голові так, що він упав і почав удавати, ніби помирає. Це ви кликало мій страшенний розпач. А він з гордістю потім усім у нашому будинку розповідав, як я до нього приклався цією дошкою.

Мені важко відрізнити, що розповідав дідусь, а що батько. Мій дідусь був членом Бойової Організації Польської соціалістичної партії (PPS). Батько у 1920 році добровільно пішов на фронт. Йому було тоді 15 років, тож він підставив замість себе приятеля, який зголосився за нього на лікарській комісії. Потім він брав участь у Сілезькому повстанні, належав до ПСП, був в Армії Крайовій. Я не можу відокремити того, що знав, від усієї тієї легенди, яку мені переповідали.

Дідусь розповідав про загальний страйк 1905 року: – Загули сирени, і Сосновець завмер. І я це бачив, відчував цей завмираючий Сосновець. (Я пам’ятаю першотравневі походи у Львові, батько ніс

мене на плечах, я чув, як гули сирени. Перед моїми очима натовп, усі йдуть і співають. Це дуже характерно – робітнича демонстрація співає так само, як церковна процесія, оскільки в ній звучать лише чоловічі голоси). Козачі патрулі стоять, а вони йдуть та співають: «Кров нашу довго кати проливають». Це для мене щось сакральне. Коли гули сирени на страйках «Солідарності», мене аж трусило. Ще я пригадую велику демонстрацію у зв'язку з похованням Козака, безробітного, якого застрелив поліцай. Початок демонстрації – це саме та сцена, яка наклалася на всі походи, які я бачив у Львові. У мене перед очима весь час проходить один-єдиний похід, великий, мов ріка. Дійсно, це була грандіозна демонстрація. Я стежив за її початком, сидячи на плечах батькового кума Гроха, тому що сам татусь як один із провідних членів ПСП ішов попереду, в партійній делегації.

Я відчуваю себе учасником революції 1905 року. Не знаю, що я запозичив із книги Струга, яку з палаючим обличчям прочитав у часи окупації, що з іншого читання, але я гадаю, що основні мої знання щодо цієї революції походять з розповідей мого дідуся та батька. Друкарня, верстати, газети, що вилітають звідти, козаки, обшук. Татко лежав у колисці, а під ним була захована нелегальна література. Він завжди розповідав, що це був його перший активний прояв участі в революції: прийшли з обшуком, його підняли, а він відлився. Козак випустив дитину, і таким чином всі врятувалися. Але насамперед з революційних часів висвітлюється постать дідусевого брата, Владислава Куроня, такого собі супербійця, партійний псевдонім Юлек, про якого я чув справжні ковбойські історії. Як одну з акцій, що тоді називали експропріацією, бійці робили в Заверті – напад на поштовий екіпаж. Їх оточили жандарми, підручного Юлька застрелили, а сам він випряг коня, сів на нього обличчям до хвоста, кінь пішов риссю, а Юлек відстрілювався з двох револьверів. За його голову була призначена винагорода, оскільки, коли козаки окупували копальню «Реден», він заїхав на візку, застрелив директора, що стояв на подвір'ї, а сам утік. Щодо нього були оприлюднені відомості про розшук. Він переховувався у дідусевих сусідів у бідняцькому районі. Жандарми оточили територію – вони напевно знали, що він там – і почали обшукувати будинок за будинком. Юлек вскочив до колодязя і стирчав там упродовж усієї ночі –

впирався ногами і руками у стіни, щоб не зірватися – захований у холодній воді, тільки губи виставив.

Але наймічніше в моїй пам'яті закарбувалася історія, яка не мала нічого спільного з його революційністю. Дідусь мешкав у дерев'яному будиночку. Взимку посеред кухні стояла «коза«, металева піч з трубою. Її розпалили до червоного кольору, а мій батько зі своєю сестрою Ігою сиділи на долівці і стукали в цю трубу вигрібачем, дивились як летять іскри. Аж тут вдарили якось сильніш, і «коза» впала на підлогу. Розпалена і розпечена, так що неможливо доторкнутись, за хвилю в халупі почнеться пожежа. А Юлек підійшов, поплював на руки, схопив цю розжарену піч та й поставив на місце. Затер руки і каже: «Не бийте їх, не бийте! Нащо на дітей кричати!»

Є в розповідях мого дідуся таке: козаки поховані, жандарми зникли, а робітники ходять вулицями в портупеях та з карабінами на плечах, місто перебуваєв їхніх руках; а потім – революція програє, всім усе набридло, ніхто не має більше сили, а хлопці-бійці бігають та стріляють; вони залишаються в цілковитій самотності, зацьковані, зі смертельною ненавистю до всього, що є навколо, а передовсім до людей, які їх зрадили. Дідусь каже: «От такий мотлох. Коли добре, так він кричить, а як починає бути погано, так його немає».

Власне кажучи, найкраще це показує історія Юлька. Він виконав вирок над ксьондзом, який плюнув на бойовиків з амвону, а потім пішов до кнайпи, напився і почав співати:

Ой, бачили штири орли, що в небі летіли,
Пруський, руський, австріяцький і наш польський білий.
Не пройшли і три хвилини і штири повір'я,
Як наш польський трьом останнім повискубав пір'я.

Його видали, показали, де він сидить. Увійшли козаки. Юлек потяг на себе скатертину, на якій стояла лампа, кинув у них цією лампою, скочив до вікна і почав стріляти. Його взяли пораненим і 1907 або 1908 року повісили.

Коли дідусь тримав мене на колінах і співав:

Ой, поїдем етапом, етапом, етапом
На Камчатку з кацапом, з кацапом, гей!
Нас підвісять високо, високо, високо,
Відпочинем глибоко, глибоко, гей,

– то я знав, що це означає: підвісять. Я знав, що Юлька повісили, а потім закопали, невідомо де, бо тіла його так і не віддали. В неділю тато брав мене на плечі, марширував навколо столу і співав різноманітні робітничі, патріотичні пісні.

Хто сказав, що з москалями побратався гурт лехітів,
Тому першим стрелю в лоба за костелом кармелітів (...)

Ми про волю заспіваймо знов, знов, знов,
І за неї ми проллємо кров, кров, кров.

Тільки зараз я довідався, що цю пісню співали під час повстання 1863 року. Батькові дуже подобалися подібні речі. Можна сказати, що він виховував мене в антиросійському дусі.

В злиднях хто не відчуває
Ні кайданів, ні зневаги,
Той, як зрадник, хай сконає
На кістках кривавих Праги.

Я знав, чому «на кривавих кістках Праги», я знав, що на Празі була різанина. А ще він співав таке:

Ідіть до Азії, нащадки Чингіс-Хана,
Там корінь ваш, там справжній царський край,
Бо не для вас земля моя, мов рана,
Гей, струнко стій! Влучніше, друг, стріляй!
Ідіть до Азії, ідіть, криваві морди,
Пануйте там, в гнізді серед лайна,
А в Польщі, тут, загинуть ваші орди
Чи весь народ занапастить війна.
О Боже наш! О Ясногурська Діво!
Благослови дітей! В сльозах не полишай!

О Преблага! Даруй нам волі диво!
Гей, струнко стій! Влучніше, друг, стріляй!

І ось таку пісню Романовського, львівського поета, який загинув у Січневому повстанні:

Гучно кремлівські ударили дзвони,
І розривається тиша,
Вітер розпалює сонце червоне,
Польські штатдарти колише.

«Слався, о царю! – виспівують хори, –
Вдяг ти в кайдани чернь ляшу!»
І зашуміло у відповідь згори:
«За вашу волю і нашу!»

Про 1920 рік батько розповідав страшні речі. Те, що Бабель писав про російську армію, він розповідав про польську. Він не давав мені жодної таблетки, аби втамувати біль, я сприймав цю війну такою, якою він її бачив. Він був на фронті, йшов в атаку, тікав, його заїдали воші, він бився, убивав. Але почав він з того, що розстрілював. Тому що, коли він зголосився добровольцем, його направили до екзекуційного загону на Цитаделі. У цьому форті на Жолібожі просто навпроти будинку, де я сьогодні живу, вони розстрілювали дезертирів.

Розвиднюється, із жолібозького форту виводять дезертира – старшого за батька, абсолютно знищену людину, а батькові було 15 років – який стає перед розстрільною командою і кричить:

– Хлопці, чи є хто-небудь з Рембертова?

Вони мовчать.

– Хлопці, є хтось із вас із Рембертова?

Вони мовчать, бо відповідати не можна.

– Якщо хтось є, то скажіть там, що такий і такий загинув.

Іншим разом прийшла рота до жидівського містечка, і з восьмої години запровадили комендантський час, чекають, що ж воно буде. І, ясна річ, таки схопили двох, що десь там намагалися пробігти. За них зажадали від Гміни викупу золотом. Гміна спробувала торгуватися, тоді одного розстріляли. За другого одержали золото,

мали цього золота стільки, що не могли забрати, і як прийшов час накивати п'ятами, то все мусили викинути.

Батько мав абсолютне, безмежне переконання, що елементарним обов'язком людини є боротьба. І незважаючи на те, що завжди ця боротьба є гівно, але треба битися, бо такий наш обов'язок.

Вони – дід та батько – казали «робітнича справа», або просто «справа». І це означало – соціалізм, але цього слова вони не вживали. І це означало – погнобити експлуататорів. А ще це означало – Польща, Божа Матір з Ясної Гури і могили, об які вигострюється зброя, і оті азіати, яких треба вигнати звідси, і ще те, що за їхню волю теж іде боротьба. Отак усе разом перемішалося. Отож і для мене робітнича і польська справа в основному були одним і тим самим. Справді, йшлося, власне кажучи, про Польщу. А якщо в цьому був присутній класовий гнів, то лише тому, що оті багатії продали Польщу. З пісень татусь найбільше полюбляв «О честь вам, панове магнати», яку співав дуже і дуже часто, а її кінцівку «Музику пекельну попросим зіграти, а шляхта тоді хай танцює» він змінював на «в крові хай танцює».

Батько читав мені «Редут Ордона»:

(...)
– Бо знищення для доброї справи
Є таким же святим, як творення.
Бог промовив слово «будь!», Бог промовить і «згинь!»
Коли від людей піде віра і воля,

Коли деспотизм і шалена гордість землю
Обложать, як москалі редут Ордона,
Караючи плем'я переможців злочинами трути,
Бог висадить у повітря цю землю, як він свого редута.

Він, затятий безбожник, читав ці слова зі стиснутим від сліз горлом.

Досить швидко він поінформував мене, що Бога немає. Якось приїхала до нас бабуся, патріотка і велика католичка. Вона весь час сварилася з дідусем, який був атеїстом та соціалістом. Одного разу вона не дала грошей жебракові, тому що – як вона сказала – це був єврей, а євреї замучили Господа Ієсуса. Для мене все це було нови-

ми відомостями, тож я пішов до татка і він мені сказав, що немає Господа Бога, як ніколи не було і Господа Ісуса, все це побрехеньки, які видумують дурні баби. Я одразу це прийняв, бо коли комусь не можна дати п'ять грошей, тому що він єврей, то, значить, і вся віра – чистісінька брехня.

Вітчизняній історії, власне, історичній легенді, етосу мене вчили ці пісні, вірші, оповіді. Але гадаю, що ще більш важливою була відповідність усього того практичному життю. Коли мені робили щеплення, тато розповідав про якогось революціонера, якого піддавали страшним тортурам, а він собі насвистував. Тож хоча мені було боляче, я теж насвистував.

А ось історія з мого раннього дитинства – настільки дивна, що навіть важко в неї повірити. Якось я попросив маму, аби дала мені шоколадку перед обідом. Вона дістала три шоколадні цукерки, а батько й каже: «Мужчина не їсть солодощів. Ніяких. Ніколи».

Я знав, що він їх їсть, але я жбурнув у нього тими цукерками і від того часу перестав їсти солодощі. Мало того, я перестав їсти варення, мед, перестав вживати цукор. Між мною та батьком розпочалася велика гра: татко демонстративно їв шоколад – ну, от і добре, от і порядок, нехай один з нас не буде справжнім мужчиною. А я вперся.

Докладно не пам'ятаю, коли це було – за польського, за російського чи за німецького часу – тоді мені могло бути чотири роки, а могло бути і сім. Ми, кілька осіб, пішли у пішохідну екскурсію на Погулянку. Довкола Львова є такі горбисті, лісисті місця – як відомо, Львів був найкрасивішим містом. Того разу мені страшенно хотілося пити. Ми просувалися горами, а по воду треба було зійти вниз, до маленьких джерел. Я скиглив собі, скиглив, і тато сказав:

– Коли Александр Македонський мандрував через пустелю, то він і його військо не мали води. Нарешті знайшли десь трохи води і принесли йому в шоломі. Він бере ту воду і бачить навколо тисячі очей, що дивляться на нього. І виливає цю воду.

Я спустився вниз і набрав води у пляшку. Батько заборонив мені пити внизу самому, я мусив повернутися до них і тільки там напитися разом з усіма. Я повернувся, а батько каже:

– Мені щось не хочеться пити.

Всі інші кажуть, що теж не хочуть. Я подивився на них і все вилив. Для мене це було страшенно важливим. І потім, коли треба було щось розділити, я завжди пам'ятав про Александра Македонського, який вилив воду, оскільки не вистачало для всіх. Не знаю, звідки батько вичитав цю історію – можливо, він сам її вигадав, це на нього дуже схоже. А ще була цікава оповідка про шибеника, засудженого до страти. Його схопили у Варшаві після Січневого повстання. Ні в чому він не визнавав себе винним. На побаченні він попросив свою матір, щоб та пішла до царя благати про помилування. Вони домовилися, що коли його везтимуть на страту, вона вийде у білій сукні, якщо його помилували, і в чорній – якщо ні. Мати не пішла до царя. А в день страти вийшла в білій сукні. Він же – впевнений, що залишиться помилуваним – загинув гідно. Така ось була матір.

Можливо, саме тоді я відчув у собі страх, що не зумію загинути гідно. Але – скільки себе пам'ятаю – я думав про себе як про людину, котра має сидіти в тюрмі, пройти через тортури і загинути.

Мої бунти проти батька почалися ще до війни. Ми були десь над річкою, батько зловив рибу і забив її, а я розплакався. Тато сказав мені, що я рюмса, а я йому на це відповідаю: «Так, я рюмса. Але рибок убивати не можна!»

Зчинився страшенний скандал, урешті я зламав йому новеньку вудку. Батько погладив мене по голівці, подав мені руку і сказав, що я хоробрий. Я був певен, що він мене просто знищить, бо він надто прив'язувався до улюблених речей. А йому сподобалося, що я його не боюся.

Ми почали воювати. Батько водив мене на боксерські змагання, яких я органічно не виносив. Він увесь час називав мене слабаком, сміявся з мене. Те ж саме відбувалося під час забиванні курчат. Я твердо вирішив не здаватися йому. Перестав їсти рибу і курей. На моє щастя, йому не спало на думку прогулятися разом зі мною на бійню, інакше я став би травоїдом.

Довго я не відчував відчуження до батька. Перший раз це сталося, коли він прогнав геть безробітного, який прийшов до нас циклювати підлогу. Пам'ятаю нещасне обличчя цього бідака; він стояв у благенькому плащі, хоча була вже зима, тримав у руці своє знаряддя і говорив: «Пане, я вже був тут, ми домовлялися». А бать-

ко почав верещати, що він мав би прийти іншим разом і викинув його за двері. Це мене страшно від нього відштовхнуло.

Коли почалася війна, я боявся лише одного – що вона закінчиться, а я так і не встигну взяти в ній участі. От і почалося те, чого я прагнув і для чого зростав. Я хотів битися за Польщу. Знав, що взагалі в цьому немає ніякої романтики, що це буде до холери важко, особливо для мене, тому що я не люблю вбивати, а війна – це вбивство, адже я бачив мертві тіла вже у 1939 році.

Розповідаю всі ці історії про себе, бо, зрештою, вони показують, чому я є саме таким, яким я є. З одного боку, вразливий, рюмса, просто-таки сентиментальний гусак, здатний плакати над горобчиком. І разом з тим, як написав Казімєж Брандис у «Місяцях», захриплий бульдозер. Він там дивується, як Гражина, така вродлива, тонка жінка, може мене витримувати. А врешті, у ставленні до неї я таки був рюмсою. Поруч із нею я міг собі таке дозволити, тому що для всіх я мав бути усміхненим. Як тільки з'явиться хто-небудь, зразу посміхаюсь. Я цьому навчився.

Я мешкав у Львові на Гірках, у будинку, змурованому за відсот ки Управління соціального страхування. Це був дуже гарний дім старої і водночас новітньої архітектури, ексклюзивний у тому сенсі, що його населяла передова інтелігенція. А недалеко, теж на Гірках, стояли бараки для безробітних, і тамтешні хлопці – я належав до їхньої банди, бо, хоча був шмаркачем, поводився хоробро – билися з хлопцями з нашого двору.

Я виховувався поруч із бараками. Це було зближення із цілковитими люмпенами. Я відкрив для себе найгірший район міста, врешті, треба сказати, що до честі моїх батьків, вони схвалили мій вибір. Удосвіта я виходив з дому і пропадав, матуся завжди розповідала, як уночі шукали маленького Яцека. Нарешті мене знаходили, десь на Гірках я лежав біля багаття замурзаний до очей, їв печену картоплю, або вже спав. Так і кочували хлопці з бараків, вогонь палав, хлопчаки і підлітки оповідали різні історії, дивні, бандитські, прекрасні. А кров як поллється, а тут він його ножем раз. Чорна Манька, як жива, – і таких історій в уривках я пам'ятаю безліч. Татусь на руках ніс мене додому, казав, що я отримаю по сідницях. Іспраді, раз чи два таки націдив мені добряче, але зазвичай це були жарти.

Коли у 1939 році ми вперше побачили росіян, у нас просто серця зайшлися від обурення. Таких дітей – абсолютно позбавлених будь-яких моральних засад – до того ще ніхто не бачив. Приїхала офіцерська родина, розвантажили машину. У них був десь поцуплений радіоприймач, ясна річ, польський. Виявилося, що він належав одній бабці. Вона тримала приймач в руці, коли раптом до неї підскочив хлопчик – йому могло бути вісім-десять років – і вирвав його в неї з рук. Такого у Львові ще не бачили; адже це був зовсім не люмпен, а син офіцера або високого службовця.

Я пам'ятаю ще одну сцену початку російського часу, теж таку, яких досі не було. Ми з приятелем граємо в пікуту. Раптом з'являються двоє російських хлопчаків з рогатками на дроті, класними рогатками з товстої гуми. Один кричить: «Рукі ввєрх!» і прикладає рогатку мені до голови, а рогатка «заряджена» залізною гайкою, як відпустить – уб'є напевно. І я, вихований так, що ніколи не піддавався, підношу руки вгору. Вони забрали в мене маленького ножика, якусь рогатку на патиках, ще щось таке. Все життя пам'ятатиму цей сором: те, що я піддався, що підняв руки вгору. У хлопчаків в очах був написаний намір стріляти, але може б, і не наважилися? За моїм кодексом честі треба було грати до кінця. Таткові про це я не розповів.

Невдовзі по тому батько зробив мені таку саму рогатку, як у них, і в мене виникла проблема, я питав себе: чи зміг би я вистрілити комусь у голову заради Польщі? Я відчував, що не зміг би. Це страшенно мене бентежило.

До міста увійшли німці. Львів збожеволів від щастя. Львів уже мав австрійську традицію, і всі вірили, що німці є носіями справжньої європейської культури, а росіяни – це така собі Азія.

Мої батьки відразу розпочали конспіративне життя. Батько, щоправда, цього не полюбляв. Спочатку – 1920 року – він мусив іти на фронт, бо росіяни були під Варшавою, потім мусив приєднатися до Сілезького повстання, тому що трохи відчував себе сілезцем – дідусі походили з Ніси. Потім він побачив безробіття, злидні, голод, і хоча залишився соціалістом, проте значно комунізувався. Далі почалася війна. І батько постійно робив те, чого не любив. Так його носило й носило.

Батько мріяв, щоб доля дарувала йому щастя пережити великі події, але тут він закоховся в матусю, яка, здається, була

найвродливішою дівчиною у Львові. До того ж із професорсько-генеральської родини, а він був пролетарем, робітником. Він був машиністом у копальні «Реден» на шахті «Париж» у містечку Домброва Гурніча.

Уже в часи «Солідарності» зі мною сталася цікава історія. Їду я до копальні «Генерал Завадський» на зустріч, і згадується мені, що батько працював у тій самій копальні, що і Завадський. Питаю, чи була тут колись копальня «Реден»? Кажуть, так, була. Аж заграло мені в серці: для мене це 1905 рік, це старий Юлек, який стріляв тут, це батько, який тут працював. Я прийшов до справжніх своїх витоків, так ось звідки я є. Зустріч відбувалася між змінами. Стоять шахтарі, ціла копальня, одні ще чорні, інші за хвилину з'їдуть вниз. І тут чіпляє мене хтось невдоволений з провокаційним питанням:

– Нехай нам пан Куронь розкаже щось про своїх батьків, де вони працювали...

– Мій батько родом із Сосновця, він працював саме на цій копальні, був другим машиністом, – посміхнувся я.

Все це мало такий вигляд, ніби я їм заплатив, щоб вони поставили таке запитання. А коли б я сам про це розказав, тоді це було б загравнням. Тож про Юлька, який застрелив тут директора копальні, я нічого не розповів. Можна було б це видати, але я вирішив, що не треба, що це моє, особисте. В той час я багато їздив на зустрічі з людьми, але вперше розмовляв тоді з шахтарями, і я дуже переживав, тому що вдома я зростав у гірничій сфері.

Батько закохався в матусю, зробив їй дитинку, тобто мене, і вона мусила вийти за нього заміж. 1 листопада вони уклали шлюб, а я народився 3 березня. Мама розповідала, як вона гірко плакала, тримаючи мене на руках, вона думала, що її життя на цьому закінчилося. Сестри танцювали, забавлялися, а вона сиділа зі мною.

Батьки дуже кохали одне одного, в усякому разі, ревнощі були пекельні, і безперервно їх непокоїла проблема їхніх зрад.

Періодично матуся промовляла: «Ходімо звідси, Яцусю, ми вже ніколи до татка не повернемося». За першим разом для мене це було нечуване потрясіння. Ми пішли до її подруги, панни Ванди. Та, мов гарпія, кинулася до мами із запитаннями: як це було, хто, з ким і як. Мене вона хутенько відвела до дітей; їй здавалося, що я нічого не знаю, а я знав усе. Тоді я чи не вперше пережив щось

таке, що зі мною потім часто траплялося. Тобто, що я відчуваю в собі і що видається назовні. Внутрішньо я тремчу, світ для мене перевернувся, а зовні – все в порядку, я граю з дітьми. За деякий час до кімнати входить панна Ванда і каже: «Яцусю, знаєш, хто прийшов?« Я – той, що був зовні, – сказав, що не знаю, а я – той, що був усередині – весь затріпотів, бо я таки щось відчував. А вона каже: «Татусь». Він приніс сосиски і півлітру. Я з'їв сосиски, вони випили, потім мене взяли на руки і щасливі повернулися додому. Так було раз, другий, третій.

Усе це вело до того, що я з кожним новим таким випадком дедалі більше віддалявся від них. Вони були милі, красиві, я іноді був у захваті від них. У захопленні від татка, бо він зміг побити скількись там шанувальників матусі, а помилково врізати ще якомусь поліціянтові та продавцеві повітряних кульок. Потім він виніс матусю на руках на четвертий поверх, а матуся тримала великий кийок з прив'язаними до нього кульками. Потім вони кохалися, що я бачив крізь прочинені двері; а поруч стояв той кийок із кульками, і тут приходить поліція, щоб скласти протокол. А ось що пригадував мій дядько Собек: якось приходить він до нас, матуся його приймає, а тут прибігає батько й каже: «Вандочко, я вбив Тадека». А мама на це: «Добре, добре, у тебе щось із рукою», – і починає робити йому перев'язку. А Собек думає: певно, він кожного дня когось убиває, якщо вона зовсім не переймається.

Коли почалася окупація, в мами вивільнилося для мене багато часу, вона читала мені «Трилогію». Певно, вона робила це тому, що Польща закінчилася і треба було просто подарувати мені трошечки Польщі. «Трилогія» стала для мене величезним переживанням. Після «Трилогії» вона почала мені читати «Хрестоносців», але перервала читання. За якийсь тиждень я навчився читати і поглинав патріотичні книжки – такі, які могли зміцнити в мені переконання в тому, що ми переможемо. Я читав Валерія Пшиборовського, а ще Жеромського, Пруса, який мене дратував через те, що був надто непатріотичний. Я читав, аби ствердитися в тому, що ми переможемо, а тим часом виявлялося, що мусимо програвати. Дуже давно батько говорив мені, що поляки програвали, бо в них не було вождів. Вони мали найкращого в світі солдата, в Ольшинці Гроховській на кожного поляка припадало двісті росіян. Тож солдат уже якось дав би собі раду. Коли батько співав «О честь вам,

панове магнати», – де по черзі називаються всі ватажки повстання, які зрадили свій народ, – це була для мене наочна лекція з історії. Найбільше мені хотілося бути конспіратором. Я підслуховував, виймав листівки, дізнавався, де знаходяться револьвери. Батько казав: «Дурний ти лайнюк, краще тобі нічого не знати, адже в якийсь день вони сюди прийдуть, засунуть тобі під нігті сірники, і ти все розкажеш». Від того часу я почав боятися, що не витримаю мук. Я забивав собі під нігті сірники, різав собі руку, завдавав собі болю у найрізноманітніший спосіб – усе лише для того, щоб дізнатися, чи не зламаюся я під тортурами. Я боявся болю. Звільнився від цього страху – смішно – не так давно в ув'язненні, коли мав напад, пов'язаний із камінням у нирках. Мені сказали, що це найбільший біль, який знає медицина. Я лежав, звивався від болю і думав: чи засипався б? Ні. І був щасливий. Це були багатогодинні напади. І весь час я думав лише про одне: чи вже розколовся б? Насправді ж, я знаю, що це не найстрашніший біль, який людина може завдати людині. І все ж таки я не знаю, як би все це було, коли б мене катували. Однак з того часу це мене вже не турбувало.

Львів був містом поляків, євреїв, українців, містом гострого антагонізму. Я виріс, пронизаний історією Орлят, я співав: «Львів боронять польські діти, зносять рани, смерть і біль», – але захоплювало мене також і інше, чужинне. Коли я проходив повз українську школу, щось мене до неї вабило. Я прекрасно пам'ятаю, що вирішило мій абсолютний – колись сказав би інтернаціоналізм, що сьогодні звучить нерозумно, тож скажу – універсалізм.

Батько двох моїх приятелів, страшенно невдоволений, сказав мені:

– Спільник твого батька – українець.

Це був молодий чоловік. На прізвище Чайка. Вони разом із батьком працювали на Армію Крайову. Він був нечувано симпатичним, розповідав мені щось із Джека Лондона, і його версія подобалася мені значно більше, ніж оригінал.

Приходжу я до батька й питаю: «Татку, чи цей Чайка справаді українець?»

А батько відповідає: «Він – ні. А от я – українець».

ВУпершу хвилину я подумав, що він жартує, але він із цілковитою серйозністю повторив це знову. Я очманів і повірив.

Мучився впродовж цілого дня. Ввечері, коли я вже зовсім із цим змирився, прийшов до батька запитати про подробиці. Тоді батько каже: «Та ні, насправді я не українець, але я сказав тобі так, аби ти знав, що людина випадково народжується українцем, поляком, циганом, євреєм. Абсолютно випадково. Я цілком міг би бути українцем».

Мене вразила справедливість батькового твердження, і до сьогодні я в цьому переконаний.

Єврейське питання постало переді мною з нечуваною силою, коли до Львова увійшли німці. Тоді я несподівано відкрив для себе, що багато моїх приятелів, знайомих, знайомих батьків були євреями. У нашому бидинку мешкала велика кількість представників асимільованої єврейської інтелігенції, поляків єврейського походження. З їхніми дітьми я приятелював. До одного з них, Марека Граба, я ходив у гості дивитися фільми на маленькому дитячому проекторі. Добре пам'ятаю і крамничку, що була в нашому домі. Її тримав пан Ліфшиць, я приходив туди по морозиво, купляв там газовану воду, а він завжди питав, чи ще не ростуть у мене на голові роги, він казав, що я мале чортеня. А ще я пам'ятаю пана Маркуса – всіх тих людей, з якими доля зводила мене потім, під час війни.

Я мешкав на арійському боці. Однак, так уже склалося, що я весь час стикався з людьми з того, іншого, неарійського боку муру.

Під Львовом, у Янові, містився табір смерті і табір праці. Там були не лише євреї, але єврейські колони щоденно четвірками проходили містом. Абсолютно голі, в якихось пов'язках, постукуючи по бруківці дерев'яшками, проходили тіні людей. Вони співали:

Хто це, хто це наче цяці
Із Янова табір праці
Хто не знає може нас взнать
Х... вам до дупи курва мать

А як йти не стане сили
Не одержиш і могили
На пісок ти підеш спать
Х... вам до дупи курва мать

Акцья в травні, акцья в лютим
Жінка з дітьми десь за друтем
Серце біль став розривать
Х... вам до дупи курва мать

Співали ще й іншу пісню, яка видавалася, може, навіть смішною, але мені було не до сміху: «Наш маршал Сміглий Ридз нас не навчив а ніц, прийшов тут Гітлер злотий й навчив жидів роботи».

Кожного дня вранці я мандрував на інший кінець міста, щоб купити молока для мого брата Фелека, який на той час уже народився. Стояв мороз, сніжило, я вибіг на свою вуличку Жулиньського і налетів на чоловіка з яновського табору. Люди з табору прибирали з вулиць сніг, згрібаючи його в охайні призми. Першою моєю реакцією був страх. Місту загрожував висипний тиф, який уже вирував у Янові.

Тоді у Львові працював доктор Рудольф Штефан Ян Вайгль, який відкрив вакцину проти тифу і керував інститутом, в якому продукувалася відкрита ним вакцина. За походженням він був німцем, і окупаційна влада намагалася примусити його підписати фолькслисти, але він відмовився. Багато знайомих моїх батьків підробляли у нього в інституті, підгодовуючи вошей. У стегно вщеплювалася така маленька клітинка, де воші пили кров. Загроза тифу, воші, що переносять хворобу з янівського табору, де почалася епідемія, – все це страшенно мене лякало. Але мушу зробити зізнання в тому, що мій страх пов'язувався з плакатом, який розвішували на вулицях: єврей, а радше, воша з людським обличчям із надто підкресленими семітськими рисами, і напис знизу «Жид = воші = висипний тиф».

Отож я налетів на того в'язня з Янова і відчув страх. І разом з тим страшенний сором, який просто-таки обпік мене. Я йшов вулицею Жулиньського метрів сто – тут працювало багато євреїв з Янова, – і щоб покарати себе за раптовий страх, я терся об кожного з них. Раптом я усвідомив, що всі ці люди виснажені, голодні, а я їх штовхаю, утруднюю їм роботу, і вся моя покута фунту лайна варта.

Я пам'ятаю, як на нашому подвір'ї співала трійця єврейських дітей, зголоднілих та змарнілих. Їх покликали до нас, і на кухні

дали їм супу. Не того супу, що їли ми, а того, з великого казана, яким годували єврейських робітників на фабриці, де мій батько був керівником. Я знав, що коли вони з'їдять суп, їх знову виженуть на вулицю, де на них чекає смерть. Я соромився і своєї їжі, і свого вбрання, і того, що я живу в безпеці. Одного разу Марек Граб, той самий хлопчик, у якого був кінопроектор, просидів у нас цілий день. Його кудись мали відвезти, він був блідий і весь був утіленням страху. Я цей страх відчував. Тоді мені теж було соромно.

Колись у школі нас вчили співати коляди перед Різдвом Христовим. На перерві хлопці почали перекручувати якусь коляду і співали: «Хвала на високості, штири жиди гризуть кості». І тоді я знову відчув пікучий сором за них і за себе, і ще за те, що не мав сміливості їм протистояти. Це було пов'язано з моєю ситуацією у школі. Батьки вирішили, що я страшенно інтелігентна дитина, і віддали мене відразу до третього класу. Мені було дуже важко, я нічого не вмів і через це завжди виглядав дурнішим, ніж був насправді, найгіршим у класі. У мене не було друзів, бо до школи я пішов оддразу після того, як німці виселили нас із будинку Управління соціального страхування, і ми оселилися на вулиці Жулиньського. Новачок у дитячій компанії завжди найгірший. І перш ніж я пристосувався, ми вже переїздили на інше місце. Отож я і був чужим, чужинцем.

Ці безперервні переїзди зробили з мене маленького соціолога та етнографа. Дуже рано я відкрив, що існує група, груповий зв'язок, першість, звичаї групи, що одні й ті саміречі іноді називають по-різному. Часом вистачає одного слова, вжитого не так, аби діти глузували з тебе, знущалися. Не можна помилятися, і насамперед потрібно дослідити, як функціонує громада. Та весь час мені бракувало однолітків, звичної для мене дружби, давніх приятелів, і в результаті я був дуже самотньою дитиною.

У грудні 1942 року народився мій брат Фелек, а відразу після того до нас прийшов Вацек, двоюрідний брат, батько якого загинув в Катині, а матір забрали до Сибіру. В цей час я став цілком дорослим.

Можливо, саме через цю самостійність зростала і моя вразливість, яку я весь час прикривав панциром, аби відповідати

батьківському зразкові стійкого мужчини. Однак моя вразливість щодо долі євреїв мала глибші причини, а са́ме – розуміння братерської єдності всіх людей, яке дідусь, батько й мама прищеплювали мені у різні способи.

Пригадується мені ось яка сцена: ми гралися на подвір'ї, раптом почувся постріл. Це під брамою хтось вистрілив з револьвера. Запанувала тиша, ми завмерли, а двірничка кричить з глибини подвір'я:

– Що там сталося?

Я точно пам'ятаю відповідь двірника: «Та нічого, українець убив жидка».

Ми вибігли на вулицю, побачили кров і маленький, скоцюрблений труп єврейської дитини. Нічого. Українець убив жидка. Це був не перший небіжчик, на якого я дивився, але це, напевно, була перша вбита дитина, мій одноліток. З небувалою силою я відчув нашу близькість, однаковість із цим тілом, що лежало на вулиці. На початку німецької окупації батько керував ламповим заводиком на вулиці Жулиньського, що містився в будинку номер 11. Керівництво здійснювалося під примусовим німецьким наглядом. Водночас він працював у відділі інформації львівського партійного бюро та у контррозвідці АК, а ще брав участь в акції допомоги євреям. У нас про це ніколи не говорили, оскільки після війни батько все це приховував. Він казав:

– Я читав історію ВКП(б), знав, що з цього буде, і нічого не говорив.

Перед війною батько був соціалістом, але у тридцяті роки він наблизився до комуністів. Був членом окружного комітету Польської соціалістичної партії у Львові, де прибічники єдиного з комуністами фронту мали більшість. Гадаю, що цей союз був для нього не лише питанням тактики, його радикалізація була наслідком кризи, зростаючого фашизму та безпорадності соціал-демократії перед владою прибічників Пілсудського, які дедалі більше тоталіризувалися. За цей монолітний фронт із комуністами його врешті й вигнали з ППС (Польської соціалістичної партії).

Вступ радянських військ до Львова став для батька надто сильним ударом. Він був палким патріотом і не погоджувався на будь-

яку співпрацю з росіянами. Незважаючи на тиск, батько відмовився працювати журналістом у «Червоному прапорі». Так і залишився набірником, і врешті-решт зовсім утік звідти і влаштувався токарем на арматурному заводі. Він був інженером, перед війною закінчив політехнічний, але вважав, що робота на цій посаді у Совєтах була би зрадою власного народу.

Радянське панування у Львові він сильно переживав. Усі ці заслання до Сибіру – на наших очах вивозилися цілі родини. Серед ночі до помешкання вдиралися енкаведисти і всіх забирали, дозволяючи взяти з собою стільки, скільки можна нести в руках. Таким чином виїхала мамина сестра. До батька доходила інформація з таборів, зокрема, з луцького та з Бригідок, про НКВС, про підслуховування. Союз Сталіна з Гітлером, який існував на той час, мав величезний розголос у пресі, і приєднання Західної України до Радянського Союзу – цей черговий поділ Польщі – призвели до того, що батьків настрій змінився на антирадянський – це виявлялося виразно й однозначно. Але якимсь дивним чином, хоч як обманювали його ілюзії, кожний наступний крок ставав для нього черговим ударом по його вірі. То хіба ж це вибори? Хіба це соціалізм? То так підштовхують людей до урн? У його воланнях була віра в те, що все повинно відбуватися інакше, і саме це інше має бути соціалізмом.

Він розповідав, як на арматурному заводі відбувалися вибори до місцевого комітету. Штатний партійний секретар, росіянин, зачитав список, узгоджений з усіма діючими в закладі організаціями, і запитав, чи є інші пропозиції. Один із робітників піднявся з місця і запропонував якусь кандидатуру, а секретар його питає:

– Це, товаришу, ваша власна кандидатура, чи ви пропонуєте її після переговорів з людьми?

– Так, після переговорів, – бо чоловік подумав, що буде краще, коли скаже, що порадився з колегами.

– А яку ж ви представляєте організацію? – кричить секретар. – Я знаю всі організації на нашому заводі і всі вони склали спільний список. А ви тут виступаєте від імені якоїсь ради, це значить, що у нас існує таємна організація. Ванила, викликай НКВС.

На це робітник відповідає:

– Та ні, я її пропоную від власного імені.

– Ну, тоді це інша справа, – каже секретар. – Ми не хочемо вам мститися, ми хочемо допомогти вам, хочемо вас виховати. Але якщо ви ворог соціалізму, ми вас знищимо. Ванила, не треба викликати.

Усіх людей, вихованих на наших класових профспілкових зв'язках, в цій санаційній, буржуазній Польщі, розповідав далі батько, ніби громом побило.

Проте я знав, що передовсім громом побило саме його. Увесь час він нагадував коханця, який переживає нове розчарування.

Після арешту Броневського батько збирав підписи щодо його справи, хотів надіслати листа в органи влади. Однак йому порадили не робити цього, і він врешті відмовився від цієї ідеї з великим болем та жалем. Йому залишалося тільки вірити, і він вірив. Ця віра зміцнилася, коли Червона Армія почала перемагати – в цьому він бачив шанс для нас, поляків.

Найбільше враження справляли на мене походи з матусею до басейну. Від нашого будинку туди треба було їхати трамваєм через ґето. До львівського ґето євреїв звозили з усього воєводства, ті кілька кварталів вулиць та будинків, очевидно, не могли вмістити всіх. Багато хто лежав на вулицях. Напевно, вони помирали від голоду, але мені, хлопчикові, який їхав до басейну, здавалося, що їм насамперед бракувало води. В кінці трамвайної лінії був базар, і мама купувала там вишні чи черешні, великі соковиті ягоди. Через шпарини в паркані на це дивилися зголоднілі єврейські діти.

Моя мама сприймала це спокійно, що було в ній феноменальним. Вона не любила надто чимось перейматися, і у зв'язку з цим не втручалася в життя інших людей. Звідси і походила її нечувана толерантність. З абсолютним спокоєм вона переносила те, що на поверх чи на два поверхи нижче від нас, чи у підвалі нашого будинку кожної ночі сиділи євреї, яких витягли з ґето, щоб потім перекинути кудись далі в усі можливі куточки. Тільки за одного з них розстріляли б нас усіх – Фелека, якого вона дуже любила, мене, її чоловіка, її саму – все це вона прекрасно знала. Пізніше з таким же спокоєм вона сприймала бомбардування. При цьому мама казала:

– Я не піду до сховища. Якщо вибухне бомба, то все одно всі загинуть.

І спокійно колисала Фелека.

І от із цим своїм лінивим спокоєм вона їхала зі мною через ґето, нічого не бачила, ніщо її не бентежило. Ми йшли до басейну. Я не їв черешні, не заходив у воду, тому що все ще бачив тих голодних біля загорожі і тих, що лежали посеред вулиці і здихали – як мені тоді здавалося – від спраги. Вода була зеленуватою, чарівною, вона спокушувала. Потім я і купався, і їв черешні, які лише спочатку ставали мені поперек горла.

Багато з того, що я досі говорив про моїх батьків, є досить образливим. Я і надалі говоритиму погано, оскільки спробую описати їх такими, якими я їх бачив тоді, спробую висловити все, що мене так захоплювало в них, і все, що спричиняло мій бунт проти моїх батьків.

Уже після початку ліквідації ґето, коли залишили живими тільки тих, хто працював із сільськогосподарським реманентом або для війська, батько як керівник лампового заводу дістав певну кількість літер «W», нашитих на жовте полотно, які означали, що людина, яка її носить, має виняткове право не бути взятою під час облав на євреїв. Він мав цих літер менше, ніж у нього працювало людей, і я прекрасно пам'ятаю, як він пояснював комусь, щоб давати ці літери людям розумової праці, діячам культури, письменникам – тим, котрих перш за все треба рятувати. Він говорив це вільно, спокійно, хоча, напевно, мені так тільки здавалося. Я не вірю, що він спокійно робив цей вибір. Але тоді я сприймав це саме так, і мені було дуже боляче це спостерігати. Він не дав літери «W» Емілю, швагрові пана Ліфшиця, який тримав крамничку. Еміль був напівписьменним, кумедним чоловіком. Він утік з транспорту і приїхав до нас. Ми сиділи на кухні, він їв суп і страшенно задоволений розповідав мамі про свою втечу:

– Ну, і як я втік, то куди б я мав їхати, як не до пана інженера.

А я знав, що саме батько вислав його на цей транспорт.

А ось інша історія, після якої я ще сильніше відчув відчуження до батька. Якогось дня ввечері прийшов до нас старший Граб, батько Марека. Він був блідий, мав чорні тіні на неголеному обличчі. Сидів, вів якісь порожні розмови, хотів залишитися переночувати. Та десь перед комендантською годиною батько почав галасувати, тому що взагалі всі важкі питання він розв'язував криком:

– Прошу вас піти, у мене дружина і діти!

А мені стало соромно, бо одним із його дітей був саме я, і виходило, що через мене він виганяє людину під кулі карабінів. За цим стояли якісь вищі аргументи, завод, що був осередком Армії Крайової, транспорти з євреями, які через нього проходили. Тоді я дав собі слово, що ніколи, заради жодних вищих істин, ані для якогось вищого добра і ще чогось більш високого, нікого з дому не вижену.

Всі ці подерті на клаптики, уривчасті історії вказують на певну важливу причину польського антисемітизму. Зблизька нам доводилося зіштовхуватися з полюванням на людей. Ми всі жили в долині смерті, звідки транспорти вирушали до таборів знищення. Ми знали українських чи польських поліцаїв, які стріляли в утікачів з єврейських колон – дітей та жінок. Ми бачили есесівців, які вбивали на вулицях єврейських дітей. Кожен поляк мусив вирішувати для себе найглибшу моральну дилему: яким чином жити нормально поруч із тим, що коїться?

Частина людей обирала боротьбу з окупантами та допомогу євреям. Інші могли жити нормально і не збожеволіти тільки погодившися з тим, що єврей є іншим та гіршим від них, такою собі недолюдиною. В такий спосіб гітлерівська пропаганда заспокоювала певні потреби. Гадаю, що безпосередньо зіткнувшись із винищенням євреїв, людина може дійти або до боротьби, або до будинку божевільних, або до визнання тих, що гинуть, гіршими. Так і сталося з величезною частиною польського суспільства.

Ще більше подібна раціоналізація потрібна була всім тим, хто заволодів майном, що залишилося після євреїв, або хоча б тільки їхніми колишніми клієнтами – це стосується гендлярів та ремісників. Три мільйони знищених польських євреїв – це все ж таки три мільйони помешкань, які у переважній більшості зайняли поляки, а до цього ще слід додати інше майно: золото, меблі, верстати, хутра, чи хоча б старі пальта, черевики, одяг тощо. Німці брали для себе лише найкраще, та й то не до всього могли дотягтися. Не підлягає сумніву, що екстермінація євреїв пов'язувалась із суспільним авансом польської бідноти. Справжні багатства, які виникли після цієї екстермінації, становили лише невелику частку.

Я не міг визнати євреїв гіршими. А якщо так, то мусив переживати увесь цей біль, сором і жах. І мусив жити, постійно праг-

нучи боротьби. Безперервно я намагався створити якісь підпільні організації. Аби заохотити до співпраці своїх приятелів, я розповідав їм про конспіративну діяльність батька, приносив з дому листівки. Одного разу навіть хотів винести револьвер, на щастя, мені це не вдалося.

Так от, якось прийшла до нас на Жулиньського пані К. До війни вона мешкала в нашому соціальному будинку, на другому поверсі. Ясна блондинка, вона мала великі молочно-білі груди. Це була моя перша в житті еротична фантазія. Пам'ятаю, як вона стояла на балконі і їла яблуко. Отож вона прийшла, хоча до того не підтримувала з нами ніяких товариських контактів, і почала розпитувати про різних сусідів. Батько сказав, що нікого не зустрічав і не бачив. Її цікавили, на що батько звернув пізніше мою увагу, тільки сусіди-євреї. Вона запитала про Маркуса.

– Ні, не бачив, – відповів батько з кам'яним обличчям. Тоді я сильно здивувався і кажу:

– Так ми ж їхали разом з ним до Кракова.

– Поїздом? – батько поглянув на мене з надмірним здивуванням. І це його питання було настільки переконливим, що мені захотілося йому допомогти.

– Та ж ні, не поїздом, а вантажівкою.

В той час до Румунії відправляли транспорт з євреями. І ми – я і мама – забрали їх із собою до Заритого, до нашої тітки на канікули. Ми їхали у кузові серед будівельних матеріалів. Через кожні дватри кілометри нас зупиняв патруль, тому що до Львова приїздив тоді генерал- губернатор Франк.

Як тільки за пані К. зачинилися двері і стихло скрипіння сходів, батько кинувся до мене і дав мені прочухана.

– Вона агентка гестапо, – закричав він. – А ти тільки що стратив мене, маму, Фелека, всіх, тому що себе убити ти маєш право.

Після цього він викинув мене на сходи. Я біг абсолютно впевнений, що вже не повернуся, а разом з тим з надією, що він мене покличе. Він покликав, я відвернувся, а він викинув за мною мого капелюха. Через деякий час батько сказав мені дуже спокійно:

– Цю пані К. застрелили. Можливо, вона була безневинною, але ти стільки набазікав, що лишати її живою було не можна.

І я відчував, що це я вбив пані К.

Саме того вечора, коли батько викинув мене з дому, почалася історія Зоськи. Це найважливіше, що трапилося зі мною під час окупації стосовно євреїв, життєвого вибору, всього мого тодішнього життя, позначеного смертю.

Якогось дня до нас на вулицю Жулиньського прийшла дівчина, їй було десь 16 років, вона хотіла працювати служницею. Мамі вона дуже сподобалася. Потім прийшов батько, побачив, що це єврейка з ґето, і сказав їй, щоб вона йшла собі геть. У неї було дуже напружене, змучене, налякане обличчя. Через деякий час до нас завітала пані К. Коли батько вигнав мене, я вирішив не повертатися додому. Недалеко від нас був майданчик, де складали дошки. Я й подумав, що буду там спати. Була літня, місячна ніч. Я назбирав якихось стружок і вклався спати. Взагалі холодно не було, мені навіть не було сумно. Десь поруч із собою я почув нерівне дихання. Через щілини між дошками я побачив палаюче, червоне обличчя дівчини. Це якраз була Зоська. Вона була непритомна. Я повернувся додому через подвір'я, вже настала комендантська година, ворота, ясна річ, були замкнені, і я переліз через огорожу. Я розбудив батька і сказав йому, що та дівчина, яку він вигнав, лежить під дошками непритомна. Він докладно розпитав мене, де саме, ми пішли разом, він подивився і наказав мені повернутися.

Потім, через деякий час, він сказав нам, що у нас є кузина на ім'я Зоська Чарнецька, що вона лежить в інфекційній лікарні, що у неї висипний тиф і що ми маємо її відвідати. Ми передали їй ревеневий компот у пляшці. Вона виглядала у вікно і махала нам рукою. На голові в неї була біла хустка, оскільки хворим на тиф стрижуть волосся. На той час склалася якась загроза провалу, і ми переїхали з вулиці Жулиньського на вулицю Кохановського, до угорської генеральші. Потім на вулиці Асника, 5, було засновано пункт перекидання євреїв. Там і мешкала Зоська, і з нею я – цілу осінь і половину зими. Я навіть не знаю, як її насправді звали.

Це було моє велике, дитяче кохання. Їй насправді було 16 років. Вона була дуже начитана, добре знала польську літературу, розповідала мені різні книжки. У цьому вона здавалася дуже розумною, хоча якщо йшлося про те, як належить жити в цьому див-

ному світі – була ще зовсім дитиною, тому нас можна було б назвати однолітками. Певно я був для неї єдиною близькою людиною, так само як і вона для мене.

Квартира на вулиці Асника була величезна, міщанська, з чорними та парадними дверима. Ми розпалювали пічку-козу. Я ходив робити закупи, разом ми готували їжу, переважно картоплю, їли, я готував уроки. Вона розповідала мені різні речі, я щось розповідав їй. Вигадував якісь історії, так, щоб було весело. Ми спали на великому ліжку, що стояло поруч із пічкою. Ми билися подушками, потім укладалися разом під ковдру, притулялися одне до одного, бо було дуже холодно. Це було перед ліквідацією ґето. Періодично в квартирі затримувалися євреї, яких потім перекидали кудись далі. Вони приходили бліді, з чорною, давно не голеною щетиною. Якось я носився по квартирі і залишив трохи прочиненими двері до сусідньої кімнати. Там було затемнене вікно, що виходило на вулицю. Один з них звернув на це мою увагу:

– Не бігай так.

– Та це ж усього лише малесенька шпаринка, – відповів я.

А він каже:

– Цей промінчик світла веде прямо під люфу карабіну.

Те, що сталося далі, я стільки разів перекочував у себе в голові і під час війни, і вже після неї, що сьогодні мені страшенно важко сказати, що я думав тоді, а що – потім. Я відчував, що Зоська чогось від мене хоче, що їй щось таке загрожує. Я не знав, як їй допомогти. Хоча, може, мені просто так здавалося. Там був такий двір-колодязь, через якийбігали товсті, величезні щури. Зоська їх дуже боялася, і це мене вражало. На цьому подвір’ї мешкав двірник, у якого була паралізована дружина і маленький син. У мене склалося враження, що він її шантажував і змушував до сексуальних стосунків. Утім, можливо, мені це тільки здавалося.

Ще як ми жили на Жулиньського, якийсь циган чи румун приніс на завод скриньку з ціанистим калієм. Це були такі смішні яєчка. Я взяв одне з них у руку, батько тоді міцно схопив мене за цю руку в зап’ястку, відвів до крану, вмив і сказав:

– Отак би доторкнувся, лизнув і помер би.

Таку ж бляшану коробочку з отрутою привезли якось в наше помешкання на Асника і поставили на антресолі. Батько мені сказав:

– Обережно, ти ж знаєш, що це таке, пильнуй, щоб Зоська цього не торкалася.

Зоську дуже захопив цей ціанистий калій. Вона все розпитувала мене, скільки треба прийняти і як. Якогось дня ми заснули, міцно притулившись одне до одного, а коли я прокинувся, то відчув, що вона зовсім холодна, нежива. Я відразу зрозумів, що вона отруїлася. Я підвів голову, на кріслі, яке стояло поруч із ліжком, я помітив яєчко отрути.

Встав, знав, що мушу поїхати до батька і сказати, що Зоська померла. Умився, одягнувся, повернувся, поцілував Зоську – у неї було таке перекошене обличчя – і почав ревти. Я знав, що не можу йти до міста зі сльозами на очах, тому що одразу хтось зацікавиться, чому дитина плаче. А що я на це скажу? Я повернувся до вмивальні, вмився, знову поцілував Зоську, знову почав ревти. Я знову вмився, знову її поцілував, вийшов на сходи, знову почав ревти. Так повторювалося кілька разів, нарешті я пішов через все місто до батька.

Ось така історія Зоськи.

Потім ми її ховали. За труною, збитою з дошок, ішла моя мама, батько і я. Її поховали на Личаківському цвинтарі, де лежав мій прадід, учасник Січневого повстання. На могилі поставили хрест і написали: Софія Чарнецька. Тож не лишилося ані імені, ані прізвища, ані сліду. Лише відчуття того, що тільки я міг їй тоді допомогти, але не знав, як.

Зі Львова ми поїхали до Заритого, на Підхалі, де я пробув зо два місяці. Там, в Заритому, коли ми залишилися з мамою самі – тобто мама, Фелек, Вацек і я – я намагався торгувати: ходив до різних будинків продавав якісь гребінці, нитки. Тепер уже не тільки я вважав себе дорослим, але – що було значно важливішим – батьки теж.

Упродовж моїх походеньок з нитками по горах, або коли ходив із Заритого до Рабки за пайками, я мандрував по світу на самоті, йшов у присмерку або навіть у темряві. Тоді я мріяв, і в цих мріях зі мною завжди хтось був, мій найкращий друг, з яким ми прекрасно розуміли один одного, іноді я уявляв поруч із собою дівчину. З цього виростала моя величезна мрія про кохання, про дружбу – дружбу та кохання у братерстві, в боротьбі, в роботі. Чи не тому все

моє життя є по суті творенням дружби, любові, єднання у служінні великій справі. І це для мене найважливіше.

Навесні 1945 року ми переїхали до Кракова, де жили майже рік. Там трапилась така історія. Якось мама попросила дідуся, щоб він погуляв з Фелеком. Дідусь тримав його за руку і тягнув за собою, а Фелек плакав та виривався. Тут же, поруч із нашим будинком, був базар, а на ньому – це відбувалося якраз перед Різдвом – товкся натовп людей. Я залишився гратися на подвір'ї.

Незабаром на подвір'я ввалилася юрба, що супроводжувала дідуся та Фелека, який несамовито волав. До цього слід додати, що Фелек був білявим, світлошкірим хлопчиком. А дідусь – такий собі старий, хворобливий, у капелюсі. Хтось почав вигукувати:

– Де тут матір? Треба ще подивитися, чи це її дитина!

Фелек, о диво, не переставав плакати, хоча мама і взяла його на руки під пильними поглядами натовпу, який у будь-яку хвилину готовий був вирвати у неї дитину.

– Якби це була його мати, дитина б так не верещала! – кричали вони.

Виявляється, що люди подумали, ніби дідусь – це єврей, який тягне дитину на ритуальне вбивство, на мацу.

У травні того року у Кракові та кількох інших містах відбулися погроми, наступного року був погром у Кєльцях. Що було у Кракові – важко сказати, кєлецький погром, напевно, був спровокований Службою Безпеки. Але випадок під будинком моїх батьків ніким не був спровокований. Нарешті з'явилися представники СБ. У мами в документах була якась плутанина, бо мала різні фальшиві окупаційні довідки і ще російські паспорти та метрики. Так що важко було довести, що Фелек справді її дитина. Якоїсь миті вона занервувала й почала кричати, що вони вірять брехні всякого мотлоху. Вони зніяковіли і сказали, що перебувають тут лише для того, аби надати нам безпеку. Юрба стояла, чекала, нарешті люди почали розходитися.

Воєнні джерела ненависті до євреїв наклалися на більш ранній народний антисемітизм, що ґрунтувався на чужинності євреїв, антисемітизм, викликаний значною частиною невдоволенним духовенством та республіканською пропагандою. Одразу після війни виникла ще одна причина.

Навесні 1945 року до Кракова їхали поїзди з репатріантами. Львів'яни виходили на станції і шукали знайомих, їх розбирали по домівках разом з їхніми знайомими. Наше помешкання видавалося в той час гібридом вокзалу з готелем або притулком. Натовп розміщувався на матрацах серед клумаків просто на підлозі – для нас, дітей, це було справжнім раєм.

Між іншими пустили до нас двох дівчат, євреєк, Хелу та Ерну. Як на той час, метраж житлової площі у моїх батьків був досить великим, але так уже повелося, що кожний із переселенців зупинявся тут на короткий час. А ці дівчата не хотіли кудись переїздити. Ясна річ, що через це виник конфлікт, почалися скандали. Одного дня прийшли двоє їхніх приятелів, теж євреїв, що були якимись функціонерами у Службі Безпеки. Вони одразу почали досить грубо втручатися:

– Вони мають тут жити, а якщо хоча б одна волосина впаде з їхньої голови... – Вони говорили про антисемітів, про фашистів тощо. В одного з них очі блищали ненавистю.

Батько, який вступив до нової ПСП, а тому увійшов до органів міської влади Кракова, зателефонував у СБ. Приїхав ще один функціонер, який, зрештою, теж був євреєм. Він переконував двох перших, посварився з ними; нарешті всі від нас пішли. Незначний епізод, але гадаю, що він може допомогти зрозуміти чергову хвилю польського антисемітизму.

Після березневих подій я сидів укамері разом з доцентом доктором Марком Шапіром. Польським євреєм, який пройшов ґето, а потім в окупації переховувався десь у Ваврі під підлогою. У 1968 році він сидів за те, що у приватному листі написав, що в Польщі існує антисемітизм. Його заарештували, звинувачуючи в розповсюдженні фальшивих відомостей, несумісних з інтересами польської держави. Так от, Марк Шапіро розповідав мені, що Корчак у варшавському ґето говорив його батькові: «Якщо Польщу в результаті успіхів на фронті займе радянська армія, з євреями буде покінчено. Польське суспільство відмовиться співпрацювати з совітами – а подивися на це ґето, це ж чужі для Польщі люди, саме вони на подібну співпрацю і підуть».

До цього не дійшло, оскільки євреїв винищили раніше. Але ж Корчак мав рацію. Ті нечисленні євреї, які повернулися з Росії, обіймали різні посади в апараті влади, тому що така тоді була

політика. За царизму завжди була така політика, і цю ж політику успадкував після нього Сталін.

Ким я був в очах хлопчика з ґето, коли їхав разом з матусею до басейну? Думаю, що він мене щиро ненавидів. У нього були на це свої причини: він був звіром, на якого полюють, а я був для нього тим, хто погоджується на те, щоб він здихав від спраги та голоду. Чи могла людина, яка тікає з ґето, відрізнити тих, хто його продасть, від усіх інших поляків? Чи не були всі інші для нього такими самими? Я знаю, що зовсім не він ішов працювати в СБ, але ж на ці, ще свіжі, згарища поверталися його брати, його родичі, яким перед німецькою навалою вдалося втекти до Росії. Ті, хто врятувався від знищення, розказували про все, що вони пережили, і ця ненависть переходила до них.

Я був потім знайомий з такими хлопцями, євреями за походженням, які були живим утіленням ненависті до фашизму, але під фашизмом вони розуміли антисемітизм. У результаті вони ненавиділи поляків народної формації, навіть не незадоволених. Вони ненавиділи поляків-католиків, яких у польському суспільстві на той час була більшість. Власне, цю їхню ненависть легко можна було помітити у новому апараті влади, в апараті безпеки і сказати: «Євреї, євреї відігруються, вони знову розпочали боротьбу проти Польщі».

В очах юрби, яка тоді разом з дідусем та Фелеком прийшла на наше подвір'я, євреї ставали загрозою для того становища, якого на той час досягли: повернуться, займуть свої квартири, а нас виженуть. У Кєльцях напевно це відіграло величезну роль – у місті та навколишніх містечках здавна жило багато євреїв, будинки яких під час війни зайняли бідняки.

Для мого ставлення до нової влади, до Народної Польщі, до світу, цей антисемітизм, з яким я зіштовхувався у школі та на подвір'ї, був нечувано важливою справою. Тільки-но я чув, як хтось казав «жид», я бачив перед собою Зоську, старого Граба, якого вигнали з нашого дому, тих дітей, що їли суп і за хвилю мали вийти на вулицю. Підпільна пропаганда проти нового порядку, а також постійно повторювані аргументи значною мірою носили антисемітський характер. Уже тільки це привело мене до табору прибічників нового порядку, в моїх очах робило його справедливим.

Ці мої спогади видаються настільки однозначними, ніби я жив лише в одному вимірі, у вимірі ідеї. Вірогідно, це якоюсь мірою залежить від тенденції пам'яті, проте не думаю, що значною. Адже сама війна змушувала мене сприймати все однозначно: життя поруч зі смертю, зраду, загрозу катувань, страх провалу, відчуття власного безсилля. Я постійно мусив запитувати про сенс усього цього, про джерела, силу, а найголовніше – про вищу мету й цінності. Я знаходив відповіді на поставлені мною питання в ідейному кліматі моєї власної родини, який пов'язувався з духовністю лівого крила польського суспільства. Я вживаю слово «духовність» для того, аби показати ставлення до вищих цінностей – святинь – і до моральних норм, що ґрунтувалися на цьому.

Я переконаний у тому, що – всупереч біологічним концепціям – людина у своїх вчинках керується цими вищими цінностями, намагається втілити їх у своє життя, аби таким чином надати йому сенсу. Отже, духовність великою мірою визначає життя людини, її вчинки, її ставлення до далекого та близького оточення, а головне – до сім'ї, друзів, батьківщини, інших народів, людства, історії тощо.

Ми живемо, беручи участь у культурі, яка є сукупністю продуктів суспільної співпраці. Вона дає нам відповіді на питання, як і для чого жити, і разом з тим вона забезпечує нас матеріальними засобами для того, щоб реалізувати свої ідеали. Людина працює і творить цілеспрямовано, а значить, весь час запитує: навіщо? І кожна мета, яку людина ставить перед собою, і є відповіддю на це питання. Таким чином, цілком природно, що вона так само запитує себе про сенс усього свого життя: навіщо я живу? Кожна людина усвідомлює, що життя обмежується смертю, що воно сповнене терпіння та самопожертви, а значить, його метою, його сенсом може бути тільки щось таке, що переможе смерть і що варте терпіння та численних жертв. Усе, що продовжує наше життя і надає йому сенсу, ми переживаємо як щось святе.

Давно вже минули ті часи, коли навколо сакрального, святого інтегрувалася вся культура; сьогодні вона є багатосюжетною, поділеною на верстви, диференційованою. Ми позбавили себе гарантії інтеграції особистості. Ми набули шансу незалежності, а радше, свободи. Але це тільки шанс. Кожна людина самостійно, або разом зі своїми близькими, беручи участь у культурі, мусить

вносити різні розпорошені сюжети життя до особистої системи цінностей. Кожна людина будує власну духовність усією своєю діяльністю: досвідом, читанням, роздумами. І все це відбувається свідомо – більшою або меншою мірою.

Як ви можете побачити з усього того, що я розповідаю стосовно біографій діда та батька, а ще більше про ситуації, в які історія ставила моїх батьків разом зі мною, – з раннього дитинства мені судилося зростати під могутнім впливом сакрального. Кожний з прожитих днів змушував мене весь час ставити перед собою питання про те, що саме надає сенсу терпінню і перемагає смерть. І перші відповіді на ці питання я знаходив у житті моїх батьків та дідуся; в тому, що вони мені говорили, читали, співали, і в тому, свідком чого мені випало бути.

Щоденне питання про сенс життя привело до того, що я творив свою особистість так, щоб її невід'ємною частиною було святе, сакрум. Я не шкодую про це, але історія мого життя виразно свідчить, наскільки небезпечним є подібне поєднання.

Середовище, в якому я знаходив відповіді на питання про сакральне, стало причиною того, що свою духовність я будував за «лівими» зразками. А ці зразки передовсім є закликом до жертовності, самозречення, служіння, до віддання всього свого життя справі. Не випадково символами духовності «лівих» є ґрати, тюремна камера, шибениця, кайдани. У мене горло стискалося, коли дідусь співав:

Вони ідуть, кайдани їм дзвенять,
Вони ідуть, тому пани тремтять,
Вони ідуть, лютує смерть дарма –
Їм не страшні ні кулі, ні тюрма.

Коли перший раз у житті на мене накладали наручники, я відчув якесь піднесення. І до сьогодні, хоча живу вже понад півстоліття, я з гордістю повторюю, що це єдина прикраса, яку я ношу. Тепер для мене стало очевидним, що цей заклик до самопожертви, який є складовою духовності «лівих», випливає з її християнського характеру. З приводу цього зауважу, що вважаю «лівий» атеїзм черговою великою єрессю Католицької Церкви. Тож не випадково есей, де я говорю про своє ставлення до християнства, називається «Християни без Бога». Саме без Бога. І тому

відповідь на питання про сакральне – в ім'я чого в духовності «лівих» функціонує така цінність, як самопожертва – не може бути надійною.

Робітнича справа – як говорили дід і батько – означала для них соціалізм у Польщі та в усьому світі. Ясна річ, вони цих слів не вживали, але йшлося, і я знаю це напевно, про те, аби на землі настало Царство Боже, тобто постав такий лад, який забезпечив би людям повну свободу та справедливість. А якщо все зло людям на землі теж чинять люди, то стає очевидним, що людям до снаги так улаштувати свої суспільні стосунки, аби раз і назавжди покінчити з усім злом у світі. Ця мета – царство свободи – в моїх родинних переказах, та, здається, взагалі в усьому етосі «лівих» – являє віддалену перспективу, доступну тільки майбутнім поколінням. А служити цьому майбутньому, тобто чинити опір будь-якій несправедливості щодо людини, треба було тепер. Я зовсім не пригадую, щоб у дитинстві від мене вимагали робити добро – інакше, ніж виступати проти зла. Додам до цього, що ця вимога – як внутрішній імператив, сильніший за мій страх та моє сибаритство, щонайбільше пов'язується із палючим соромом, який я переживав у тих випадках, коли не міг це зло перебороти. Трохи спрощуючи – зараз я радше волів би ризикнути, втратити, програти, аніж пережити подібний сором.

Може, саме цією – ще дитячою – диференціацією між вимогою захищати скривджених та вимогою добрих учинків я наближаюся до істотної різниці між духовністю «лівих» та проявами духовності багатьох різновидів «правих». Перші роблять наголос на бунті, другі – на схваленні. З цього випливає, що для «лівих» найголовнішим є справедливість, а для «правих» – лад і порядок.

З цієї вимоги захисту скривджених виростає чутливість до переживань інших людей, і саме інша людина, перш за все слабка та скривджена, є святинею, чимось сакральним для духовності «лівих». Саме для цієї людини має прийти царство свободи. З цієї точки зору критика обожнення людини «лівими», яку переважно провадять з позицій християнства, є неправомірною, оскільки вона ґрунтується на неоголошеному принципі, що поставлена на п'єдестал людина – це «я».

Рівність людей як цінність – моральну директиву «лівих» – слід розглядати в контексті основної для цієї духовності вимоги активного ставлення до несправедливості щодо іншої людини, яка є святинею. В даному контексті цей принцип означає не тільки те, що всі люди мають однакові права – він становить фундамент моралі, яка вимагає, щобгасло: возлюбити ближнього свого як себе самого – стало реальністю. Це і є вочевидь релятивна етика без кодексу. Наскільки її релятивізм стосується історичних епох та культур, настільки для мене в даний момент і в конкретному місці він є зібранням конкретних, зовнішніх щодо мене та сталих вимог, тому що люди, разом з якими я живу на землі, завжди є конкретними та зовнішніми, а культура, в котрій я беру участь разом з цими людьми, є сталою.

Духовність «лівих» є антиформалістичною, судячи з того, що те, що сформалізувалося, протистоїть будь-якій спонтанності, а відтак являє обмеження свободи. І сьогодні визначення «формальний» пов’язується в мене із «зневажливим». У цій духовності цінністю є любов, а не родина, суспільство і в жодному разі не держава; справедливість, а не право; суспільний рух, а не організація та ієрархія.

Життя мого діда, дитинство та визрівання, а пізніше зрілість мого батька припали на часи загарбань, окупації, народної визвольної боротьби. Тож нічого дивного немає в тому, що символи зв’язку з народом становили для них невід’ємну частину святого. Це, безумовно, стосується не лише їх, а усієї основної течії польського лівого руху, оскільки саме він понад сто років був прапороносцем незалежності. Однак у цій формації – згідно з принципом рівності людей – програмово патріотизм не був спрямований проти інших народів, навіть проти тих, з якими точилася боротьба. Адже також і за їхню свободу боролися польські революціонери – «за нашу і вашу...» писали вони на своїх прапорах. Мені здається, що мій дід і батько відчували себе патріотами всіх пригноблених народів. Навіть якщо – як це було з українцями, білорусами та євреями під час II республіки, або з чехами в поході на Заольжя – солідарність зі скривдженими вимагала виступу проти власного народу.

ПЕРШИЙ ВИБІР

Одразу після вступу радянських військ ми переїхали до Кракова. Там уже треба було робити вибір. Це смішно звучить – я тоді ходив до четвертого класу. Але такий був час. У школі багато говорили про політику, про СРСР, про війська Андерса. Співали тоді таку пісню:

Приїхала з Москви банда –
ПеПеША і пропаганда –
Все випили, все поїли,
Не платили, пики били.

Все гівно розхвилювалось
Та й сказало всій громаді:
Я нарешті дочекалось,
Бо ж гівно тепер при владі.

Я теж співав її разом з усіма. Але щоразу у найрізноманітніших суперечках я – єдиний в усьому класі – ставав на бік нового порядку. Чому? Можна знайти найпростішу відповідь: тому що за нього виступав мій батько. Хоча не все було так просто.

Батько приєднався до нового порядку, оскільки мав надію, що тепер саме цей порядок був шансом для поляків, і коли у Кракові в 1945 році його начальник по контррозвідці Армії Крайової, Следзіньський, запропонував йому подальшу співпрацю, батько відмовився. Я підслухав, як він пояснював, що країна і народ абсолютно розорені, і що в нас немає сил для продовження боротьби. Однак, гадаю, це був аргумент для Следзіньського. Ставлення батька до нового порядку було набагато складнішим.

Дідусь і батько негайно вступили до поновленої ПСП, незважаючи на те, що лондонське керівництво закликало до бойкоту. Для партійних працівників, таких, як мій дід, це була та сама партія – в неї була та ж назва, в ній були ті ж люди. Врешті, батько дуже переживав колишнє відлучення від ПСП. Ще зовсім недавно, коли до нас прийшов Антоній Пайдак, він кричав:

– Мене вигнали з партії!

– За що? – запитав Пайдак.

– За співпрацю з комуністами.

– Ну, то вони мали рацію.

І батько ніби зніяковів.

Батько організував перший з'їзд техніків у Вроцлаві, на землях, що були повернені до Польщі 1946 року, він був одним із керівників НОТу (Головної технічної організації), писав економічні статті до «Робітника». Він весь час залишався людиною своєї професії. Перед ним поставала картина нової Польщі, яку можна спроектувати та збудувати, як машину.

Досить часто в нашому домі відбувалися дискусії між колегами батька, серед яких були комуністи з ПРП (Польської Робітничої Партії, 1942–1948 рр. – *В.К.*), а також соціалісти, які після війни не вступили до ПСП (партія існувала з 1892 до 1948 р. – *В.К.*). Я дуже часто слухав усе це пізніше, у Варшаві, коли ми з батьком мешкали вдвох на Львівській вулиці. Я також ходив разом з ним на різні зустрічі, де мені давали справжньої гіркої кави, чого я спочатку не виносив, але, можливо, саме тоді я навчився її пити. Те, що говорив там батько, я назвав би вірою в механізм суспільної свідомості. Він був певний, що коли суспільними стануть засоби виробництва – а за цим він розумів насамперед акт націоналізації промисловості – вся решта величного ладу справедливості настане сама собою, оскільки джерелом будь-якого зла є приватна власність. Так у спрощеному вигляді можна було б усе це подати.

У суперечках з різноманітними «реакціонерами» він рішуче виступав на боці нового порядку, але що він мені тоді наплітав! Бо, з одного боку, існував його новий зв'язок з комуністами, з іншого – його патріотизм і 1920 рік. Усе це мені здавалося непослідовним. А батько своєю чергою не хотів розлучатись з жодним фрагментом свого життя, він не міг сказати: «Так, тут я помилявся». Я по-юначому намагався підходити до світових проблем, використовуючи ясні та прості категорії, і звідси, як наслідок, бере початок мій бунт проти батька, хоча й досі я його дуже люблю.

Людина, яка намагається стати дорослою, мусить бунтувати проти авторитетів – аби звестися на власні ноги і не залишитися калікою на все життя. Я бачив багато таких, які не збунтувалися і набули глибокої психічної вади: неспроможності прийма-

ти самостійні рішення. Якби я не любив батька, то, певно, пішов би шляхом «правих», але він настільки мене причаровував, що я пішов разом з «лівими», а проти нього я виступав лише в тому сенсі, що своїм життям бажав спрямити і зробити послідовним його власне життя. Я ще не знав, що в такий спосіб сам обираю собі таку заплутану біографію.

Людина, яка намагається стати дорослою, повинна бунтувати проти існуючого світового ладу. Тому що завжди цей порядок зраджує ідеалам, в яких виховуються діти. Альтернативою кожного юнацького бунту є здатність до пристосування, а отже прислужництва і бездумного наслідування, але ж кожна людина, особливо молода, хоче бути хазяїном свого життя.

Для мене відкидання цього старого порядку було очевидним наслідком минулого життєвого досвіду, а передовсім окупаційного. Знищення євреїв, моє найособистісне найстрашніше дитяче переживання, уявлялося мені безпосереднім результатом і найповнішим вираженням епохи класового панування, експлуатації та гноблення. Самотність, про яку я тут уже говорив, призвела до того, що я жив літературою, вона реально впливала на моє життя. І все, що я читав: твори Діккенса, Бальзака, Золя, Жеромського, Бжозовського, Каден-Бандровського – видавалося мені єдиним великим актом шахрайства старого світу. Виступало доказом того, що гітлерівські вбивства є його логічним та моральним наслідком. У цьому переконанні я не був поодиноким, а можливо, навіть не був самостійним. Невід'ємною частиною моїх переживань був досвід людського знищення, вже описаний у літературі. А власне Боровський, Налковська, Анджеєвський – як я пам'ятаю – уявляли крематорій, охоплене полум'ям ґето, ще страшніші, ніж може бути смерть, занепад людини – все це здавалося вироком, який сам собі виніс старий світ.

Натовп, який мордував євреїв, що врятувалися від винищення, у Кєльцях, Радомі, Кракові, і єпископи, які боялися однозначно засудити ці погроми, – слугували для мене лише підтвердженням, що часи ганьби ще не минули.

Вірою, в ім'я якої я засуджував зло і яка живила мене надією, я завдячую батькові. Тим більше мені його було шкода за надто лагідний осуд, слабку надію – а отже, і за його малу віру. Я гадав, що не можна жити в цьому світі, якщо ти маєш сумніви щодо всьо-

го цього, що можна зробити цей світ вільним від ганьби, часи якої ще не зовсім минули. То ж чи можна дивуватися, що новий лад, який мав раз і назавжди перемогти цю загрозу, ставав сенсом мого життя – сакральним.

Моє захоплення комунізмом – картина радикальної перебудови світу – насамперед походило з книжок. Я навчався у VII класі, ходив до бібліотеки і за допомогою словника іншомовних термінів та енциклопедії прогризався крізь граніт різноманітних творів. Я читав Маркса – «Маніфест Комуністичної партії»; Енгельса – «Походження сім'ї, приватної власності та держави»; Каутського – «Походження християнства»; Леніна – «Держава та революція». Слід сказати, що ця остання праця справила на мене величезне враження. У ній Ленін звертається до анархістських та анархо-синдикалістських програм знищення держави, і одночасно з нею – поліції та війська.

Пізніше, апелюючи до «Держави та революції», я критикував різні комуністичні програми, а передовсім комуністичну практику. Свого «Відкритого листа» (1965 р.) я писав ще в цьому дусі. Марксизм є, чи в будь-якому разі був на той час, дуже привабливим для молодих людей, так само як і для тих, хто швидко просувається, зробивши перші кроки до культури, гадаючи, що її всю осягнув. За допомогою кількох десятків відносно простих формул така людина дозволяє собі пояснювати безліч складних суспільних явищ. О, як же це полегшує життя людям, пригнобленим незліченністю та складністю світових проблем! Мені марксизм надав упевненості, що моя віра здійсниться. Я, напевне, навіть не відчував у цій меті жодної містифікації. Це була перша теоретична система, з якою я зустрічався, і тому я вже заздалегідь мав до неї довіру. Я просто прочитав переконливе міркування, що те, у що я вірю, є науково доведеним та історично неминучим.

Результатом усієї цієї моєї віри та знання був певний імператив дії, який я відчував тим більше, що під час війни, незважаючи на всі зусилля, я так і не зумів узяти участі у справжній боротьбі. Необхідно було долучитися до дії – врешті це становило невід'ємний елемент мого світогляду. Набравши розгін ще в часи окупації, прочитавши ще тоді «Каміння на барикади», я вступив до лав ЗХП (СПХ – спілки польських харцерів. – В.К.). Але в жодному разі це було не тим, чого я так потребував.

Оскільки я не йшов батьківською дорогою, я шукав контактів не з ТУР, молодіжною організацією ПСП, а з Союзом Боротьби Молодих (ZWM), який був молодіжною прибудовою до ПРП. Утім, справжнім активістом я став лише в Союзі Польської Молоді (ZMP) у 1949 році, коли мені виповнилося 15. Уже тоді час від закінчення уроків і аж до ночі я проводив «на дільниці», як ми тоді казали, тобто у приміщенні місцевого правління СПМ.

Від перших днів нового порядку проводилося масове висування робітників та селян. На нашій дільниці СПМ це було видно неозброєним оком. Хто туди приходив? Дуже багато молоді з бідняцьких кварталів Маримонту, з передвоєнних халуп, з халабуд, так-сяк добудованих цеглинами, добутими з якихось вантажів уже після війни, нарешті, з комуналок, в які перетворилися вілли офіцерського Жолібожу, зайняті людьми з бараків для безробітних. Отже, ще до недавнього часу все це було справжнє дно суспільства. Але кожний з них уже мав когось, хто сидів при владі. Вуя, стрия, кума, когось, хто свого часу пройшов через «дільницю», а тепер був у Службі Безпеки, війську, міліції, в дільничному або воєводському комітеті партії. Доступ до них був нечувано легким. Якщо в когось була якась справа, то він просто йшов до Юрека, Франека, Юзька, які були зовсім своїми, «нашими». Навіть тоді, коли особисто з ними не був знайомим. Усе одно вони належали до однієї субкультури, розмовляли тією ж мовою. Вже після 1956 року, пам’ятаю, у Хшанові, на локомотивному заводі, робітники говорили мені, що, коли за Сталіна чоловік у комбінезоні йшов просто з роботи до уряду, так його першим приймали і все йому влаштовували – а тепер, знаєте...

Але головним було те, що ці молоді люди, що приходили «на дільницю», почувалися господарями країни. В певних масштабах, а тим більше в межах дільниці, вони справді ними були. На Жолібожі великих заводів не було, але існувала безліч дрібних майстерень, усіляких кравецьких ательє, різні пекарні, молочарні. І всюди там не хотіли приймати на роботу учнів, тимчасових робітників, узагалі нікого – і завжди без наслідків.

У правлінні СПМ я товаришував з людьми, які були значно старшими від мене, мали важкий життєвий досвід і які раптом відчули себе господарями Польщі. Вони визнавали мене рівним

собі, оскільки я був освічений, читав книжки, міг розтлумачити їм різні речі. «На дільниці» ми грали в м’яча, співали, дискутували, але, крім того, ми контролювали умови праці в жолібозьких закладах, боролися зі спекуляцією. Часто нам доводилося виконувати дуже важку роботу. Пам’ятаю, як цілу ніч ми вивантажували труби для відбудови мосту Понятовського. Ці люди побачили, що я, котрий дивився на світ крізь призму літератури, нарешті знайшов практичне підтвердження того, що читав.

Інтелектуальний примітивізм моїх друзів, брак елементарних знань – я розумів як частину тієї кривди, якої вони доти зазнали. Я бував у їхніх помешканнях, у страшних квартирах, яких ніколи до того часу не бачив. Я бачив, який одяг вони носять, якою їжею харчуються, і мав відчуття, що нарешті вершиться справедливість. І тому, коли в домі моєї родини різні панусі говорили: «мотлох», «гнояки», «бидло» – я страшенно нервував. Такі панусі були для мене моделями реакційннеості і лише підтверджували, що правда на боці людей суспільного дна.

Той величезний рух відбудови країни в перші повоєнні роки був життєздатним завдяки своїй різнорідності: СБМ, СПМ та комуністи становили тільки невелику його частину. Найважливішою на той час була потреба в нормальному житті. Люди хотіли відбудувати свій дім, розчистити від руїн свою вулицю, поставити спільну пекарню та будинок культури. Суспільна активність була загальним явищем. Можливо, все робилося, радше, наперекір Совітам, ніж для підтримки нової влади. Але навіть тоді, коли справа рухалася під прорадянськими гаслами, все одно все це вливалося в єдиний рух відбудови країни і перебудови суспільних стосунків, яким опікувалася нова влада.

Гадаю, частина польського соціуму саме через свідомість того, що народ поневолений Совітами, не дозволила підтримати для всієї Польщі великий рух відбудови країни, індивідуальний та загальний поступ та перебудову суспільних стосунків. З іншого боку – серед учасників цього грандіозного руху було чимало таких, хто не помічав факту народного поневолення. Однак переважна частина польського суспільства, помітивши обидва явища – як залежність народу, так і факт суспільних змін – намагалася знайти для себе якесь місце у новому ладі. Мусила знайти, тому що мусила жити.

Після 1947 року було знищено міколайчиківську Польську Селянську Партію, як і всіх її політичних прихильників, а ще раніше Партію Праці. Незабаром було об'єднано робітничий рух, тобто ліквідовано залишки самостійності ПСП і – що найважливіше – ухвалено шестирічний план. Таким чином було цілковито зруйновано суспільну суб'єктність. Це відбулося дуже швидко; навіть не всі це відразу помітили, найшвидше це відчули активні люди в усіх організаціях, що не належали до комуністів. Знищення кооперації, самоврядування відбувалася поступово – крок за кроком завмирав суспільний рух.

Люди увійшли в цю нову реальність для того, щоб змінити світ. Але що більше людина стає заангажованою, то важливішою для неї сама участь у русі. Так само було з нами – ми й надалі сиділи «на своїй дільниці», розважалися, розмовляли. Ми були потрібні собі самим, разом нам було добре, але все те, чим ми займалися, все частіше втрачало сенс.

Шестирічний план був планом жебрацтва, головною його метою було отримання доходів, які призначалися для розвитку важкої промисловості. Швидке будівництво великих промислових об'єктів вимагало гігантської міграції населення з сільської місцевості до міст, що мало всі ознаки індивідуального та масового просування. Ця міграція також набула багатьох рис суспільного руху. Наважаючись на переїзд до міста, люди ніби залучалися до руху перебудови країни, і ця велична картина відродження їх надихала. Багато хто з цих людей, завдяки небувало скороченій системі освіти, висунувся до лав інтелігенції. Існували дворічні курси, де готували спеціалістів з вищою освітою, які не мали атестату про середню. Таке висування повинно було стати реалізацією ідеї суспільної справедливості.

Водночас люди з моєї дільниці чимдалі гостріше відчували, що цей новий лад, який народжувався на наших очах, є зовсім не тим, про який вони мріяли. Вони намагалися знайти відповідь на питання: чому? Що сталося? Багато хто з нас у рамках СПМівського залучення до PGR (державних сільськогосподарських підприємств) ішов працювати в сільське господарство. На той час PGR являли справжню небезпеку. Саме там найпомітнішим був жебрацький характер соціалістичного господарства, і ми по-

чинали вірити, що джерелом усього зла були нечесність, хабарництво, спекуляція. Але для повного розуміння ситуації нам ще чогось бракувало.

Мірою того, як система стабілізувалася, все більше людей визнавало, що якось треба в неї вписуватися. Влада почала вимагати вже не тільки того, щоб не були проти неї, а щоб декларували свою повну її підтримку. Все більше людей одягало червоні краватки, вступало до партії. Перш за все це були керівники і директори закладів та підприємств. Навколо себе ми несподівано побачили безліч прибічників нового ладу. Тоді ми сказали: «До соціалізму почали входити кар'єристи. Це вони його знищують». Ми зрозуміли, що головним джерелом зла є саме кар'єристи.

Проблема кар'єристів, як її в той час називали, без сумніву, мала тоді велике значення для старого СПМ-івського активу. Вперше я побачив їх ще у шкільні роки, і – як добре видно сьогодні – це виглядало досить гумористично.

До 1951 року червоні організації були у варшавських гімназіях у явній меншості. Навіть тоді, коли OM TUR, ZDM та «Віці» злилися із Спілкою Боротьби й утворився СПМ, нас усе одно було не більше десяти вітсотків. Нам, діячам СПМ, а точніше – шкільному щаблю спілки, приналежність до цього руху до 1951 року не давала жодних привілеїв, але завдавала великих незручностей. Принаймні на інтелігентському Жолібожі тиск антикомуністичного оточення відчувався досить сильно. Власне, в тій частині червоного Жолібожа, де були будинки, закладені перед війною соціалістами. Потрібна була неабияка відвага, аби протиставити себе оточенню.

На початку 1951 року Головне Правління ухвалило програму, гаслом якої були такі слова: «СПМ – перший помічник школи«. Член СПМ повинен був добре вчитися, не підказувати, не списувати, не курити сигарет, ходити по школі у капцях і т.ін. До виборних органів могли увійти лише ті, кого підтримує дирекція. Таким чином з виборних органів були фактично виключені всі колишні активісти, оскільки ми не мали часу для того, щоб готувати уроки, бо безперервно займалися тим, що намагалися врятувати світ. Ми палили, бо набралися цього від колег-робітників з місцевих

правлінь СПМ. А перш за все ми вважали вчителів реакціонерами. Вчителі нас боялися. А тут їм раптом випала така слушна нагода, аби відігратися.

В той самий час було оголошено боротьбу за соціалістичний характер вищої школи. Дорога до навчання пролягала тепер тільки через СПМ. І ніби за дотиком чарівної палички в середніх школах зникли супротивники нового ладу. Освіта почервоніла.

Тому немає нічого дивного, що для нас, давніх активістів, уся ця зміна видавалася підозрілою. А ще більш підозрілими здавалися ці нові, чемні діячі, перші помічники вчителів та педагогічної ради. Ми вважали їх лицемірами, називали кар'єристами. Не любили ми їх страшенно; і вони платили нам тією ж монетою: стежили за нами, коли ми палили в туалеті, затримували, коли ми не приносили до школи капці.

Гасло «СПМ – перший помічник школи» нищило учнівську солідарність, важливу школу суспільної солідарності: не донось, допоможи другові, підказуй, дай списати. На тих самих засадах ламалися міжлюдські зв'язки. В цей час у значно більш важливому вимірі в суспільстві відбувалося те ж саме. На виробництві впроваджували такі поняття, як норми, запізнення, прогули.

З легенд про СПМ, які поширювалися в період великого порахунку 1955-56 років і пізніше, виникає образ члена СПМ як доносителя, а міжлюдські стосунки змальовуються як джунглі, де кожний кожного хапав за горло, кожний на кожного стукав. А в житті, як у житті, все було набагато складніше.

Почну з історії викладання релігії (Закону Божого) на Бартіцькій вулиці. У попередній школі релігію викладав нам ксьондз Чеслав Боравський, такий товстий, добродушний чолов'яга. Власне, він не стільки навчав, скільки дискутував з нами, молодими атеїстами, які хотіли воювати з Господом Богом. Він робив це з великою культурою й тактовністю і, ясна річ, без великого напруження побивав усі наші наївні аргументи. Я дуже любив його лекції. Пам'ятаю, якось один із палких католиків сказав:

– Якщо ви кажете, що праця зробила з мавпи людину, тоді чому мурашi досі не стали людьми?

Нас це загнало у глухий кут. Тоді ксьондз Чеслав сказав нам:

– Тому що праця, за Марксом, наскільки я пам’ятаю, є цілеспрямованою діяльністю, а в мурашок, можливо, вона нецілеспрямована.

Вагомість цього аргументу для мене неістотна, мене вразило те, що можна допомогти супротивникові, який не спромігся дати собі раду, аби дискусія була чеснішою.

Коли я перейшов на Бартіцьку, то відразу ж на першій лекції з релігії я встав і почав полемізувати із ксьондзом. Той сказав мені, що в нас не буде ніяких дискусій. Я запитав, чи можна мені вийти, оскільки я невіруючий. Він відповів на це, що я, безумовно, можу піти. Зі мною з класу вийшло ще двоє учнів, ми пішли грати у волейбол. Незабаром у нашому класі назбиралося п’ятнадцять атеїстів, дві нормальні команди. Ми робили демонстрації виходу: ксьондз заходив, а ми з м’ячем – на волейбольний майданчик. Ми голосно вигукували під самим вікном, розігруючи кожен з м’ячів. Ксьондз поскаржився на нас директорці. А директрисою в нас була Софія Рінгманова, стара жінка, ще із Семполовської школи, видатна діячка шкільного страйку 1905-07 рр., чудова баба. Коли наступного разу всією юрбою ми вибігли з релігії, вона сказала:

– Панове вільнодумці, ніякого волейболу не буде. Вчимо фізику.

Вона почала нас опитувати, виставляючи кожному по три двійки одразу. Всі п’ятнадцятеро – здебільшого випадкові атеїсти – твердо стояли на тому, що краще будуть отримувати двійки, ніж повернуться на уроки до ксьондза. Зламалася лише одна дівчина. Ось такі кумедні історії, але, якби хто-небудь із нас доніс тоді на Рінгманову, що вона зрізає з фізики молодь, яка не хоче ходити на релігію, вона б одразу перестала бути директоркою.

У шкільній комісії Дільничого Комітету ПОРП, членом якого я був на той час, найголовнішою людиною був інструктор у шкільних справах, товариш Бай, особистий ворог Господа Бога, який заправляв усією кадровою політикою шкіл на Жолібожі. Вже далеко після 1956 року я зустрів його знову, він був кондуктором у трамваї. Він присів біля мене, витяг зі своєї кондукторської торби журнал «Фільм». На обкладинці була Ніна Андриш, тодішня дружина Циранкевича, сфотографована в ролі Марії Стюарт з великим хрестом на грудях. Бай сказав:

– Дивись, Яцусю, мабуть, добре живеться в Польщі, коли баба прем'єра з хрестом на цицьках фотографується.

Чому я не сказав Баєві про директорку? Чому ніхто з нас п'ятнадцятьох нікому про це не сказав? Тому що пані Зося ніколи, ані на хвилину не намагалася виявити себе прихильницею нового ладу. Вона ставила двійки, але за всієї своєї суворості була дуже справедливою. Причепливою, але водночас незрівняно привітною. Для нас вона була старою реакціонеркою, але, як усі ми прекрасно розуміли, зовсім не кар'єристкою. Вона завжди була директоркою, закладала цю школу. Ми боялися і водночас любили її.

Той нещасний ксьондз, який заборонив нам дискутувати на своїх уроках, жахнувся того, що в XI «б» є аж п'ятнадцять невіруючих, і пішов порадитися з ксьондзом на прізвище Зей, який на той час був у Варшаві дуже відомим проповідником. Наш наївний ксьондз узяв із собою католицького активіста з X класу, який уже був членом СПМ. Так цей хлопець прийшов потім до мене і все мені розповів, а я, ясна річ, знову мав проблему з цим доносом, то ж я звелів йому піти до голови дільничного правління СПМ і, як я думаю, там він регулярно передавав свої нотатки після зустрічей з ксьондзом Зеєм.

Тепер на чолі СПМ були не самі лише селюки. Шкільні правління СПМ висували кандидатів на одержання вищої освіти, і те, що вони писали в характеристиках, багатьом людям перекрило шлях до вузів. На зламі 1950 та 1951 років я короткий час був головою шкільного правління у Понятовці. Мене усунули з цієї посади на вимогу дирекції за погані оцінки з предметів та за те, що я показав учителеві зошит товариша, сказавши, що це мій. Не пам'ятаю, чи писав я характеристики тим, хто одержував атестат про середню освіту. Може, пам'ять мені зраджує, а, найвірогідніше, їх писали мої старші колеги.

Пізніше, на Бартіцькій, була в нас головою шкільного правління СПМ така дівчина, Еля. Вона не любила тих, хто палить і не ходить по школі у капцях, і нам, давнім активістам, від неї сильноперепадало. Зустрічаю її нещодавно, питаю, що вона пороблює, а вона каже:

– Я службовець, свого часу не змогла вступити до вузу, бо голова дільничного правління написав мені в характеристиці «віруюча».

І раптом я згадав. Сидимо ми якось у шкільному туалеті, палимо цигарки, скаржимося один одному на Елю та інших нових активістів. Тут хтось і каже: треба буде їй написати в характеристиці «еспеемівська віруюча». Голові та членам шкільного правління характеристики писали в дільничному правлінні. А там, ясна річ, були ми. І, певно, хтось із нас таки написав «еспеемівська віруюча», слово «еспеемівська» потім закреслили, тому що невідомо, що б це мало означати.

Гарною ілюстрацією проблеми кар'єризму, як я її тоді бачив, є історія Єжи Вятра. Перед 1947 роком, напередодні об'єднання молодіжних організацій, Єжи був у Понятовці головою «Віці». У виборах 1948 року більшість «віцістів» підтримувала Миколайчика. Я тоді пристав до Спілки Боротьби Молодих, хоча мене не хотіли туди приймати через те, що я ще був надто малим. Добре пам'ятаю таку сцену перед самими виборами. Єжи Вятр ішов з відром клею і наліплював листівки, що закликали голосувати за їхній список, який мав тоді у Варшаві четвертий номер. За ним ішов Зигмунт Падзь, який, здається, був головою СБМ у моїй школі, а за ним я. У мене в руках теж був клей, а в руках у Падзя листівки зі списком номер три і так званого Демократичного Блоку: Робітничої, Соціалістичної, Демократичної та Народної партій. І тільки-но Юрек десь наліплював свої четвірки, ми підходили до нього, Падзь давав йому підсрачника, а я зверху на його четвірки наклеював трійки. А Юрек казав:

– Протестую проти непарламентських форм боротьби.

– Я тобі, курво, попротестую, – відповідав на це Зигмунт, який врешті став дуже високим функціонером МВС. А в ті часи, коли я вже був бажаним гостем в'язниць, він дивився крізь мене крижаним оком, проходячи на вулиці, не вітаючись.

Так от, ми собі йшли. Падзь давав Вятрові підсрачники, а я наліплював свої трієчки на його четвірочки. А Вятр, ніби такий дурненький, ніби протестує проти непарламентських форм боротьби, а сам потроху пересувається в бік VII колонії ВСМ, де під турниками збирався увесь актив «Віці». Коли ми це розчухали, було уже пізно: Юрек гукнув, і його хлопці кинулися нас доганяти. Падзь, певно б, утік, але я, дурний, не кинув свого відра, крім того я був невеликим хлопчиком. Уже от-от мали мене схопити. Падзь повернувся, аби визволити свого юного товариша,

але зробити цього він не встиг. Нас схопили. Йому і мені надавали добряче, а йому ще й відро на голову вдягли. Потім настало об'єднання організації. І раптом Вятр зробився великим діячем СПМ.

Після середньої школи Вятр працював керівником відділу пропаганди дільничного правління СПМ. Я був керівником пропаганди у шкільному правлінні. Мені було цікаво з ним працювати. Перш за все він справляв на мене прекрасне враження своєю інтелігентністю. Він навчався в Академії Політичних Наук, я був у IX класі, але розмовляв він зі мною, як рівний з рівним. Тож, коли проходила дільнична конференція СПМ і висувалася його кандидатура, мене просто-таки розривало. Однак я піднявся і запитав його, як він оцінює своє минуле: «Віці», оті виборчі плакати, а тепер такий ентузіазм у пропаганді нової влади.

Він щось пояснював, але в цій справі нас було важко переконати. Врешті він залишився у дільничному правління як працівник апарату і був там важливою фігурою.

Тоді розпочалися приготування до відзначення 70-річчя від дня народження Сталіна. Батько читав книжечку, яку я йому приніс:

– Лише подивись, що тут написано: «інженер наших душ», «творець кращого майбутнього», «вождь і вчитель», «творець миру», напиши тільки після кожного такого визначення «молися за нас» і матимеш літанію. Навіть літанія до Найсвятішої Діви Марії не така підлеслива.

В той час я читав Плєханова, який, будучи прибічником історичного детермінізму, воює з концепцією народовольців про роль особи в історії і говорить усе, що можна було б сказати проти культу Сталіна. Я прийшов на прийом до Юрека Вятра, який на нараді керівників пропаганди реферував приготування до урочистих заходів, і ми в приміщенні дільничного правління проговорили з ним всю ніч. Я висловив йому всі свої сумніви. Вятр вислухав, після чого почав мені пояснювати, що маси потребують проводиря, що не про Сталіна йдеться, тут мова тільки про ідею, яку він уособлює для мас. Він повторював це у різні способи, і переконав мене. Переконав тому, що я, безумовно, хотів дати себе переконати. Я був людиною цього руху, я ставав на його бік і виступав за нього проти мого оточення, проти батька, проти приятелів на подвір'ї, проти вчителів.

Страшенно важко було б це залишити, я не міг цього зробити, я почав робити кар'єру. Йдеться не про якісь привілеї, але я вважав себе діячем руху. Я також не помічав цього вражаючого антидемократизму, цього презирливого ставлення до людей, переконання, що їх треба тримати в темряві. І я дав, аби все це мені втовкмачили у вуха. Пам'ятаю, я відстоював свою точку зору на такому прикладі: в якомусь радянському фільмі їде локомотив, а попереду – Сталін. Що за дурниці!

На це Вятр відповів:

– Тут уже треба переглядати естетичні критерії. Дивись, у тебе у школі радіовузол весь час без перерви передає джаз, а це погана, ворожа музика.

– Чому погана і ворожа? – жахнувся я.

– А ти подумай. Переглянь свої естетичні відчуття, – повторив Вятр.

Саме таких людей, які несподівано після 1947 року стали палкими сповідниками нового порядку, ми підозрювали у найгіршому. Для мене це перш за все були вчителі та юні шкільні активісти, мої однокласники; для молодих робітників, яких я знав, – директори, інженери, техніки, майстри, що ще вчора були реакціонерами, аж раптом виявилися поборниками соціалізму.

Між собою ніби зіштовхнулися дві правди. Одна правда наша: про людей, які натягають на себе чужу шкіру і посідають відповідальні пости. Але була також і друга правда. Відразу після 1947 року польська інтелігенція визнала, що Захід нас зрадив, і обіцянка незалежних виборів, дана в Ялті західним державам, є шахрайством. Порятунку немає, потрібно жити в Польщі, захопленій СРСР, не можна повертатися спиною до реальності. Але для того, щоб увійти в цю реальність, треба задекларувати підтримку нової влади, яка все наполегливіше цього вимагала. І, безумовно, ці «кар'єристи» мали до нас, палких ідейних бійців, претензії в тому, що ми їм заважаємо. Для них саме ми були злом. Обидва табори мали рацію – і ми, і вони, і водночас – і ми, і вони її не мали. Тому що вони спростовували себе самих, а цього робити не можна – брехня не може слугувати добрій справі. Своєю чергою ми розбили єдність польського народу – головне надбання років окупації – і сприяли поневоленню суспільства, незважаючи

на нашу глибоку віру та добрі наміри, якими – як відомо – брукована дорога до пекла.

Тут потрібно дещо сказати про розмови, які точилися після арешту Гомулки. Ворог – це було черговим, не менш важливим поясненням неузгодженості наших мрій із дійсністю. Коли ми чули, що на самісінькій верхівці влади окопалися вороги, то, з одного боку, нас охоплював жах, а з іншого – ми відчували радість від того, що можемо і далі вірити в новий лад, тому що всі негаразди траплялися через ворогів. У правлінні сиділи робітники, вражені цим нещастям:

– Як же це може бути, щоб Веслав був ворогом? Кому тепер вірити?

– Не треба вірити нікому окремо, треба вірити партії, – сказав я тоді.

І в мене було таке відчуття, що я таким чином виступаю проти культу особи. А вони зітхнули з полехшенням і сказали:

– Дійсно, ти правий, Яцусю, партії треба вірити.

Я не уявляв собі, що докладаю руку до зародження невір'я в людину, знищення довіри, так само як до занепаду такого почуття, як дружба.

Пам'ятаю, як на військовій підготовці я відчув потрясіння від того, що наша армія є такою пруською, мілітаристською, антилюдською. Тож, коли я довідався, що міністр народної оборони Спихальський – зрадник, а його провина полягала, між іншим, і в тому, що він вводив до війська передвоєнних офіцерів і в такий спосіб запроваджував у народній армії чужинні зразки, які встановлювалися за традиціями пруської дисципліни – я зітхнув з полегшею. Так було з кожною справою.

У травні 1952 року, після одержання атестату про середню освіту, я залишився штатним працівником апарату. Я почав працювати інструктором харцерського відділу СПМ Варшави на дільниці Жолібож. Таким чином я був зарахований до групи найбільш важливих інструкторів. Звідси мене запрошували на засідання президії столичного правління.

У 1953 році я став штатним головою вузівського правління варшавської політехніки. Відразу ж після мого затвердження на цій посаді я, ще ніяковіючи від студентсько-асистентського оточення, зіткнувся зі справою так званого пересклііння. У відділі

архітектури кільканадцять осіб з першого курсу всі свої роботи з ручного малюнку копіювали з чужих за допомогою підсвітленого скла. Подібні «зісклені» малюнки можна було досить легко розпізнати. Розгорівся скандал. Еспеемівців, які «склили», виключили з інституту. Це були діти інтелігентів із середовища архітекторів, діячів культури, з усіх боків оточені недоброзичливим ставленням до себе своїх однокурсників, це також були діти селян та робітників.

Я сказав «виключили», а між тим і я до цього виключення був причетний. Уже не кажучи про мою участь у позбавленні їх членства в СПМ – на зібранні відділу я говорив щось про буржуазію, про паничів, про те, що ми будуємо нові соціалістичні навчальні заклади – я був також у дисциплінарній комісії і виступав за їхнє видалення з вишу, чому протистояла решта комісії.

Чому я це зробив? Партія наділила мене довірою, надала мені важливу та високу посаду, отже, я мусив це відробляти. Крім того, я знову був чужинцем, новачком. Мені хотілось, аби бойові еспеемівці з архітектурного факультету визнавали мене своїм. На додачу вони були ідолами для моєї дівчини, Ганки. Коли вона пішла на архітектурний, а я все ще був апаратчиком у варшавському правлінні СПМ, виходило, що вона мене ніби покинула – нові приятелі зі студентського оточення страшенно їй подобалися. І тут я раптом став для них владою.

Це трапилося вже у 1984 році, відразу після вбивства ксьондза Єжи Попелюшка. Я виходив з костьолу Святого Станіслава Костки, коли якась сива пані кричить: «Яцек!» – і обіймає мене. Зоська Пашковська, з моєї компанії, точніше з компанії моєї дівчини Ганки. До цього кола належали в основному еспеемівські активісти з архітектурного факультету, ну, і Зоська, палка католичка. Тоді я вважав її реакціонеркою, страшенно з нею сварився, але ми дуже любили одне одного. Тож я їй і кажу, що давно хотів з нею зустрітися, що мені соромно, що правда виявилася на її боці. А Зоська відповідає, що я дійсно завинив щодо Господа Бога, але все одно весь час я відстоював ті самі моральні цінності. І нагадує мені, як її виганяли з інституту за те, що на заняттях з марксизму вона захищала томізм, але її не вигнали завдяки мені. Добре, що я не пам'ятаю не тільки своєї ганьби.

Я глибоко переконаний, що не система робить людину мерзотником, і зовсім не система робить людину ангелом. Усе залежить від нас самих. Це справджується навіть тоді, коли, виступаючи проти системи, ще не зовсім можеш зрозуміти її природу. Адже системі опираєшся не лише як цілості, а просто через свою звичайну порядність, незважаючи на систему, ставишся до людей чесно. Мені не завжди вдавалося робити саме так, але часто таки вдавалося. Однак, гадаю, що причин продовжувати на цих сторінках подібні історії немає.

СТАТТІ, ВИСТУПИ, ІНТЕРВ'Ю

1974-2003

ПОЛІТИЧНА ОПОЗИЦІЯ ПОЛЬЩІ*[1]

У книжці Павла Ясеніци[2] («Історія агонії» [«Dzieje agonii»], 1972) немає ні важких слів, ні модельних міркувань. Вона написана із застосуванням історичного методу, мабуть, найпопулярнішого у вітчизняній опозиційній публіцистиці. Отож, ця праця розглядає умови, в яких польська держава втратила свою суверенність, потрапивши в залежність від Росії, а відтак і про умови здобуття незалежності. Головним сюжетом цієї безумовно актуальної книжки є полеміка із твердженням, буцім слабкість Речі Посполитої полягала в її парламентаризмі. Автор показує, що все було якраз навпаки, що саме виродження демократичних інститутів суспільного життя, відмова від ідеологічного плюралізму й толерантності, сваволя правителів і позбавлення суб'єктності тих, ким правили, стали причиною втрати суверенітету, а отже, і власного державного буття. Варто тут також звернути увагу на ще одне дуже важливе питання – проблему наших східних і північних сусідів, але не росіян, як звикли ми вважати, а українців, білорусів і литовців. Ясеніца доводить, і важко з ним не погодитися, що Росія, яка панує над тими націями, неминуче загрожує суверенній Польщі. Наше

---

* Тут і надалі переклад Андрія Павлишина, винятки зазначені в примітках.

1 Уривок із тексту Яцека Куроня, повністю опублікованого анонімно в паризькому журналі Єжи Ґедройця *Kultura*; в цьому тексті проаналізовано основні завдання тогочасної політичної опозиції в Польщі.

2 Павел Ясеніца (Paweł Jasienica) – літературне ім'я Леона Леха Бейнара (Leon Lech Bejnar, 1909–1970), польського історичного романіста, есеїста й публіциста, котрий найбільше уславився своїм синтезом історії Польщі до розподілів («*Польща П'ястів*», «*Польща Яґеллонів*», «*Річ Посполита Обох Народів*» [«*Polska Piastów*», «*Polska Jagiellonów*», «*Rzeczpospolita Obojga Narodów*»]), де представив точку зору, яка суперечила поглядам більшості сучасних йому істориків. Письменника звинувачували в так званому персоналістському сприйнятті минулого, несумісному з накинутою згори та обов'язковою тоді марксистською філософією історії.

трагічне географічне розташування не є, отож, даром небес, і його можна свідомо формувати політичними інструментами. Суверенітет України, Білорусі та Литви – це програма боротьби за суверенність Польщі, а водночас ці країни є не екзотичними, а реальними її союзниками.

Для політичної опозиції в Польщі така думка повинна стати директивою до дії. Для ворогів опозиції – вже стала. Не випадково українці є другим після німців ворогом у державній та квазінаціональній публіцистиці, літературі й кіно.

1974

ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ – РОСІЙСЬКЕ ПИТАННЯ[3]

Уже не раз в історії нашої країни поставала тема польсько-російських стосунків. Як завше, так і тепер, вона належить до найважчих проблем, дотичних до ключових політичних питань і надзвичайно заплутаних доль націй Центрально-Східної Європи.

Суверенітет польської держави всі ми повинні мати за пріоритет. Проте нам не байдужа форма польської незалежності, і тому ми прагнемо до неї, створюючи незалежні від влади, самоврядні суспільні інститути. Дехто відстоює гасло: спершу незалежність, а потім – демократія. З цим незмога погодитися: обидві проблеми мають засадничу вагу та невіддільні одна від одної. Безперечно те, що демократія, а отже й суверенітет, сповнюються тільки в суверенній державі.

Сьогодні, подібно як і у XVIII та XIX століттях, про незалежність Польської держави слід говорити в контексті польсько-російських стосунків. З цієї перспективи легко пересвідчитися, що нічого не змінилося, що ми ув'язнені у власній історії, а проблеми наших прадідів залишатимуться проблемами наших правнуків. Звісно, ми не можемо виключити цієї можливості. Але географічне роз-

[3] Текст, який написали гуртом Яцек Куронь, Антоній Мацеревич і Адам Міхнік, був опублікований на сторінках першого числа щомісячного журналу *Głos*, одного з перших підпільних видань демократичної опозиції в ПНР; часопис *Głos* виходив від жовтня 1977 до грудня 1981 р.

ташування – то питання не лише географії, а й політики, зокрема й політики польської.

Росія, яка панує над націями, що відмежовують її від Польщі, є і мусить бути імперіалістичною державою, котра поціляє в незалежність Польщі. Однак ми не завжди усвідомлюємо, що це твердження можна віднести так само й до Польщі. Польська держава, яка би прагнула до панування над Україною, Білоруссю та Литвою, неминуче буде імперіалістичною. Далебі важко припустити, щоб хтось у Польщі нині мріяв про таку ситуацію. Але правда також і те, що в добу II Республіки ми нарівні з Радянською Росією брали участь у політиці поділу України, Білорусі та Литви.

Гарантією суверенітету Польщі є суверенітет націй, які відмежовують нас від Росії, а отже, політика, що загрожує суверенітету цих націй, є антипольською. Не існує польсько-російського кордону, а кожен, хто його творить, мусить собі усвідомити, що робить це ціною утиску українців, білорусів і литовців. Для Польщі то програма браку суверенітету, постійної смертельної небезпеки, а для російської нації – програма диктатури, яка розбещує суспільство.

Представники російської демократичної опозиції вже висловлювали свою позицію з цього питання. Підписавши декларацію, оприлюднену з нагоди 35-ї річниці вторгнення СРСР у Польщу, і декларацію з українського питання, вони недвозначно підкреслили, що імперіалістичні устремління СРСР і в минулому, і тепер є головною перешкодою у спільних для всіх націй Центрально-Східної Європи устремліннях до демократії. Вони підкреслили, що передумовою і демократії, і суверенітету поляків і росіян є свобода гноблених Радянським Союзом націй.

Ми не вагаємося повторювати старі істини й старі гасла. Разом із російськими демократами ми знову сьогодні проголошуємо: «За вашу і нашу свободу». Сьогодні, коли в Україні та Литві дедалі зростає боротьба за демократичні свободи, а російські демократи відважно з нею солідаризуються, гасло «За вашу і нашу свободу» більше, ніж будь-коли раніше, є єдиною реалістичною програмою суверенності Польщі.

Поневолені нації та нації-гнобителі однаково отруюються ненавистю та зневагою. Тоталітаризм призводить до ксенофобії, заснованої на забобонах, упередженнях і ненависті. Без подолання

взаємної ворожості неможливе узгодження цілей українців, литовців, білорусів, поляків і росіян. А без цієї згоди ми залишаємося ув'язненими в історії на наступні століття. Звідси випливає програма дій: боротися проти ксенофобії та шовінізму власної нації, плекати усвідомлення самостійницьких прагнень українців, литовців, білорусів. Плекати усвідомлення, що з російськими демократами нас об'єднує спільна мета в устремлінні до демократії та свободи. Ось реальний шлях до суверенітету Польщі.

1977

Я ПРАЦЮЮ ДЛЯ МЕНШИН І СПІВПРАЦІ МІЖ НАЦІЯМИ[4]

Примітка редакції часопису «*Zustriczi*»: ***Ця розмова з міністром праці та соціальної політики Яцеком Куронем відбулася, коли він виконував функції голови сеймової комісії з питань національних меншин та етнічних груп[5]. Інтерв'ю було опубліковане в числі 2 (20) за 1989 рік студентських україномовних «Зустрічей»[6]. Ухвалюючи рішення про публікацію цієї розмови у***

[4] Розмова Мирослава Чеха з Яцеком Куронем була опублікована в українському щоквартальнику *Зустрічі*, №1/1990. Відбулася в Варшаві між 27 липня та 15 серпня 1989 р.

[5] Яцек Куронь став головою сеймової комісії у справах національних та етнічних меншин [Komisja Mniejszości Narodowych i Etnicznych] у 1989 р., очоливши її невдовзі після створення у Сеймі X скликання, головував до призначення на посаду міністра праці, а відтак безперервно в 1991–2001 роках.

[6] *Зустрічі / Zustriczi* – нерегулярне видання українського студентства та молодої інтелігенції в Польщі. Виходило в 1984–1994 рр. Спершу його публікувала водночас із білоруською та і литовською версіями Рада з питань культури національних меншин при Головній раді Об'єднання польських студентів [Rada Kultury Mniejszości Narodowych przy Radzie Naczelnej Zrzeszenia Studentów Polskich]. Головний редактор – Богдан Гук. Від 1988 р. українські студенти видавали також польськомовну версію. Від 1989 р. часопис виходив як незалежний щоквартальник молодої української інтелігенції у двох версіях – українською та польською мовами. Головний редактор – Мирослав Чех.

презентованому польськомовному числі, ми керувалися засновком, що вона зберегла свою вартість і є важливим документом бурхливих часів, у які ми живемо.

Прошу передусім прийняти вітання з нагоди обрання Вас послом до Сейму ПНР Х скликання[7]. Ви очолюєте в польському парламенті комісію з питань національних меншин та етнічних груп, то чи не могли б Ви сказати, чому було вирішено створити ту комісію?

По-перше, тому, що в Польщі живуть люди різних націй, вони становлять тут національні меншини. Звісно, що вони є громадянами Польщі. Для більшості з них ця земля є рідною, батьківщиною, тут я маю на увазі українців, білорусів, литовців, німців, словаків. Звісно, може трапитися так, що й для чехів, росіян, чи представників інших національностей вона є вітчизною, але такі випадки трапляються рідше. А якщо це їхня батьківщина, то їхня доля не може бути байдужою для державної влади, тим більше, що донедавна був узаконений так само жорстокий, як і безглуздий принцип мононаціональних держав. Принцип заперечування існування людей, членів громад меншин, обмеження їхніх прав, ускладнення їхнього життя. Таке ставлення завдає шкоди і членам тих меншин, і більшості мешканців цієї країни, тобто полякам. Це очевидно.

По-друге. Не підлягає сумніву, що зараз триває процес звільнення націй Радянського Союзу. У зв'язку з цим уже незабаром ми матимемо справу не лише зі стосунками Москва – Варшава, але й Варшава – Київ, Варшава – Вільнюс, Варшава – Мінськ. З огляду на це, те, як складуться відносини між поляками та українцями, литовцями, білорусами, німцями, чехами, словаками, має першорядне значення для майбутнього країни, для можливості справжнього розвитку її. Бо прецінь часи кордонів уже закінчуються, попереду часи економічних спільнот. Це очевидно, таким є наше майбутнє. Якщо ми не усунемо конфліктів, наявних між нами, то нас усіх гуртом спіткає лихо. А шлях до подолання конфліктів пролягає через

[7] Сейм Х скликання – нижня палата польського парламенту, обрана 4 і 18 червня внаслідок політичних домовленостей Круглого Столу, розпущена водночас із Сенатом 26 жовтня 1991 р.

подолання взаємних негативних настанов. Цей процес слід завжди починати з тих, хто мешкає тут. І міняти польсько-українські відносини слід передусім шляхом зміни ставлення поляків до українців, котрі мешкають у Польщі. Це наступна причина, чому слід зайнятися національними меншинами, чому належить умістити це питання в центр нашої уваги, без огляду на те, якою малою є їхня кількість.

Урешті, по-третє: це питання поляків, котрі мешкають поза межами Польщі. Наш національний інтерес полягає в турботі про їхній національний розвиток, їхню національну свідомість, почуття приналежності до Польщі, до польської культури. Я вважаю, що шлях вирішення цієї проблеми пролягає власне через вирішення питань національних меншин у нашій країні. Замість казати литовцям, білорусам, українцям, як вони собі мають укладати відносини з поляками, котрі мешкають поруч із ними, слід лиш подати їм добрий приклад. Показати, що ми можемо врегулювати ці питання тут. Я не маю жодних сумнівів, що той приклад сам по собі є ефективним засобом тиску. Замість чинного в міжвоєнний період принципу: «Ви допікаєте нашим, ми – вашим», слід застосовувати принцип: «Ми йдемо назустріч, допомагаємо вашим, котрі, врешті-решт, є водночас нашими». Ми допомагаємо їм тут зберегти їхню національну культуру, і завдяки цьому сподіваємося того ж від вас. Я переконаний, що цей засіб виявиться ефективним.

Такими є, загалом беручи, три причини, які я, зрештою, згадував у Сеймі, полемізуючи з тими, хто виступав проти створення цієї комісії, чому слід займатися проблемами національних меншин.

А які конкретні питання вимагають негайного вирішення від комісії та усього парламенту, коли йдеться про справи національних меншин?

Тобто, що повинен робити Сейм? Так формулювати законодавство, щоб меншини отримали належні їм права. Причому слід мати на увазі, що коли ми кажемо «меншина», то таким чином беремо до уваги факт, що меншини зможуть мати рівні права лише тоді, коли їм створять специфічні умови, які дозволять їм ті права реалізувати. Ось приклад. Кожен громадянин має право давати дитині освіту рідною мовою. Добре, але ж українці розпорошені

по країні[8]. Швеція, багата країна, вирішує подібні проблеми таким чином, що навіть одна дитина має спеціального вчителя, незалежно від того, яку мову вивчає. Натомість ми не настільки багаті, тож ідеться про забезпечення належної кількості інтернатів, відповідних лімітів кількості учнів у класі, котрі, як це засвідчив приклад початкової школи в Білому Борі[9], є занадто високими для українських шкіл. Це також стосується цілої низки подібних проблем, та властиво всіх сфер життя.

А так, цілком конкретна діяльність комісії найближчим часом: маємо готовий громадський проект закону про національні меншини, над яким комісія працюватиме. Ми надішлемо його різним зацікавленим осередкам, групам національних меншин, експертам тощо, аби зібрати якомога більше зауважень. Цей проект викликає численні зауваження, але може стати основою для роботи.

Отож, винесення на обговорення Сейму проекту закону про національні меншини – то, мабуть, найближче нагальне завдання комісії. Робота над цим законом ще трохи потриває[10], і водночас, у зв'язку з нею, а також наче й незалежно від неї, ми по черзі розглядатимемо проблеми окремих меншин. Почнемо з проблем німецької меншини в Польщі, які породжують найбільше суперечок. Нещодавно суд в Ополе вкотре відхилив заявку про реєстрацію Німецького суспільно-культурного товариства в Польщі, мотивуючи це відсутністю такої меншини. Тож ми хочемо розглянути це питання, зустрітися з різними людьми, які можуть на цьому питанні з різних причин розумітися: вивчали це питання, збирали

[8] Українська громада у Польщі не заселяє компактних теренів; українці мешкають розпорошено в різних регіонах і містах Польщі, що є наслідком операції «Вісла» – депортації, вчиненої органами влади ПНР у 1947 р.

[9] Йдеться про комплекс шкіл ім. Тараса Шевченка в Білому Борі, до складу якого входять початкова школа, гімназія та ліцей; ці навчальні заклади мають різні форми фінансування, відтак комплекс упродовж багатьох років потерпає від фінансових негараздів, бо в початковій школі зменшується кількість учнів, водночас частина учнів походить з-поза меж ґміни Білого Бору, отож небагатий орган самоврядування не хоче доплачувати за «не своїх» учнів.

[10] Закон про національні та етнічні меншини і про регіональну мову Сейм прийняв допіру 6 січня 2005 р.

матеріали, якимось чином із цією меншиною пов'язані. Відтак ми хотіли б зустрітися з представниками різних груп, які вважають себе приналежними до німецької меншини, і врешті висловити свою думку з цього питання загалом.

Одразу ж після цього ми зустрінемося з представниками білоруської меншини. Ми хотіли би поговорити з ними, з одного боку, про закон, а з іншого – про все, що їм дошкуляє. Так, щоб побачити, що у зв'язку з цим законом буде залагоджене, а що можна вдіяти відразу, чи то у форматі запитів до органів влади, чи то у форматі постанов Сейму, поправок до інших законів тощо. Далі буде зустріч із українською меншиною, литовською тощо.

У ході цих зустрічей виявлятимуться наступні проблеми для опрацювання в комісії. Це все, що на даний момент можна сказати про план роботи комісії. Крім того, я собі міркую, що в роботі комісії на засаді постійної присутності повинні брати участь представники різних національностей. Я кажу, що то лише мої міркування, хоча це питання не викликає сумніву в інших членів комісії. Сумнів породжує спосіб, яким слід тих людей залучити до роботи в Комісії. Тут лунає застереження, що в разі залучення поіменно конкретних осіб, це може викликати різні непорозуміння. З іншого ж боку, якщо запросити тільки представників суспільно-культурних товариств[11], то це також може бути по-різному витлумачено. Далебі, до тих товариств члени національних громад мають серйозні застереження. Цю проблему доведеться вирішувати, але якось собі зарадимо.

Суспільний клімат навколо національних меншин у Польщі, зокрема навколо українців, є, назвемо це так, і далі не надто сприятливим, попри неабиякі зусилля, скеровані на те, щоб змінити ситуацію. Скажіть, будь ласка, в чому Ви вбачаєте причину тих явищ, і що слід чинити самим меншинам, щоб змінити ситуацію?

[11] У часи ПНР громади національних меншин могли створити тільки одну організацію для кожної громади, всі подібні організації називалися суспільно-культурними товариствами; лише після 1989 р. було дозволено створювати довільну кількість організацій меншин і надано їм змогу вільного вибору назви.

Якщо йдеться про причини, то не ховаймо голову в пісок. Ідеться про нечувано складну історію стосунків між Польщею та Україною, між поляками та українцями. Вона сповнена обопільних кривд, причому кожна сторона має тенденцію пам'ятати лише про завдані їй кривди. Я не раз переконався, що поляки, як правило, здатні докладно й ретельно перелічити кривди, заподіяні полякам українцями, – і реальні, і уявні. Натомість, довідавшись, що ми завдали якусь шкоду українцям, вони або широко розплющують очі, або обурюються. І з іншого боку точнісенько так само. При цьому я повністю усвідомлюю той факт, що Польща, Польська держава, винна в тому, що Україна не має незалежності. Натомість, не можна сказати, що Україна винна в тому, що поляки мають обмежену незалежність. Цього аж ніяк не можна сказати. Тим не менше, з точки зору мешканця села на Волині, в котрого вбили його рідню, проблема виглядає зовсім по-іншому. Він, по суті, має право сказати, що його всі ті історичні порахунки не цікавлять. Це нормальна реакція. І у зв'язку з тим стверджувати, що не було таких кривд, – не можна. А українці схильні власне до такого спрощеного обліку. Так, глобально з цим можна погодитися, але людські рахунки є людськими, а не глобальними. Не існує чогось такого, як «відчуття Польщі». Ні Польща, ні Україна нічого не відчувають. Відчувають поляки та українці. А вони, власне, відчувають, як кожного з них окремо, або його родичів, убивають, б'ють, позбавляють прав, відбирають мову. Кожен веде свій власний рахунок. І таким чином складається парадоксальна ситуація, в якій кожна зі сторін досконало знає свій власний рахунок кривд, але нічого понад те.

Якщо ж вести мову про відповідальність, що виходить поза ті підрахунки кривд, то слід говорити про відповідальність еліт. Я б не формулював тієї відповідальності в категоріях звинувачення тих еліт, що вони не розуміють іншої сторони. Такі вимоги можна було би висунути тоді, коли б, наприклад, про найболючіше, найважливіше нині для польського суспільства питання – справу різанини в 40-х роках – була доступна література, серед якої освічена людина (я не кажу про якісь популярні брошури) могла би знайти серйозну монографію й ознайомитися з нею. Тоді можна було би скаржитися, що вона чогось не розуміє. А таких монографій

катма[12]. І тут можна, звичайно, оскаржити комуністів, котрі розігрували ту історію задля досягнення власних цілей. Однак, вдармо себе у власні груди. Те, що не написана така монографія, то вже не провина комуністів. Це, натомість, провина еліт з обох боків. Замість сваритися і сперечатися, марно, безглуздо, – слід було все те описати. Час минає, і щоразу менше залишатиметься тих, хто під цим оглядом найважливіші, – очевидців. Слід зібрати їхні свідчення. Документів, на жаль, буде небагато, хоча треба і їх, ясна річ, вивчити. Деякі з них закриті. Можна би сказати, що то комуністи винні, бо замкнули архіви. Але ніхто серйозно за це завдання не взявся. Якби це було зроблено, то можна було б тоді сперечатися про конкретні питання.

Я вважаю це питання основоположним для оздоровлення клімату, який існує навколо польсько-українських відносин. Воно є відповідником того, що в польсько-російських відносинах називають «білими плямами». В нашому випадку ми маємо справу не з багатьма плямами, а з однією великою. Хоча я переконаний, що вирішальну роль відіграє, однак, не історія, а сучасність. Співпраця в конкретних завданнях. А отже, з одного боку, серйозні дослідження, а з іншого – ініціатива взаємодії. І саме в цьому напрямку я намагаюся діяти. Напевно, із недостатньою енергією, але є поміж нами, поляками та українцями, певна група осіб, для котрих це

[12] У період 1989–2009 рр. були опубліковані важливі дослідження польсько-українського конфлікту 1943–1947 рр., див., зокрема: Tadeusz A. Olszański (під псевдонімом Jan Łukaszów), *Konflikt polsko-ukraiński 1943-47*, «Zeszyty Historyczne» nr 90; Ryszard Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Wyd. Naukowe PWN, Варшава 1993; Andrzej L. Sowa, *Stosunki polsko-ukraińskie 1939-1947. Zarys problematyki*, Towarzystwo Sympatyków Historii, Краків 1998; Grzegorz Motyka, Rafał Wnuk, *Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945-1947*, Volumen, Варшава 1997; Grzegorz Motyka, *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie w Polsce 1943-1948*, Volumen, Варшава 1998; *Antypolska Akcja OUN-UPA 1943-1944. Fakty i interpretacje*, red. Grzegorz Motyka, Dariusz Libionka, IPN 2002; Grzegorz Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942-1960*, RYTM, Варшава 2006; Grzegorz Motyka, *W kręgu «Łun w Bieszczadach»*, RYTM, Варшава 2009; Ihor Iljuszyn, *1939-1945 UPA i AK, konflikt zbrojny w Zachodniej Ukrainie*, Związek Ukraińców w Polsce, Варшава 2009; Materiały z seminarium*: Polska-Ukraina. Trudne pytania,* 10 tomów, Karta 1996–2001.

питання є сердечним болем. І ми мусимо за його розв'язання взятися. І тому висловлена нещодавно думка про створення Польсько-українського товариства здається мені надзвичайно істотною, цінною та потрібною. Товариство виникає задля того, щоб згуртувати тих, хто ладний узятися за подібну справу[13].

Я б не погодився з Вами, що клімат навколо національних меншин у Польщі не міняється. Він міняється. Адже відбулися ,чи не засадничі зміни між ситуацією десятирічної давнини та наявною нині. Дуже багато осередков на польському боці заходилися вивчати проблематику стосунків із меншинами, із сусідами, в тому числі польсько-українські стосунки. Вивчати чесно, ретельно, всерйоз – вони самі прагнуть займатися цими проблемами. Це надзвичайно важливо, бо в кінцевому рахунку суспільну свідомість формують еліти, а власне еліти беруться за згадану справу.

А що, натомість, можуть зробити самі меншини? По-перше, в питаннях власної долі вирішальну роль відіграють вони самі. Ми можемо тільки допомогти. Ми повинні, ми маємо певний обов'язок, але вирішальна роль належить меншинам. По-друге, вдаючись до дій, про які йшлося вище, слід так їх моделювати – свідомо, – щоб то були дії, скеровані на подолання взаємної ненависті. Того слова ми зазвичай боялися, а йдеться про ненависть. І слід її подолати, важко для того працюючи. Я думаю, що це завдання для обох сторін.

Якщо вже мова зайшла про історичні порахунки… Анджей Фрішке у статті «Наша східна політика» (*Tygodnik Solidarność*, № 1 /38/, 1989) ствердив, що умовою для початку польсько-українського діалогу є визнання українцями хибності інтегрального націоналізму[14] й того факту, що

[13] Польсько-українське товариство так і не було створене, натомість у 1997 р. виник Польсько-український форум.

[14] Запровадив поняття «інтегральний націоналізм» і окреслив сферу його застосування французький мислитель Шарль Мора. Український інтегральний націоналізм, який виник у 20-х рр. XX ст., апелював до окремих елементів фашизму й тоталітаризму. Його творцем був Дмитро Донцов. Ця концепція вважала вищою цінністю націю, а найважливішим завданням – здобуття незалежної держави.

УПА[15] чинила злочини проти поляків. Опонент Фрішке Єжи Лукашевський написав, що висунення попередніх умов до початку діалогу не є найкращим вирішенням проблеми, і висловив сумнів щодо того, хто б мав зайнятися подібним врегулюванням: українці в еміграції, в Польщі чи в Україні. ЯкВи про це міркуєте?

По-перше, хочу сказати, що інтегральний націоналізм є не помилкою, а гріхом. Завжди. Те, що УПА влаштувала різанину, – не викликає сумнівів. Залишається з'ясувати, як це співвідноситься із різаниною, яку влаштували поляки українцям. Слід , з'ясувати і це. Я також вважаю, що вимагати від інших зізнання в їхніх провинах,, – це поганий спосіб ведення діалогу. Кожна сторона повинна говорити про власні провини. Я завжди висловлював цю точку зору, кажу це й тепер. Проте, мені дорікнули, що то шляхетно, але неефективно. Адже, якщо в такому разі мене добре чують українці, то перестають слухати поляки. Відтак я досягаю протилежного до заявленого ефекту. Замість долати ненависть і сіяти дружбу, я зміцнюю ненависть, бо всього лише приєднуюся до українців. Нічого іншого не стається. В тому є певний сенс. Я волів би в діалозі з українцями говорити про власні провини. Досі я завжди так і чинив. Але небезпека полягає в тому, що той мій ракурс не зрозумі-

[15] Українська Повстанська Армія (УПА) – збройне формування, створене наприкінці 1942 р. однією з фракцій Організації українських націоналістів, очолюваною Степаном Бандерою (сам С. Бандера у той час був ув'язнений у концтаборі Заксенгаузен); спершу повстанцями керували «бандерівці», а від липня 1944 р. УПА була підпорядкована Українській головній визвольній раді (УГВР). УПА боролася за незалежність України з німецькими військами, совєтськими і польськими партизанами. Після війни УПА на території ПНР протистояла підрозділам народного Війська польського, корпусу внутрішньої безпеки, прикордонних військ (керованих комуністичним урядом), а також загонам спадкоємців Армії Крайової і Національних збройних сил (керованим антикомуністичним підпіллям). Загони УПА під час переселення українського населення до СРСР в 1944–1946 рр. та під час операції «Вісла», вдаючись до збройного опору, намагалися стримати виселення українського населення. На території СРСР УПА боролася з регулярними частинами Червоної армії, міліцією, органами безпеки, військами НКВД. Останні загони УПА в СРСР припинили існування в 1956 р. Головнокомандувачем УПА в 1943–1950 рр. був Роман Шухевич, а з липня 1950 до 1954 р. – Василь Кук.

ють. І врешті, може трапитися так, що і поляки мене неправильно зрозуміють, і моїх українських слухачів я водночас не зможу переконати, щоб вони замислилися над аргументами поляків. У такому випадку виникає ситуація, коли обидві сторони починають забивати в одні ворота, що також веде в нікуди. А тому це важка й делікатна справа.

Динамічні зміни суспільно-політичної ситуації в СРСР, перехід прибалтійських республік на госпрозрахунок, вимоги економічного суверенітету України, а в Польщі прихід опозиції до парламенту і завдяки цьому нагода впливати на перебіг державних справ – усе це породжує питання про відносини між Польщею та Україною. Як би Ви схарактеризували їх сучасний стан? Як вони повинні складатися, щоб бути оптимальними для обох сторін?

Найпростіше охарактеризувати сучасний стан. Їх просто не існує взагалі. Проте, для мене цілком очевидно, що емансипація республік Радянського Союзу, незалежно від того, яким буде дальший перебіг подій, зродить потребу в польсько-українських відносинах на державному рівні. Майбутнє Польщі починає залежати не від стосунків із Москвою, а від стосунків із Києвом. І це конче слід пояснювати польському суспільству. Останнім часом я все більше наголошую на проблемах національних меншин, бо це шлях до порозуміння з нашими найближчими сусідами: Україною, Білоруссю та Литвою.

Я завжди казав: «Без незалежної України немає незалежної Польщі», – роблячи ставку на розпад Радянського Союзу. Сьогодні я ладний переглянути цю поставу в тому сенсі, що незалежна Україна може залишитися в Радянському Союзі. Якщо це можливо, тобто якщо там можливий федеральний уст рій, – це, очевидно, майбутнє світу.

Я аж ніяк не наполягаю, що те майбутнє мусить виглядати так, що Центрально-Східна Європа, себто Україна, Польща, Чехословаччина повинні опинитися в єдиному союзі. Хоча, може, це й справді було би краще. На користь такого устрою промовляють багато історичних аргументів, але ж усе також може трапитися по-іншому, і не варто з того приводу рвати на грудях сорочку.

А що можуть зробити для оновлення польсько-українських стосунків українці в Україні та поляки, які там мешкають?

В Україні існує та сама, що й у Польщі, проблема польсько-українських відносин. Достоту така сама. Хочу, зрештою, сказати, що то ще наступний елемент у проблемі національних меншин. Для мене це спосіб залагодити польські справи в Україні, Литві. Не такий, що керується принципом: «Ви там нашим поможіть», але такий, що ми тут робимо для ваших оте й оте. Це мова політичної тактики. То не зовсім мої відчуття, бо я в цьому питанні гадаю, що поділ на «наших» і «ваших» є штучним. Однак, так це слід усім виразно пояснювати, що ці питання тісно між собою пов'язані.

У міжвоєнний період, коли питання меншин стало вагомою проблемою у зв'язку з виникненням національних держав у цій частині Європи, панувала мода, щоб користуватися проблемами меншин у власних інтересах. Користуватися негативно, тобто за принципом: «Ви віддухопелили наших – ми віддухопелимо ваших». А нумо обернемо цю послідовність: «Ми дамо більше – ви дасте більше». Змагаймося в тому, хто дасть більше!

Нещодавно в Польщі гостював Богдан Горинь[16], котрий представив стан польсько-українських стосунків, зокрема на Львівщині, в тій частині України, яка в міжвоєнний період входила до складу II Республіки, як дуже добрі. Мені дуже хотілося б йому вірити. Боюся, однак, що він занадто оптимістично дивиться на дійсність. Тим не менше, це засадниче для наших відносин питання. Ми тут, якщо нам вдасться, можемо зробити багато, але якщо там ці стосунки будуть лихими, то вони нас все одно розсварять. І, звісно, навпаки. Тільки ж ми почали наше інтерв'ю з розмови про те, що ми маємо тут. Важливо усвідомлювати, що там вони можуть нас розсварити. Тим більше, що там мешкає пропорційно значно більше поляків, ніж українців у межах сучасних польських кордонів.

[16] Богдан Горинь (нар. 1936) – український дисидент, за освітою філолог і літературознавець. У 1965 р. був заарештований і засуджений за «антирадянську пропаганду» до трьох років таборів. Належав до засновників Української Гельсінської групи та Української Гельсінської спілки. У 1990–1998 рр. був депутатом Верховної Ради України. У 1989 р. був співорганізатором Народного Руху України за перебудову.

Згідно з контрактом, укладеним на Круглому Столі, через чотири роки мають відбутися повністю вільні парламентські вибори[17]. Це означає, що в окремих виборчих округах усе вирішить воля більшості виборців. Той факт, що українська громада живе в розсіянні, мабуть, перешкодить їй обрати власного кандидата винятково своїми силами. У зв'язку з цим українці, так само, як і представники інших меншин, пропонують виділити кілька місць для своїх представників у Сеймі. Чи в майбутньому виборчому законодавстві можна сподіватися на створення курії для меншин?

Не маю сумніву, що цю проблему слід якось залагодити таким чином, щоб представники меншин могли засідати в Сеймі. Я навіть маю висновки експертів щодо того, як подібні питання вирішують у різних країнах (я ще не встиг їх вивчити). Натомість хочу сказати, що куріальні вибори породжують доволі численні застереження з огляду на свій недемократичний характер. Треба би роздивитися, чи існують інші можливості. В кожному разі, для мене очевидно, що майбутнє виборче законодавство мусить це питання вирішити таким чином, щоб і справді представники української та інших національних меншин змогли опинитися в Сеймі.

Дедалі більшого поширення, в тому числі й у СРСР, набуває осуд пакту Молотова-Ріббентропа із його таємним протоколом[18], як акту, який значною мірою спонукав розв'язати Другу світову війну та зумовив поділ Центрально-Східної Європи на сфери впливу між Третім Райхом і СРСР. Він визначив нову

[17] У червні 1989 р. відбулися вибори до Сейму Х скликання, т.зв. контрактового Сейму. Внаслідок домовленостей, досягнутих на Круглому Столі, кандидатам від ПОРП і партій, які входили до коаліції з нею, була автоматично гарантована більшість (ці обмеження не поширювалися на вибори до Сенату). Наступні вибори, починаючи з 1991 р., відбувалися вже на підставі демократичного виборчого законодавства.

[18] Угода (пакт) Молотова-Ріббентропа – назва угоди про ненапад між III Райхом і СРСР, укладеної 23 серпня 1939 р. Згідно з таємним протоколом, який становив додаток до офіційного тексту угоди, а водночас містив суть пакту, було визначено сфери впливу СРСР і III Райху на територіях суверенних держав: Польщі, Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії й Румунії.

форму кордонів, по суті, закріплених рішеннями Ялтинської конференції[19]. У зв'язку з очікуваним об'єднанням Західної Європи, розрядкою у стосунках Схід–Захід, на порядку денному постає проблема обґрунтованості пост-ялтинського ладу в нашій частині Старого континенту. Відтак виникає питання про непорушність кордонів у Центрально-Східній Європі, адже вони були встановлені під диктатом Сталіна. Це також стосується кордону між ПНР і СРСР. Як Ви, людина, зрештою, народжена у Львові, ставитеся до цього питання?

Особисто в мене немає сумніву, що ми конче повинні визнати непорушність кордонів. Вистачить уже переселень народів, міграцій тощо. Тільки-но в одному місці почнеться суперечка про шматок кордону, як вона одразу ж перекинеться на всю Центральну Європу – про всі можливі кордони. Бо тут немає практично жодного кордону, який би можна було визнати беззаперечним, у кожному разі, таких кордонів небагато. Таке в мене враження. Проте, боюся, лунатимуть голоси з різних боків: і в Польщі, і в Україні, і в Білорусі, і в Литві (не кажучи вже про Угорщину та Румунію), щоб переглянути ті кордони. Було би великим нещастям для нас усіх, якби такі ідеї, бодай і незначною мірою, виринули на поверхню. Можна тільки сподіватися, що здоровий глузд переможе, адже тут ідеться просто про здоровий глузд. Хоч би які аргументи пролунали, зачепити питання кордонів – це розбурхати негаснучий конфлікт. Натомість, шлях веде нас, про що я вже тут казав, до ліквідації кордонів шляхом обмеження їхньої ролі суто умовними функціями. Завдяки свободі пересування, єдиній монетарній системі, економічним зв'язкам та низці інших уз, які єднають між собою країни, розташовані поруч. Коротко кажучи, перспективи світу, а з певністю – цієї частини Європи, – у тому, що демонструє нам Західна Європа. Тільки, як відомо, цей процес – поступовий, повільний, і він мусить потривати.

[19] Ялтинська конференція – друга зустріч лідерів трьох держав антигітлерівської коаліції: президента США Франкліна Делано Рузвельта, прем'єр-міністра Великобританії Вінстона Черчілля і голови Ради народних комісарів СРСР Йосифа Сталіна (т.зв. велика трійка). Тривала 4–11 лютого 1945 р. у Криму (поблизу Ялти). На конференції було прийнято чимало важливих рішень, які визначили долю Європи (в тому числі Польщі) після Другої світової війни.

Якщо йдеться про Львів, то я собі уявляю, що зможу колись пополудні в п'ятницю сісти в потяг і поїхати до Львова на суботу та неділю. І як уже піду нарешті на пенсію, то зможу оселитися у Львові, не втрачаючи при тому жодного зі своїх прав, жодної можливості жити й діяти.

Дякуємо Вам за розмову.

Розмовляв Мирослав Чех
1990

ВИСТУП НА ЗУСТРІЧІ ПАРЛАМЕНТАРІЇВ ІЗ ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНИ[20]

[...]

Почну з дуже особистої рефлексії. Так уже сталося, що моя прабабуся з батькового боку була німкеня, і про це знали в родині. Не те, щоб хтось хвалився, але про це говорили. Мій батько походив із Сілезії, і на прабабусю казали: німкеня, тобто вона була не просто сілезка, але мусила бути німкенею. Хоча, поза тим, усі були сілезцями. Натомість, так уже сталося, що родина моєї матері походить зі Львова, дідусь був українцем, але про це не говорили. Я про це дізнався, коли вже був зрілим чоловіком. Це від мене приховували.

Ще одна історія: серед родичів була така тітка, про яку всі знали, що вона багата, і діти їй мусили догоджати, – то все, що було про неї відомо. Я знав її як тітку Міні. Допіру не так давно я довідався, що вона, сестра мого дідуся, є вдовою полковника Шепаровича, котрий був одним із командирів у війні за Львів на українському боці[21]. Бо про те, що брат моєї бабусі, полковник Мотельський, майбутній ге-

---

[20] Запис зустрічі парламентаріїв з Польщі та України в Яблонній, травень 1990 р.

[21] Ідеться про польсько-українську війну 1918–1919 рр. – збройний конфлікт, покликаний вирішити питання державної приналежності терену Східної Галичини, населеної поляками та українцями. Сторонами конфлікту були: проголошена 1 листопада 1918 р. Західно-Українська Народна Республіка та спершу польська громада Львова й локальний львівський комітет охорони майна та громадського порядку, а після 11 листопада 1918 р. – відроджена польська держава.

нерал, командував вояками армії Галлера, котрі прийшли на допомогу обложеним у Львові в 1918 році, всі знали в деталях. Хочу звернути увагу, що з тієї історії, про яку я дізнався дуже пізно, випливає, що вони були шваґрами. Командири з обох боків були шваграми, себто раніше, якщо все було гаразд, а ніщо цьому не суперечить, мали б випити разом море горілки. Тож якщо про війну 1918 року кажуть – братовбивча війна, то я скажу, що то була війна швагрів.

Задля справедливості, поряд із тими усіма чорними сторінками, якими можна дорікнути в питанні польсько-українських стосунків міжвоєнного періоду, хочу сказати, що чудово пам'ятаю: позаяк інваліди війни мали право торгувати тютюном, то й інваліди з українського боку також мали таке право. Мали, скажімо, такі собі тютюнові будки. Біля мого будинку ту будку тримав інвалід війни 1918 року – українець. Та історія є якимось таким мерехтливим світлом у тому тунелі, в якому перебувають польсько-українські стосунки.

Тим мерехтливим світлом була також прогресивна інтелігенція – прогресивна, а отже, проукраїнська. Це, втім, було невиразне. Одна річ, що українець теж людина, а зовсім інша, що тітка, вуйко, брат, дідусь є українцями, то вже інша річ, то вже занадто. Коли сьогодні ми говоримо, і мабуть слушно, що наше майбутнє ми далебі можемо найбільш ефективно формувати завдяки польсько-українським зв'язкам, зв'язкам між націями та державами, то либонь маємо рацію. Так воно є. Тільки, як слушно сказав Адам Міхнік, нації, суспільства не керуються раціональними міркуваннями. Або ж керуються мінімально. У кожному разі, їм легко керуватися емоціями, нищити те, що є раціональним, що перебуває у сфері інтересів. І в цьому, на мій погляд, головна проблема, яка стоїть перед нами. Я повністю згоден із тим, що казав тут колега з Перемишля про те, що польсько-українські стосунки, якщо вони формуються, слід формувати на локальному рівні, а отже, спілкування в Перемишлі, спілкування у Львові тощо відіграє засадничу роль для майбутнього. Цим методом ми вже намагалися діяти, слабко й неефективно, але намагалися, і чинитимемо так і далі.

Я також згоден з тим, що економічне співробітництво в кінцевому рахунку вирішує все. Це означає, що допіру са́ме економічна інтеграція, економічне співробітництво ефективно ліквідує ксенофобію, шовінізми та націоналізми. Але цього всього не станеться, якщо ми не переоремо нашу власну свідомість, не переглянемо стереотипів.

Хотів би сказати, що ключовою для наших взаємних стосунків у сфері свідомості є історія ІІ Світової війни. Це питання ОУН[22], це питання УПА, насамперед – різанини. Того не вдасться залагодити тим, про що тут казав, здається, пан Дмитро Павличко[23], що ОУН вони відкидають. ОУН відкидаєте, але УПА вже не можете. УПА – це видатна сторінка української історії. І хоч як би там було, українці ставляться до УПА так, як ми ставимося до Армії Крайової. Але підемо на крок далі. Поляки ставляться до УПА так, як люди із Західної України до Армії Крайової. Усвідоммо це собі. Саме лиш встановлення знаку рівності між АК й УПА, що зробив Влодек Мокрий[24] під час своєї передвиборчої кампанії, – це крок, на якому вже можна скрутити собі в'язи. Це вже ми наче виходимо за певні допустимі межі.

Я повністю погоджуюся з Адамом, що коли ви тішитеся ілюзією, буцім в Україні, серед українців немає ксенофобії, антисемітизму та інших шовінізмів, то помиляєтеся, це колись вилізе вам боком. Але правда й те, що ставлення до поляків серед українців набагато краще, ніж ставлення до українців серед поляків. Абсолютно непропорційне. Я не хочу цим сказати, що серед українців відсутні полонофоби. Вони є. Але серед поляків таких багатократно більше. І далі, в масі байдужих, у Польщі ближче до стереотипу українця-різуна, ніж в Україні – до стереотипу поляка-хитруна, котрий обдурить, використає тощо. Очевидно, що чим ближче до Польщі, тим сильніші такі настрої. Очевидно, що антиукраїнські

---

[22] Організація українських націоналістів (ОУН) – українська військово-політична організація, що прагнула побудувати незалежну державу Україну на землях, які входили до складу ІІ Республіки та СРСР. ОУН була заснована на І Зборі, який тривав 27 січня – 3 лютого 1929 р. у Відні, вона постала внаслідок злиття трьох українських емігрантських організацій: Української військової організації, Союзу української націоналістичної молоді, Легії українських націоналістів. Програмні документи ОУН окреслили організацію як антипольську, антисовєтську та антикомуністичну.

[23] Дмитро Павличко (нар. 1929) – український поет, перекладач і есеїст, один із співавторів Декларації про незалежність України, в 1999–2001 рр. посол України в Польщі.

[24] Володимир Мокрий (нар. 1949) – активний діяч української меншини в Польщі, професор Яґеллонського університету, депутат Сейму Х скликання, автор численних публікацій у галузі літературознавства та публіцистичних текстів про становище українців у Польщі.

настрої сильніші в Перемишлі, а антипольські – у Львові. Це правда, але загалом їм доведеться менше попрацювати, ніж нам.

І тут мені здається, що, по-перше, слід сказати собі таку річ: гріхом польських та українських істориків є те, що вони не спробували написати історію різанини. У цій сфері кружляють міфи. Причому поляки чули тільки розповіді очевидців про те, як різали українці, а українці чули тільки розповіді очевидців про те, як різали поляки. Бо є й такі оповіді. Ба більше, про одне й те саме село є оповіді, як різала УПА, і навпаки, – як різали загони самооборони АК. Повторюю, ми обертаємось в сфері міфів, тут немає достоту жодної спроби історичного переказу. Міфи, оповіді про оповіді, а до всього того ще література на кшталт *Заграв у Бещадах*[25], себто література, яка жирує на ксенофобіях, але вона жирує тільки на тому, що вже існує. Будьмо щирими, чогось нового вона до них не додає. А отже й справді, першим кроком має стати спільне зусилля описати це, зібрати історичну документацію, дістатися до справ, описати події, полічити явища.

Тобто, як казав Адам, декларацію, в якій кожна сторона скаже: «Прощаємо і просимо прощення», – ми можемо сміливо проголосити вже нині, сміливо, бо ми не мусимо того підраховувати і навіть не потребуємо для заяви тієї лічби. Але національній свідомості конче потрібно полічити явище, побачити його обсяги, спробувати його описати, віддати йому належне. З цієї точки зору в Україні ситуація багатократно важча, бо в нас АК визнана, а в Україні УПА все ще виштовхана [за межі суспільного визнання], її ще й досі замовчують.

Нещодавно я бачився з молодими акторами львівського театру і намагався вмовити їх заспівати пісень УПА. Вони сказали, що не знають. І не співали. З того, що мені тут колеги зі Львова кажуть, то у Львові ті пісні співають. Я не вірю, що ця молодь, яка охоче співає українською, національно свідома молодь не хотіла того співати. Я

[25] У романі Яна Ґергарда *Заграви в Бещадах* [Łuny w Bieszczadach], уперше опублікованому в 1959 р., зображено далеку від реальних історичних подій картину боротьби між польськими підрозділами і загонами УПА в Бещадах у 1944–1947 рр. У часи ПНР цей твір часто перевидавали масовими накладами, він входив до списку книжок, рекомендованих для читання школярами. Роман творив антиукраїнський стереотип, який поширювало комуністичне керівництво ПНР. За мотивами твору в 1961 р. режисери Єва і Чеслав Петельські поставили фільм *Старший сержант артилерії Калень.*

думаю, що вони не вміють, не чули жодної. З цієї точки зору їм там набагато важче вже входити в нюанси, союз із Німеччиною тощо. Спершу слід піти спокійно на могили полеглих воїнів УПА, а потім можна з ними вести порахунки, цього не можна зробити у зворотній послідовності. А прецінь ми хочемо, щоб на українські могили могли приїхати українці зі Львова. Перетнути кордон легко. Це проста справа. Але чи бува, як вони приїдуть на ту могилу, їх не поб'ють? Мені б дуже хотілося вірити, що, безумовно, ні. З цієї точки зору ми перебуваємо у кращому становищі, бо нас у Львові на Цвинтарі Орлят[26] ніхто не поб'є. Я, звісно, трохи переборщую, кажу про якесь село, а далі про Львів, про метрополію. Звісно, але ця асиметрія в стосунках існує. Слід описати криваві плями в нашій історії незалежно від цього, намагаючись поширювати історичну свідомість. Тут, отож, дії мусять бути паралельними. Я не думаю, щоб то було так, що вистачить правильно написати історію цих стосунків, і вона одразу ввійде в суспільну свідомість. То довгий шлях, але тут ідеться про інтелігенцію, про творчі еліти тих, хто формує суспільну свідомість сьогодні. Досі ми потопаємо у стереотипах. І це одна справа.

А друга, це те, що слід переглянути підручники. Слід передусім викинути з усіх списків [рекомендованої для читання у школі] літератури книжки на кшталт ***Заграв у Бещадах*** і ***Слідів рисячих пазурів***[27]. Міністерство освіти попросило такий список книжок, які ми вважаємо за потрібніе викреслити. Це слід зробити, і слід

[26] «Цвинтар захисників Львова у Львові» (поширена також назва «Цвинтар Львівських Орлят») – частина Личаківського цвинтаря. Містить могили учасників «оборони Львова та Східної Малопольщі» (згідно з офіційною термінологією, чинною в міжвоєнний період), полеглих у 1918–1920 рр. під час польсько-української війни або померлих пізніше. З-поміж похованих там майже 3000 вояків, більшість складають старшокласники та студенти, молоді представники польської інтелігенції, т.зв. «львівські орлята».

[27] *Сліди рисячих пазурів* [Ślady rysich pazurów] Ванди Жолкевської – книжка для молоді, вперше видана в 1965 р., у часи ПНР багатократно перевидавалася масовими накладами. Від кінця Другої світової війни і до 1989 р. знання загалу про воєнну та післявоєнну історію польсько-українських відносин формувалися навколо міфу про «бандитську УПА» (поруч із терміном «банди УПА», яким пропаганда ПНР незмінно користувалася для опису загонів Української Повстанської Армії), в основу якого було покладено два головних твори: *Заграви в Бещадах* і *Сліди рисячих пазурів*.

навзаєм перечитати підручники. Наше міністерство освіти готове до такого перегляду. Не лише в тому сенсі, що викреслити, а й у тому сенсі, що додати. Це надзвичайно важливе питання для майбутнього. З цієї точки зору хорошим способом є дії на підтримку меншин. Тоді ці проблеми можна вирішити. Ми, власне, створюємо таку групу з чотирьох міністрів, відповідальних за національні меншини, і будемо ініціювати на тому шляху низку розмаїтих заходів. Я думаю, що перший крок убік від стереотипу не той, що на місце стереотипу українця з ножем у зубах прийде стереотип українця-ангелика. Перший крок – це розбити стереотип, тобто сказати, що все дуже складно й заплутано. З обох сторін. Я думаю, що то є той перший крок, і допіру потім можна йти далі.

Кілька зауважень на тему ***Вогнем і мечем***. Що ж, ***Вогнем і мечем*** дійсно є антиукраїнською книжкою, безсумнівно. Так її мусить прочитати українець. Водночас це література, а література, зокрема, характерна тим, що каже правду незалежно від намірів автора. І, наприклад, для мене уроком кривд, заподіяних українцям у Польщі, був роман ***Вогнем і мечем***. Одним із таких уроків. Що ще? Критичні зауваги, які пролунали у середовищі тогочасної польської прогресивної інтелігенції з приводу антиукраїнської компоненти ***Вогнем і мечем***, Сенкевич почув. І якщо б ви завдали собі труду прочитати ***Пана Володийовського***, то він виразно відмежовується від своєї позиції у ***Вогнем і мечем***. Я кажу, що тут є певна аналогія такого ото ґатунку: якщо ми почнемо сьогодні дистанціюватися від ***Заграв у Бещадах***, якщо ми сьогодні будемо творити клімат, то цьому може зарадити літературними творами. Це, по суті справи, дорога до зближення, [прокладена] творами мистецтва, кінофільмами. Я думаю, що тут варто заснувати стипендію чи нагороду за твори, які зближують нації. Я думаю, що все це ще слід доповнити суттєвими політичними домовленостями, і бажано, економічними. Хоче те, якою мірою Київ залежить від Москви, стоїть на заваді. Але вже у Львові ви можете в цьому питанні змінити реальність, і тут існує величезний шанс для співпраці між регіонами. Тільки одразу слід на це налаштуватися, щоб не дивуватися тому, що ми з обох сторін, а особливо з польського боку, спіткаємо дуже дивні та неприємні реакції. Ну, починаймо і ми. Дякую. [...]

Вибачте, я казав про гітлерівську окупацію не тому, що хотів би виставити українцям рахунок. Я вважаю, що той рахунок

дуже складний. Я аж ніяк не думаю, що він однозначний. Натомість, звісно, я казав про це з польської точки зору. Для нашого суспільства головним є це питання. Натомість, я розумію, що для вашого – питання 1918–1919 року та питання пацифікації в міжвоєнний період[28] важливіші. Тільки я підкреслюю для обох сторін: доки ми не зачепимо 1941–1945 років, все інше ходитиме манівця-

[28] Пацифікація Східної Малопольщі – офіційна назва операції «умиротворення», скерованої проти українського цивільного населення, яка відбулася в 1930 р. (поширена також назва «перша пацифікація»). Здійснена польськими адміністративними органами, поліцією та армією за наказом тодішнього прем'єр-міністра Юзефа Пілсудського. Тривала 16 вересня – 30 листопада 1930 р., охопила 450 сіл у 16 повітах. Полягала в проведенні обшуків у житлових будинках і приміщеннях українських організацій та Української Греко-католицької Церкви; обшуки супроводжувалися руйнуванням споруд, побиттям і арештами. Під час пацифікації було закрито три українські гімназії (в Рогатині, Дрогобичі та Станіславі), державну гімназію з українською мовою навчання у Тернополі та середню школу у Львові (у Львові також було зменшено кількість класів в українській гімназії), розпущено молодіжну скаутську організацію Пласт, заарештовано кілька депутатів він УНДО. «Умиротворення» відбувалося наступним чином: поліція та військові спочатку оточували село, відтак викликали солтиса або війта, інформували його про мету заходів і жадали видачі прихованої зброї та вибухових речовин. Усі мешканці мусили залишатись у своїх будинках. Далі у підозрюваних осіб проводили обшуки, супроводжувані зриванням підлог і руйнуванням покрівель. Принагідно помешкання плюндрували, а майно нищили, зокрема збіжжя і продукти харчування. У разі відмови надати ключі, виламували замки та двері. Під час обшуків використовували фізичне насильство і публічні тілесні покарання (шмагання різками), внаслідок побоїв померли від 7 до 35 осіб. Додатковим покаранням було накладення на село контрибуції та квартирування ескадронів кавалерії, які селяни мусили утримувати. «Другою пацифікацією» українці в Польщі називали кампанію полонізації та «повернення до віри предків», яку польські органи влади проводили від середини травня до середини липня 1938 р. на південному Підляшші та Холмщині; операція була спрямована проти українського православного населення. В результаті були знищені 127 споруд православних церков, учинені репресії проти православного духовенства. Принаймні в кільканадцяти випадках відбулося осквернення храмів. Віруючих змушували змінити конфесію на римо-католицьку. У 70-ті роковини цієї операції, в 2008 р., депутат Евґеніуш Чиквін вніс у Сеймі пропозицію прийняти ухвалу з осудом цієї пацифікації. Проект застряг у сеймовій комісії з питань культури.

ми. Адже, казатимуть: ну, так, пацифікували, згода, але ж там була різанина... Бо я думаю, що аби нація те сприйняла, вона мусить пережити свою провину, це їй потрібне не тільки для польсько-українських стосунків, а й для її власної душі. І це ми мусимо зробити. Але зробити це можна тільки в повноті правди, не можна того робити, кажучи про один шматок, бо то брехня. І кожен чує, що я брешу, ну, може, не брешу, а лише кажу про одне, а говорити слід про щось інше.

НАШІ КСЕНОФОБІЇ

Мало хто ідентифікує Вашу діяльність із головуванням у сеймовій комісії у справах меншин. У Польщі то, мабуть, не є ключем до політичного успіху?

Завжди, коли я не є міністром зайнятості, то головую в комісії меншин. Я її вигадав (виборов). Наша сеймова комісія є прямим продовжувачем тієї, створеної ще при Громадському комітеті Леха Валенси, в якій головував Марек Едельман, а я був його заступником. Нашим останнім успіхом є факт, що прем'єр-міністр Чимошевич визнав потребу призначення уповноваженого уряду у справах меншин і довірив цю функцію віце-прем'єрові Петревичеві.

Якщо все так добре, то чому ж більшість меншин вважають, що їх дискримінують?

Слід усвідомлювати, що кожна меншина завжди почувається трохи скривдженою. Це нормальна закономірність.

Від часів II Республіки ніхто не веде обліку національностей. Як визначити, скільки польських громадян визнають наявність іноземного коріння?[29]

Кожна меншина зазвичай подає завищені цифри, переважно без урахування наявного процесу полонізації. Я розумію, що меншинам з того приводу боляче на серці, проте, з усією відповідаль-

[29] У 2002 р. в Польщі відбувся загальний перепис населення, наступний – у 2011 р.

ністю слід констатувати, що польська держава не провадить жодної політики полонізації.

А чи вела до 1989 року?

Важко назвати це політикою полонізації, але процес денаціоналізації, безумовно, тривав. З певністю так можна назвати дії тогочасної влади щодо німців і українців. Щодо решти вживано радше методику занедбання. Влада вдавала, що на Білосточчині немає литовців, а на півдні країни немає словаків. У 60-х роках на Білосточчині панувало відчуття, що воєводством правлять білоруси. Там навіть ходив такий анекдот: секретар ЦК каже секретареві ВК з Білостока: не може того бути, щоб усі в партії були у вас там на «вич». Хтось мусить бути на «ський». У відповідь отой з Білостока каже: маємо такого, на прізвище Ськийлевич. Але правда була така, що білоруси кермували, проте не по-білоруськи. Упродовж багатьох років у Польщі неподільно панувала догма, що ми – національно однорідна держава.

Чи може УОД[30] наглядати за певними меншинами?

Будучи послом до Сейму, Влодзімеж Чимошевич оприлюднив колись рапорт УОД про становище в білоруській меншині, що цілком очевидно засвідчило факт стеження за нею. Якщо УОД хоче марнувати на це гроші, то будь ласка. З іншого боку, стеження за легально діючою організацією є порушенням закону. Завдання моєї комісії полягає в тому, щоб такі дії не мали і не могли мати жодного впливу на політику щодо меншин.

Чи ми є нацією ксенофобів?

Складне питання. І так, і ні. Польська історія, особливо Речі Посполитої Обох Народів, мала би спонукати нас до відкритості й толерантності. Проте факт формування модерної нації в умовах неволі та воєн призвів до посилення конфліктів, агресії та ксенофобії.

---

[30] Управління охорони держави [Urząd Ochrony Państwa] – державна установа, чинна від 10 травня 1990 до 29 червня 2002 рр., яка частково замінила попередню Службу безпеки МВС. Управління було ліквідоване законом, прийнятим у травні 2002 р., на підставі якого відтак створено Агентство внутрішньої безпеки [Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego] і Розвідувальне агентство [Agencja Wywiadu].

У роботі чинного парламенту беруть участь чотири посли до Сейму та один сенатор від німецької меншини. Скільки ще депутатів походять із національних меншин?

Українець Мирослав Чех[31], делегований Об'єднанням українців у Польщі[32] до списку Союзу свободи, Серґіуш Плєва[33], проте він не виступає в Сеймі як представник білорусів, а є представником СЛД.

Наскільки численні меншини, що мешкають у Польщі?

Білорусів може налічуватися близько 250 тисяч, українців – близько 200 тис. Різниця полягає лише в тому, що перші мешкають суцільним масивом, а другі – в розсіянні. Німців налічується близько 350 тисяч. Литовців – 20 тисяч. Стільки ж словаків. Скільки ромів, ніхто не знає, але можна припустити, що близько 20-30 тисяч. Під час виборів мене спитали, чи мають цигани посвідчення особи. Я відповів: звісно, і навіть не одне. Зосталися ще татари, окремішність яких зумовлена радше релігією і традицією, їх близько 15 тисяч, і євреї. Останніх не більше 6-8 тисяч[34].

---

[31] Мирослав Чех (нар. 1962) – депутат Сейму II і III скликання (нумерація скликань – після здобуття Польщею суверенітету), тепер оглядач *Gazety Wyborczej*.

[32] Об'єднання українців у Польщі (ОУП, польською Związek Ukraińców w Polsce) створене в 1990 р. замість розпущеного тоді ж Українського суспільно-культурного товариства, яке діяло в часи ПРН; Яцек Куронь був почесним гостем на установчому з'їзді ОУП.

[33] Сярґєй (Серґіуш) Плєва (нар. 1940) – активний діяч білоруської меншини в Польщі, був депутатом Сейму III скликання та сенатором у 2001–2005 рр.

[34] За даними перепису населення 2002 р. в Польщі мешкали бл. 153 тис. німців, бл. 50 тис. білорусів, бл. 31 тис. українців, бл. 6 тис. лемків, бл. 13 тис. ромів, бл. 6 тис. литовців, бл. 6 тис. росіян, бл. 5 тис. кашубів, бл. 2 тис. словаків. Під час перепису населення частина організацій національних меншин (в т.ч. білоруси, німці, українці, кашуби, сілезці) заявляли про погану, на їхню думку, підготовку і проведення перепису. Представники національних меншин заявили про невідповідність даних національного перепису в тому, що стосується чисельності представників цих меншин. У часи ПНР відомості про чисельність національних меншин були засновані переважно на оцінках, т.зв. достовірними даними володіла тільки служба безпеки. За даними перепису 2011 р. в Польщі мешкають 49 тис. українців.

Вважається, що особливо привілейоване становище посідає німецька меншина.

У жодному разі не можна сказати, що ставлення держави до якоїсь меншини є кращим, ніж до іншої. Якщо у німців ситуація ліпша, ніж у білорусів, то це тому, що вони отримують реальну допомогу від уряду Німеччини та своїх одноплемінників із Німеччини.

Ще не так давно влада вдавала, що на польській землі немає німців, а тепер оті німці на Опольщині перемагають на кожних виборах.

Перші кроки до визнання німецької меншини в Польщі я зробив іще до зустрічі між Мазовецьким і Колем у Кшижовій[35]. Величезну роль у вирішенні усіх дражливих питань відіграв єпископ Носсоль[36]. Коли наші націоналісти пишуть на стінах «Носсоль, забирайся до Берліна», єпископові доброзичливці дописують: «За обладнанням для опольських шпиталів». Німецька меншина добре організована, чудово дає раду собі в органах місцевого самоврядування, а її найбільшою проблемою є тепер питання освіти. До 1989 року викладання німецької мови на Опольщині було практично неможливе. Чимало важить і той факт, що поляки перебувають під враженням від німецької економіки. Так уже було багато століть тому. Прецінь Сілезію було онімечено не силою зброї, а тому, що сілезькі П'ясти розмовляли по-німецьки та запрошували німецьких осадників. Коли ми говоримо про ставлення литовців або українців до поляків, то повинні їх чудово розуміти, позаяк ми виконували щодо цих націй ту саму роль, яку щодо нас століттями виконували німці.

[35] Зустріч і літургія примирення у Кшижовій, на якій були присутні Тадеуш Мазовецький і Гельмут Коль, відбулася 12 листопада 1989 року. Знак миру, який переказали тоді один одному тоді ще прем'єр-міністр ПНР Тадеуш Мазовецький і канцлер Західної Німеччини Гельмут Коль (у належний момент євхаристійної літургії вони обнялися), порівнюють із рукостисканням Коля та Франсуа Міттерана у Вердені в 1984 році, під час церемонії, присвяченої воїнам, полеглим у роки Першої та Другої світових воєн.

[36] Альфонс Носсоль (нар. 1932) – професор теології, у 1977–2009 рр. єпископ-ординарій єпархії Ополе, архієпископ *ad personam*, від серпня 2009 року єпископ-сеньйор.

Попри це, багато поляків убачають в організації німецької меншини, в її перемогах на місцевих виборах, у вимогах запровадити двомовні написи небезпеку виникнення на Опольщині німецького анклаву.

Це питання мене смішить, а мало би сердити. Бо що то означає, що погано, коли добре. У чому тоді має полягати польськість? У відмежуванні від світу? В такому разі ми мусимо відкинути всю європейську культуру, половину нашої мови, Пілсудського, Шопена, Міцкевича та Коперника. Якщо вже забороняти двомовність, то послідовно і до кінця. Чому Варшава може бути двомовною, адже тут більше англійських написів, ніж польських? На шляху до Тересполя польські фірми встановили винятково російські рекламні написи. У сучасному світі немає анклавів. Німеччина не хоче загарбати наші землі навіть за великі гроші. Їм вистачає клопотів із колишньою НДР. Німці вже ледве сáпають. А економічною допомогою, яка надходить із Німеччини на Опольщину, за визначенням однаково можуть користуватися і поляки, і німці. У так само привілейованому становищі прецінь перебувають наші одноплемінники в Литві, які отримують вагому і, як на наші можливості, суттєву допомогу від Польської держави. Обидві ситуації є якнайбільш природними, проблема полягає лише в тому, щоб така допомога не поділяла, а об'єднувала нації, які живуть поруч.

А подвійне громадянство?

Я маю приятельку, польку, котра має чотири громадянства, а хоче мати п'яте. З іншого боку, перемиський воєвода дозволяє маніпулювати собою особам, котрі налаштовані на антиукраїнські скандали. На думку української влади, ці особи є агентами російських спецслужб. За часів його попередника в Перемишлі було спокійніше. Лячно подумати, що б сталося, якби трапилася бійка, або й гірше – хтось загинув. Потрібне негайне втручання державних органів влади. Поки що прем'єр-міністр запросив на прийом президію Об'єднання українців. А прецінь кожен рух у Перемишлі спіткає відповідь у Львові. Тут листівки й каміння, там так само. Тут суперечки про українські пам'ятники, там клопоти з нашими цвинтарями. Луцький голова держадміністрації, котрий не так

давно зустрічався з представниками польських ветеранських організацій, тепер перешкоджає польським активістам відвідати цвинтарі АК. Нещодавно в Раві-Руській, одразу ж за прикордонним переходом у Гребенному, місцева молодь зупинила польський потяг на знак протесту проти ситуації навколо української меншини в Перемишлі. Прошу зауважити, що то не був протест проти ставлення до українців у Польщі загалом, але саме в Перемишлі. Я не схвалюю того вчинку, але мушу визнати, що такий підхід до проблеми доводить значну розважливість і відсутність упереджень з їхнього боку.

Давайте поговоримо тепер про литовців. Прийнято вважати, що становище поляків у Литві набагато гірше, ніж литовців у Польщі.

Якби ми почали конвертувати це в підручники, телевізійні програми, видання, громадські споруди, школи, то виявилось би, що поляки перебувають у кращому становищі. З тим, що поляків у Литві мешкає 200-300 тисяч, а литовців у Польщі – в 10 разів менше. Тому я пропоную не порівнювати. Існують певні польсько-литовські проблеми, їх немає в Пунську, де переважає литовський елемент, але такі проблеми можна зауважити на Сейненщині, де мешкає значна литовська громада. Втім, то переважно дрібні проблеми, які не відбиваються на загальному образі наших стосунків.

Попри значну кількість, про білоруську меншину говорять дуже мало.

Білоруська меншина поділена політично. Втім, усе йде до того, щоб у Польщі білоруська культура розвивалася більш повно, ніж у себе на батьківщині. На фестивалі білоруської пісні співають білоруський гімн і вивішують прапор, тоді як Лукашенка вже їх заборонив у самій Білорусі. Ми мусимо зробити все, щоб підтримати народження їхньої ідентичності, щоб білоруси не інтегрувалися лише завдяки антипольській поставі.

Чи існує в Польщі єврейське питання?

Як на мене, то такої проблеми не існує. Існує антисемітизм у країні без євреїв.

Проте чимало політиків лякають нас, що воно може з'явитися з причини реституції колишнього єврейського майна.

Це нонсенс. У всій країні це стосується не більше, ніж 1200 об'єктів, з яких можуть бути передані попереднім власникам від 60 до 80. Йдеться лише про існуючі громади, переважно релігійні. Ту проблему штучно роздмухують.

Як ми вже згадували, поляки найменше з-поміж усіх націй толерують циганів. Подібну точку зору можна спіткати і в інших країнах Європи. З одного боку, ми бачимо фахових жебраків-циганів, а з іншого, цигани виставляють напоказ своє багатство, стосовно якого важко повірити, що воно зароблене непосильною працею. Може, цигани заслуговують на таку думку про них?

Ця проблема закорінена в людській ментальності. Я відповім так: спершу ми мусимо дати собі раду з собою. Нам довелося жити у світі, який є єдиним економічним організмом. Тож усі ми мусимо співпрацювати з усіма, в той же час усі ми різні. Ми боїмося іншого, від тієї недуги потерпає кожен із нас.

Чи можна сподіватися, що міжнаціональні конфлікти в найближчому майбутньому відійдуть у Польщі в минуле?

Коли у всіх сферах суспільного життя вирує дедалі більше агресії – важко сподіватися пом'якшення конфліктів. Наша комісія отримує багато листів од стурбованих розвитком ситуації польських євреїв. Не додає надмірного оптимізму хвиля нацистських виступів, які прокочуються країною. Боївки фашистських молодиків мають уже на сумлінні кільканадцять невинних жертв. Усе залежить від того, як на прояви цієї патології відреагує більшість населення.

Розмовляв Кшиштоф Рожицкі
1996

Коментар

ОПЕРАЦІЯ «ВІСЛА»

28 квітня 1947 року операційна група «Вісла» почала виселення українського населення з південно-східної Польщі. Упродовж трьох місяців на західні та північні землі було примусово переселено понад 140 тис. українців.

Підготовка до розпочатої 28 квітня 1947 року операції «Вісла» тривала від осені 1946 року. Задум операції виник у генеральному штабі Війська польського.

27 березня 1947 року заступник начальника генерального штабу генерал Стефан Моссор представив державній комісії безпеки план операції. Через два дні його затвердило політичне бюро ППР, яке ухвалило також рішення про створення операційної групи «Вісла» та затвердило принципи виселення й евакуації.

28 березня заступник міністра національної оборони генерал Кароль Сверчевський був застрелений у засідці, організованій УПА, що дало досконалий привід для обґрунтування виселення українців і застосування проти них принципу колективної відповідальності. Операційна група «Вісла» була створена для «остаточного вирішення українського питання в Польщі». Їй довірили завдання цілковито ліквідувати загони УПА, провести «евакуацію з південної та східної прикордонної смуги всіх осіб української національності на північно-західні землі, оселяючи їх там у якомога більшому розсіянні».

Евакуація мала стосуватися «всіх відтінків української національності з лемками включно», охопити також змішані польсько-українські сім'ї.

Для проведення операції переселення були скеровані близько 20 тис. солдатів Війська польського та корпусу внутрішньої безпеки, за підтримки громадянської міліції, Управління громадської безпеки, підрозділів прикордонних військ і служби захисту залізниці. З польськими військами співпрацювали чехословацькі та со-

вєтські військові, котрі заблокували польський кордон.

За рішенням керівництва Політбюро, операційну групу «Вісла» очолив генерал Стефан Моссор, його заступниками стали заступник міністра громадської безпеки полковник Ґжеґож Корчинський і командувач корпусу внутрішньої безпеки полковник Юліуш Г'юбнер.

Тогочасна чисельність загонів УПА досі залишається дискусійною. Штаб групи оцінював, що повстанське військо налічувало понад 2400 солдатів і понад 700 членів цивільної мережі Організації українських націоналістів. Командувач УПА в Польщі полковник Мирослав Онишкевич (псевдонім «Орест»), натомість стверджував, що УПА тоді налічувала близько 1400 осіб.

Операція «Вісла», розпочата на світанку 28 квітня, тривала три місяці. Українську людність змушували покинути помешкання упродовж 2-3 годин. Із собою дозволяли забрати тільки 25 кг вантажу. Виселені села грабували, а відтак палили. Українців били та піддавали тортурам.

Також здійснювалася селекція з метою викриття членів УПА та її прихильників. Підозрюваних скеровували до концентраційного табору в Явожні, де панували жахливі умови. Загалом туди потрапили близько 4 тис. осіб, у тому числі понад 700 жінок і дітей. 160 українців померли в таборі, причиною їхньої смерті були голод, хвороби та тортури, які застосовували в таборі.

До кінця травня українська людність була виселена з повітів: Лісько, Сянік, Перемишль, Березів і частково Любачів. У червні – з повітів Ярослав, Любачів та з Люблінського воєводства.

Переселенців виселяли в місця, де вони очікували на транспорт. Переважно то були добре пильновані охороною пасовища, оточені колючим дротом. У таких умовах іноді й кількатисячний натовп зляканих і виснажених людей чекав на рішення про свою подальшу долю.

Подорож до місць поселення була справжнім пеклом. – «Вагони жахали самим своїм виглядом, – згадує Катерина Мудра, – вони були обкручені колючим дротом, а всередині бруд і сморід, бо раніше ними перевозили худобу». Під час транспортування загинуло 27 осіб. Частина переселенців також згадують, що й під час їхньої мандрівки траплялися випадки побиття і зґвалтування солдатами.

Українці часто отримували занедбані та понищені господарства. Їх селили у Щецинському, Ольштинському, Кошалінському, Вроцлавському, Ґданському, Опольському та Зеленоґурському воєводствах. Кількість переселенців супроти польських мешканців не могла перевищувати 10 відсотків.

Операція «Вісла» завершилася 31 липня 1947 року. За даними генерального штабу ВП упродовж операції було виселено 140 575 українців, у тому числі лемків і членів змішаних сімей.

Паралельно з виселенням тривали бойові дії проти УПА. Їх наслідком став розгром українського партизанського руху. Загинули майже всі його командири. Бої були дуже криваві та відзначалися особливою жорстокістю. За офіційними даними, УПА втратила під час «Вісли» 1135 осіб, у тому числі 543 убитими.

Від середини травня до середини вересня 1947 року військовий суд операційної групи «Вісла» засудив до смертної кари 173 особи, а 58 – до довічного ув'язнення. Упродовж перших трьох місяців діяльності суду засуджені практично не мали змоги просити помилування, а вироки виконували протягом кількох днів після винесення.

Крім того, суд розглянув справи 49 польських офіцерів і солдатів з операційної групи «Вісла». Частину з них було засуджено до арешту та ув'язнення.

Упродовж десятиліть існування ПНР переселені українці не могли повертатися чи навіть приїздити на терени, з яких їх було виселено.

Джерело: матеріали, розміщені на сайті Об'єднання українців у Польщі, http://www.zup.ukraina.com.pl

ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА»[37]

У 1997 році минають п'ятдесяті роковини від часу проведення операції «Вісла», внаслідок якої жертвою масових виселень та групових репресивних дій стало українське населення південних і центрально-східних регіонів Польщі. Спогади про цю похмуру «операцію» кидають тінь і на суспільне співіснування всередині нашого краю, і на стосунки між польською та українською націями. В минулому польсько-українських взаємин болісні і трагічні сторінки сусідять із пам'яттю про добре співіснування та співпрацю обох націй. Україна та Польща, відроджені до незалежного та демократичного буття, покликані відіграти важливу роль у тво-

[37] Відкритий лист опублікувала 14 березня 1997 р. *Gazeta Wyborcza*, його разом із Яцеком Куронем підписали Анджей Ананіч, Анджей Кордіан Ауміллєр, Лешек Бальцерович, Марек Баліцький, Яцек Балюх, Єжи Бартмінський, Владислав Бартошевський, Боґуміла Бердиховська, Зиґмунт Бердиховський, Анджей Бобер, Генрика Бохняж, Яцек Боркович, Войцех Боровік, Адам Боровський, Анджей Боровський, Боґдан Борусевич, Юліуш Браун, Ярослав Брода, Пйотр Бучковський, Ришард Буґай, Збіґнєв Буяк, Анджей Целінський, Мірослав Хоєцький, Йоланта Хохоляк, Єжи Цемневський, Іреуш Цешлік, Лешек Хват, Ґжеґож Циґанік, Ізабела Цивінська, Вальдемар Домбровський, Марія Дмоховська, Кшиштоф Долови, Ян Дворак, Роман Дуда, Малґожата Дзєдушицька, Єжи Ейсимонт, Чеслав Федорович, Кшиштоф Фіґель, Ґжеґож Фіґура, Томаш Фіалковський, Збіґнєв Фльорчак, Владислав Фрасинюк, Анджей Фрішке, Войцех Ґаспарський, Анджей Ґаберле, Радослав Ґавлік, Броніслав Ґеремек, Єжи Ґедройць, Збіґнєв Ґлюза, Ярослав Ґовін, Маріан Ґжещак, Єжи Ґвіждж, Адам Ганушкевич, Юзефа Геннель, Лотар Гербст, Адам Глебович, Ґустав Голоубек, Станіслав Гусаковський, Барбара Імьолчик, Александер Яцковський, Збіґнєв Янас, Анджей Яновський, Ян Яновський, Томаш Ярнот, Мірослав Ясінський, Адольф Юзвенко, Малґожата Камінська, Веслав Камінський, Здзіслав Камінський, Боґдан Кліх, Єжи Клочовський, Антоніна Клосковська, Александер Кой, Евґеніуш Коко, Єжи Кольчинський, Міросла Копидловський, Станіслав Крацік, Ян Круль, Кшиштоф Круль, Вальдемар Кучинський, Зоф'я Куратовська, Йоанна Курчевська, Яцек Курчевський, Марек Кужинець, Марек Ланґда, Ірена Ліпович, Ян Літинський, Кшиштоф Люкс, Анджей Лось, Анджей Маховський, Януш Мацеєвський, Пйотр Мадайчик, Аґнєшка Маґдзяк-Мішевська, Тадеуш Май, Збіґнєв Макаревич, Александер Малаховський, Пйотр Марціняк, Генрик Марклевич, Тадеуш Мазовецький, Збіґнєв Мончка, Єжи Мейштович, Анджей Міцевський,

ренні європейського ладу. Дуже важливо, щоб привиди минулого не послаблювали можливості сповнення тієї ролі й не перешкоджали розбудові польсько-української співдружності інтересів і намірів. Це вимагає від обох сторін справедливої оцінки минулого; операція «Вісла» була породженням сталінської системи та виразом тоталітарної ідеології й політики. Ми засуджуємо її однозначно й цілковито. Схиляємось перед пам'яттю її жертв, висловлюємо співчуття всім, хто носить у собі болісну пам'ять про кривду своїх родин та своєї громади, а водночас висловлюємо сподівання, що Сейм Республіки Польща докладе зусиль, щоб мірою наявних можливостей відшкодувати завдані тоді кривди.

1997

Адам Міхнік, Здобислав Мілевський, Чеслав Мілош, Пйотр Міцнер, Лешек Мочульський, Корнель Моравецький, Пйотр Мухарський, Здзіслав Найдер, Малґожата Несподзінська, Збіґнєв Носовський, Марія Новаковська, Єжи Марек Новаковський, Пйотр Новіна-Конопка, Барбара Оконевська, Ян Оконський, Міхал Оконський, Ян Ольшовський, Януш Онишкевич, Збіґнєв Опацький, Мечислав Орський, Пйотр Панканін, Александер Пашинський, Роберт Павловський, Кшиштоф Песевич, Веслав П'єтрушак, Пйотр Полманський, Адам Поморський, Єжи Пшистава, Влодзімеж Пузина, Анна Радзівіл, Кшиштоф Радзівіл, Ян Марія Рокіта, Анджей Романовський, Збіґнєв Ромашевський, Анджей Рошцішевський, Ян Рулевський, Юзеф Марія Рушар, Павел Саар, Генрик Самсонович, Томаш Шоен, Кристина Сенкевич, Яцек Серадзький, Влодзімєж Сівінський, Богдан Скарадзінський, Кристина Сломінська, Лешек Сломінський, Веслав Сломінський, Артур Смулко, Стефан Старчевський, Йоанна Старенґа-П'ясек, Тадеуш Стеґнер, Божена Штайнборн, Station Стемпєнь, Марія Штольцман, Томаш Стшембош, Ганна Сухоцька, Болеслав Сулік, Тадеуш Сирийчик, Ярослав Шостаковський, Адам Шосткевич, Бернард Шведа, Івона Шледзінська-Катарасінська, Яцек Тайлор, Людвік Турко, Єжи Турович, Анджей Урбанік, Анджей Вайда, Роман Вапінський, Ян Вашкевич, Анджей Вернер, Анджей Вельовейський, Стефан Вільканович, Томаш Вішціцький, Єжи Воцял, Яцек Возняковський, Генрик Возняковський, Єжи Возніцький, Войцех Вжесінський, Людвіка Вуєц, Генрик Вуєц, Кристина Захватович, Боґдан Задура, Марія Зайончковська, Анджей Закшевський, Павел К. Залевський, Марек Зелінський, Францішек Зейка, Веслава Зюлковська.

(Перелік подано в послідовності польської абетки – *ред.*)

У ПАСТЦІ ІСТОРІЇ

Ми, поляки та українці, мусимо визнати людське право доглядати могили та шанувати пам'ять полеглих і вбитих близьких. Але ми повинні пильнувати за тим, щоб епітафії не разили почуттів живих. Між тим ми чинимо з точністю до навпаки, використовуючи могили в політичних ігрищах.

Польсько-українські відносини стали одним із найважливіших, якщо не найважливішим питанням у польській зовнішній політиці. Я знаю, що дуже багато людей вважатимуть таку оцінку щонайменше перебільшеною. Ми звикли у сфері зовнішньої політики міркувати тільки про Росію, Німеччину та великі західні країни. Я не збираюся применшувати значення для нас будь-якої з цих держав. Але за останні роки світ змінився, а разом із ним мусять змінитися пріоритети нашої зовнішньої політики.

Розвиваючись, НАТО і Європейський Союз витворили потужні та загалом прихильні до Польщі сили, а у зв'язку з цим докорінно змінився характер Німеччини. Нам уже не тільки нічого із Заходу не загрожує, але ми можемо й повинні черпати звідтіля свою силу.

Відтак Схід став для нас найважливішою проблемою і викликом. Причому, як стверджують зичливі до нас політики із Західної Європи та США, вартість Польщі для Заходу збільшуватиметься мірою покращення наших відносин зі Сходом.

Ми звикли, що коли кажемо: «Схід», то думаємо: «Росія». Звичайно, жодному польському урядові не може бути байдуже, чи Росія є загарбницькою, чи демократичною, і як далеко її кордони розташовані від наших. Ось чому в центрі нашої зовнішньої політики опиняється незалежна, дружня нам Україна. Той факт, що вона відокремлює нас від Росії, є – або принаймні мусить бути – очевидним.

Утім, є ще одна, не менш важлива причина, щоб ставитися до питання незалежності України як до важливого так само і для нас. Якби Росія поглинула Україну, вона, за логікою завоювання, стала б імперією. Так кажуть і деякі з моїх друзів-росіян, що я особливо підкреслюю, адже польсько-українська приязнь не повинна будуватися на антиросійськості, хоча так воно найпростіше.

Тішить той факт, що ми були першою державою, яка визнала незалежність України[38]. Дуже тішить проголошена у травні спільна заява президентів двох наших держав[39].

Та, на жаль, навіть найкрасивіші декларації державних органів влади не заступлять собою приязні націй. Між тим у проведених у Польщі дослідженнях неприязні супроти осіб інших національностей українці посідають найгіршу позицію. В Україні поки що не проводять подібних досліджень, але мої розмаїті приятелі-українці вважають, що й тут результат був би подібним, зокрема в Західній Україні. Між тим, саме там найсильнішим є прагнення до незалежності. Отже ті, хто з нашої національної точки зору є найбільш корисними для нас, передують в упередженнях до нас.

Як бачите, в найважливішому для наших націй питанні – питанні про зближення, ми будуємо на піску взаємних антагонізмів. В Україні живуть поляки, в Польщі живуть українці, й те, й інші є об'єктом неприязні, яка поглиблює те, що нас розділяє, а прецінь могли би нас зближувати.

Справжньою трагедією наших відносин є факт, що взаємні упередження, щоб не сказати – ненависть, поширюються завдяки переказові з покоління в покоління. І непереливки буде тим, хто його перерве. Кожне покоління мусить зробити свій внесок у цей переказ, розвивати його і трансформувати, але ідея тих, хто сподівається, що молодих людей перестане обходити минуле, є небезпечною.

Тому, мабуть найбільшим успіхом у зусиллях досягти польсько-українського зближення я вважаю історичні семінари, ініційовані та організовані завдяки порозумінню між Світовим союзом воїнів Армії Крайової та Об'єднанням українців у

[38] Польща була першою у світі країною, яка визнала незалежність України 2 грудня 1991 р. Україна проголосила свою незалежність 24 серпня 1991, 1 грудня 1991 р. це рішення парламенту на всеукраїнському референдумі підтримали 90,32% громадян.

[39] Ідеться про *Спільну заяву президентів Польської Республіки та України про порозуміння та примирення*, підписану з президентом Леонідом Кучмою під час візиту президента Александра Кваснєвського в Україну 20–23 травня 1997 року.

Польщі[40]. Вже саме оте порозуміння започатковує переказ досвіду поколінь між нашими націями.

Світовий союз воїнів Армії Крайової – це люди, котрі брали участь у війні. Об'єднання українців – це насамперед ті, що народилися в товарняках під час операції «Вісла», або у вигнанні. Ті й інші гуртом вирішили звернутися до істориків, щоб вивчати історію, часто болісну, але правдиву. Згідно з тією угодою, істориків, котрі братимуть участь у семінарах, пропонуватимуть і затверджуватимуть обидві сторони, а після кожного семінару буде складено спільний протокол.

Уже відбулися перший семінар в Україні (торік у Луцьку) та другий у Польщі (наприкінці травня у Варшаві), наступний заплановано знову в Україні, а далі – в Польщі... Розбіжності на одному з семінарів стають предметом дискусії на наступному.

Це непрості розмови, але обидві сторони справді хочуть зрозуміти одна одну. Але тут, однак, ідеться про особливу ситуацію, коли учасниками дискусії є фахівці, налаштовані на діалог. Та коли буденно балакаєш про польсько-українські відносини з українськими самостійниками, то незалежно від їхньої індивідуальної здатності до самокритики, ми почуємо оцінки, позначені почуттям великої кривди.

З цієї точки зору, кров, пролиту на Волині чи у Східній Галичині, українська земля всмоктує. І якщо то польська кров, то це болісно, але боротьбу за незалежність легко виправдати.

Своєю чергою, поляки на тих землях не були і не є забродами. Вони вросли в неї доробком багатьох поколінь, що помітно в містах, зокрема у Львові, донині. Вони, отож, були вдома і боронили

[40] Наукові семінари «Польща–Україна. Важкі питання» («Polska–Ukraina. Trudne pytania») були організовані Світовим союзом воїнів Армії Крайової спільно з Об'єднанням українців у Польщі на підставі порозуміння, досягнутого в березні 1996 р. (Об'єднання українців у Польщі призупинило співпрацю в організації семінарів у грудні 2000 р. на знак протесту проти участі Світового союзу воїнів Армії Крайової в уславленні операції «Вісла»). Семінари підтримували польські та українські установи, в тому числі: Академія національної оборони (Akademia Obrony Narodowej, Варшава), університет ім. Лесі Українки (Луцьк), Фонд ім. Стефана Баторія (Fundacja im. S. Batorego, Варшава), Осередок «Карта» (Ośrodek «Karta», Варшава), Міністерство закордонних справ Польської Республіки.

батьківщину, а вчинене на захист вітчизни теж легко виправдовувати.

Минуле наших земель склалося таким чином, або, радше, ми його так уклали, що від XIV–XV століття починаючи, народи, які їх населяють, спільно творили Річ Посполиту Народів. Отож ми – поляки, литовці, білоруси та українці – маємо спільний родовід у спільній вітчизні. В ній траплялися класові, чи радше станові, релігійні конфлікти – зрештою, незмірно лагідніші, ніж у Західній Європі. Не слід, однак, як часто це буває, тлумачити ці конфлікти посиланням на сучасне розуміння поняття «нація«.

У XVIII–XIX століттях на наших землях почала формуватися модерна національна свідомість. Варто, втім, пам'ятати, що процес формування націй у цій частині Європи був дуже складним. Преціть, Адам Міцкевич починає нашу найбільшу національну поему словами: «О краю мій, Литво...», а якщо поглянути на ***Пана Тадеуша*** із сучасної перспективи, ота Литва виявиться також Білоруссю.

Цю складність усвідомлював Пілсудський, і тому у своїй самостійницькій думці робив ставку на федерацію. В жодному разі йому не йшлося про завоювання поляками теренів І Речі Посполитої, але про союз рівноправних націй. Ця ідея зазнала поразки не лише в протистоянні з совєтами, а й із польським націоналізмом – у ситуації, коли народжувалася національна свідомість, він стимулював націоналізм тих націй, які відчували загрозу з боку незалежної Польщі.

У XIX і на початку XX століття модерна національна свідомість українців формувалася головним чином у Галичині[41]. Місцеві українці користувалися національно-культурною та політичною автономією, яка функціонувала в Австрійській імперії.

Цими умовами користувалися й поляки, з різних причин краще підготовлені до вирішення цього завдання, адже вони мали й інші осередки та могли скористатися давнішим доробком еміграції. Проте саме Галичина, і зокрема Львів, були центром польських самостійницьких прагнень.

[41]Див. на цю тему: Danuta Sosnowska, *Inna Galicja*, Dom Wydawniczy «Elipsa», Варшава 2009; *Ukraina. Przewodnik Krytyki Politycznej. Z Jarosławem Hrycakiem rozmawia Iza Chruślińska*, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Варшава 2009, s. 108–154.

Український самостійницький рух також користувався польськими зразками. У Львові українці творили наукові та освітні установи, громадські організації, політичні партії, школи різного рівня, пресу та скаутські структури. Сюди прибували з Росії не тільки польські, а й українські біженці. Може, варто для прикладу згадати, що слідом за польською Стрілецькою спілкою[42] виникло Товариство українських січових стрільців[43], статут якого був перекладеним українською мовою статутом польського «Стшельца». Додамо, що слідом за польськими Легіонами[44] виник Український Легіон[45], а український національний гімн починається зі слів: «Ще не вмерла Україна...»[46]

Годі й сумніватися, що Східна Галичина з центром у Львові стала головним осередком українських самостійницьких прагнень.

[42] Стрілецька спілка [Związek Strzelecki] (поточна назва «*Стрілець*» [Strzelec]) – воєнізована організація суспільно-освітнього характеру, заснована в 1910 році у Львові, діяла до 1914 року, стала зав'язком для створення військових структур Польських легіонів. Таку ж назву згодом мала польська воєнізована організація періоду 1918–1939 рр.

[43] Товариство українських січових стрільців – українська самостійницька воєнізована організація, заснована в 1913 році у Львові під проводом Володимира Старосольського. У 1914 році була створена організація з такою ж назвою (в історіографії її називають Товариство українських січових стрільців II) під проводом Романа Дашкевича.

[44] Польські легіони (Legiony Polskie) – польські військові підрозділи, започатковані Першою кадровою ротою, утвореною з ініціативи Юзефа Пілсудського 3 серпня 1914 року у Кракові. Польські легіони становили в австрійському війську окремий підрозділ. Вони згуртували діячів низки польських воєнізованих організацій, зокрема. Стрілецької спілки, Польської армії та Польських стрілецьких дружин.

[45] Легіон українських січових стрільців – українське військове формування у складі австро-угорської армії. Легіон був сформований із добровольців, які відгукнулися на заклик Головної Української Ради, опублікований 6 серпня 1914 р. До складу Легіону українських січових стрільців увійшли активісти галицьких воєнізованих організацій Січ, Пласт, Сокіл.

[46] «Ще не вмерла Україна» – державний гімн України. Текст написав у 1862 р. політичний засланець, етнограф і поет із Києва Павло Чубинський, музику написав у 1863 р. галицький священик Михайло Вербицький. Пісня швидко стала популярною в усій Україні. У 1917 р., під час Української революції, офіційно визнана національним символом. Відтак була заборонена, а її виконання суворо каралося у період перебування України у складі СРСР.

Подібну роль, хоча й меншою мірою, цей регіон відігравав у випадку Польщі. Таким чином, модерна польська та українська самостійницька думка вже від самого початку опинилася в конфлікті. Все свідчить про те, що жодна зі сторін не усвідомлювала цих зумовлень і рішучості іншої сторони.

Схоже виглядали відносини поляків із литовцями і білорусами; конфлікт із останніми був лагіднішим, позаяк у них самостійницькі тенденції були слабшими (що, зрештою, досі дається взнаки).

Можна, мабуть, наважитися ствердити, що нації I Речі Посполитої, формуючи модерну самостійницьку думку в неволі чужинських імперій, могли це чинити тільки або у взаємній співпраці, або одна супроти одної. Перший шлях виявився неможливим, і тому ті з них, кому пощастило здобути незалежність, здобули її ненадовго, адже кожна з них опинялася наодинці з експансивними наддержавами, Німеччиною та Росією.

Описана тут важливість Східної Галичини та Львова для українського самостійницького руху і важливість цього регіону для польського суспільства показує, що польсько-українська війна за той регіон, до якої дійшло в 1918–19 роках, була неминучою. У зв'язку з описаною тут логікою власності вітчизн кожна зі сторін твердила про напад і агресію.

Кожна перемога в тій війні мусила завдавати глибоких ран обом сторонам, зокрема тій, що програла. Нею виявилася українська сторона. Антибільшовицький договір Пілсудського-Петлюри[47] пе-

[47] Угода Пілсудського–Петлюри – йдеться про т.зв. Варшавську угоду, укладену між урядами Польщі та Української Народної Республіки у Варшаві 21 квітня 1920 року. Польський уряд визнав існування УНР і відмовився від претензій на землі, що сягали кордону Речі Посполитої 1772 року на Сході. Уряд УНР визнав польсько-український кордон по Збручу (залишивши Кременець і Рівне з польського боку) і далі на північ по лінії Прип'яті. Це означало відмову УНР від етнічних українських земель на захід від зазначеної в угоді лінії кордону. Обидві країни зобов'язалися не укладати міжнародних угод, спрямованих проти партнера, і гарантували права українського населення в Польщі та польського в Україні. Інтегральною частиною угоди була військова конвенція, підписана 24 квітня 1920 р., яка започаткувала військову співпрацю між двома країнами, спрямовану проти більшовицьких військ, що перебували на території України. Обидві угоди були таємними, за винятком опублікованого в *Monitorze Polskim* акту державного визнання Української Народної Республіки та Директорії як українського уряду.

редбачав відмову майбутньої української держави від Східної Галичини та Західної Волині, практично, отож, від земель, які сягали аж до річки Збруч.

Це значно послабило прихильність українців до війни 1920 року. Підписана Польщею та совєтською Росією Ризька угода цілковито перекреслювала їхнє прагнення до незалежності. Ми були приречені на вороже совєтське сусідство та постійні українські змови всередині держави. Натомість українці були приречені на політику водночас антисовєтську та антипольську, що робило їх потенційними союзниками імперської Німеччини.

У кордонах польської держави опинилися майже всі українські самостійницькі сили. Причому навіть найбільш обмежена польська парламентська демократія давала українцям шанс для активності, непорівнянної з тим, що було можливе в СРСР. Тут не місце для опису надзвичайно пружної громадської, економічної, освітньої, культурної та політичної активності українців у II Республіці. Завдяки їй вони могли й далі розвивати та формувати свою національну самосвідомість, що почала зароджуватися в XIX столітті в Галичині.

Землі на захід від Збруча ставали, таким чином, колискою незалежної України. Українці не могли від них відмовитися, не відмовляючись від прагнення до незалежності. Поляки, своєю чергою, будували свою, важко здобуту державність як продовження I Речі Посполитої. Вони також не могли відмовитися від цих земель, тим більше, що рясно тут мешкали, плекали свої храми, будинки, пам’ятки культури.

Тому в політиці Польської держави на цих землях вирішальний вплив мали антиукраїнські сили, а відтак в українській політиці домінували сили антипольські. В описаних умовах не було місця для компромісу. Поміркованi партії програвали. Перемагав шовінізм.

Держава завжди застосовує різні засоби репресій, але неспроможна послабити визвольного руху; вона може його тільки підштовхнути до екстремізму, який породжує терор. Ескалація ворожості з обох боків поціляє в невинних і сама себе накручує. Тому під час Другої світової війни дійшло до польсько-українського збройного конфлікту, не менш жорстокого та нищівного для цивільного населення, ніж решта війни. Цей конфлікт і пов’язані з

ним репресії проти цивільного населення точилися і після закінчення війни.

Історики обох наших націй мусять, продовжуючи роботу, розпочату в Луцьку та Варшаві, описати всю правду тих років. Обидві сторони повинні здобутися на осуд того, що слід засудити. Справедливий присуд, навіть щодо віддалених у часі вчинків, має велике значення для сучасного та майбутнього. В цьому разі найважливішою є істина, а вона може бути тільки об'єктивною. Це вимагає ретельних досліджень, які провадили б, контролюючи себе навзаєм, обидві сторони, а також дебатів за участі якомога найбільш неупереджених учених.

Усі ми мусимо визнати людське право на вшанування пам'яті про жертви – тобто догляду за могилами своїх полеглих і замордованих. Ця істина є і залишиться суб'єктивною. Проте ми конче мусимо пильнувати, щоб епітафії вшановували пам'ять про тих, кого вже немає в живих, а не разили почуттів живих.

Тим часом ми чинимо з точністю до навпаки, використовуючи могили в політичних ігрищах. На території Польщі стоять руїною кладовища українських солдатів, котрі пліч-о-пліч із поляками воювали на антібільшовицькій війні, і могили цивільного населення. Своєю чергою, в Україні, на Волині, призупинене будівництво кладовищ вояків АК, а місцева влада у Львові висловлює розмаїті зауваження щодо реставрації могил Орлят на Личаківському кладовищі.

Ми, нації, які виросли з І Речі Посполитої, потрапили в історичну пастку, якою користувалися, а може, й наставили її, великі держави, що брали участь у розподілах. Мені б хотілося написати, що власне тепер ми зламали фатум, і залучити нашу спадщину до розквіту націй-спадкоємиць. Ми маємо такий шанс, але то велике й важке завдання.

1997

ВИСТУП У ДИСКУСІЇ ПРО *ВОГНЕМ І МЕЧЕМ*[48]

Пані та панове, прошу вибачити, що замість промовляти перед вами, я пишу, але я далебі не міг з’явитися сюди особисто.

Насамперед я хотів би вибачитися за те, що в моєму виступі Ви не знайдете усього того, що обіцяє назва: «Як я переживаю ***Вогнем і мечем***: Проблема нашої самосвідомості та універсальної свідомості ***sacrum***. Річ Посполита Багатьох Народів сьогодні». Як і слід було сподіватися, я не подужав теми, яку самовпевнено собі сформулював, бо це тема для серйозної праці, чималенької книжки. Але позаяк це водночас тема мого життя, а я поки що не написав отого твору, то дозволю собі представити щось на зразок вступного слова, або заохочення до роздумів. То буде дуже особиста рефлексія, так само, як особистим, сповненим емоцій є моє ставлення до обговорюваних тут сьогодні проблем.

Я народився 3 березня 1934 року у Львові. З вікон будинку, в якому містилося наше помешкання, видно було Цвинтар Львівських Орлят – цвинтар дітей, котрі полягли в боях з українцями, і пам’ять про них у місті шанували.

Львів є місцем, чутливим, як барометр, де всі етнічні конфлікти, коли вже вибухають, то з величезною силою. І справді, за різних обставин кров лилася там рікою. Ця температура, ця атмосфера просто відчувалася. Нічого дивного, що завдяки своєму розташуванню в австрійській займанщині, більше, ніж інші, ліберальній, Львів був головним осередком української самостійницької думки, а також осередком, не головним щоправда, бо дещо вторинним у порівнянні з Краковом, але все ж важливим осередком польської думки.

Львів, принаймні починаючи з XIX століття, був і залишається епіцентром польсько-українських конфліктів. І так само, як годі собі уявити незалежну Україну без Львова, так годі було – а багато людей досі не годні – уявити собі незалежної Польщі без Львова. Як сказав один польський географ у відповідь на запитання, чи можна провести етнічну межу між поляками та українцями:

[48] Приводом до написання статті (тексту) була премєра фільму Єжи Гофмана «*Вогнем і мечем*» по мотивах однойменного роману Генрика Сенкевича.

– Можна, але вона пролягатиме через ліжка.

Моя бабуся, мати моєї матері, походила з родини Модельських, була сестрою генерала Модельського, два інші брати були професорами Львівського університету, вона працювала сільською учителькою, була такою собі Силачкою*. Натомість, про батька моєї матері – його прізвище було Руденський – ми не знаємо нічого, абсолютно нічого. Особисто я підозрюю, що він був українського походження. По-перше, бо Руденські – то старе популярне українське прізвище. А по-друге, через пануючу навколо його походження тишу.

Мої підозри підтверджує ставлення моєї бабусі до польсько-українського конфлікту. Отож, моя бабуся завжди повторювала:

– Ми всі люди, ми з одного краю, в нас одна вітчизна.

Моя бабуся виразно була дитям отієї Речі Посполитої Багатьох Народів. З-поміж її шести чи семи дочок три, зрештою, також учительки, мали чоловіків українського походження. Українці, стаючи інтелігенцією, полонізувалися. То була, врешті, дражлива тема. Отож, один із тих моїх вуйків на тризні за дружиною сумно сказав:

– Ми *Gente Rutheni. Gente Rutheni, Natione Poloni*[49].

Тим часом мій батько із Сосновця казав про себе із гордістю, хоча й не зовсім точно, що належить до третього покоління пролетарів-металістів, пролетарів-інтернаціоналістів. Згідно з етосом цієї формації, для нього та його приятелів, які зустрічалися в нас удома, найважливішою та найвищою вартістю була людина, кожна людина. І мій батько, і мій дідусь, бойовик 1905 року, з яким я дуже близько приятелював, вважали, щоправда, що, хоча всі люди рівні, пролетарі рівніші, ніж інші, а металісти – найрівніші. Ну, але національна приналежність, безумовно, не була для них мірою важливості людини.

Аж ось одного разу на подвір'ї, то було під час війни, мені було якихось шість чи сім років, я почув від одного з моїх колег, чий

* Алюзія до назви класичної новели Стефана Жеромського «*Силачка*» (1895), героїня котрої, міська інтелігентка Станіслава Бозовська, переїхала в село, щоб навчати і працювати з найбіднішими.

[49] Ми за походженням русини. Походженням русини, за національністю – поляки. Див. з цього питання: *Sarmackie krajobrazy. Głosy z Litwy, Białorusi, Ukrainy, Niemiec, Polski*, Воловець 2006, s. 195–221; *Ukraina. Przewodnik Krytyki Politycznej*, op. cit., s. 170–173.

батько був польським націоналістом, що колега мого батька, Чайка, є українцем. А коли я пішов до батька запитати, чи то правда, батько розсміявся і каже:

– Чайка – ні, Чайка не є українцем. Але я – українець.

І пішов собі, залишивши мене з тієї драмою. Бо прошу пам'ятати, що я жив у казані націоналістичних пристрастей. Тільки нещодавно до Львова, міста польсько-українського конфлікту, не без того, щоб знову при нагоді пролилася польсько-українська кров, вторглися совєтські війська, себто в сприйнятті людей – росіяни. А відразу потім – німці. І починається полювання на моїх друзяк і приятелів із подвір'я. Я це бачу, і мені страшенно боляче. Я знаю, що батько діє в Жеґоті[50]. І тут німці – вороги, а я ж преціне знаю, що кожна людина є передусім людиною, як і я. І я мушу з тим усім дати собі ради.

Для мене те, що я поляк, було своєрідною, так би мовити, бойовою опцією, вибором боку фронту. Тому, чекаючи тамтого вечора на мого батька до пізньої ночі, я дуже мучився з цим новим знанням, що він – українець, а коли той повернувся, в мене був уже для нього висновок: якщо він українець, то і я, як син українця, теж українець. Тоді батько почав сміятися і каже:

– Знаєш, ані ти не українець, ані я не українець, але то всього лиш випадковість.

– А що таке випадковість? – питаю я.

– Ну, ти випадково народився в нашому домі, в нашій сім'я, а не в сусіда-українця, чи в якогось німця.

Я той урок запам'ятав на все життя, втовкмачив його собі в голову як головну істину. Звичайно, я був готовий до її сприйняття завдяки тому всьому, що почув у батьківському домі. І цей урок вплинув на цілісіньке моє подальше життя.

Я безпосередньо від 15-го року життя зайнявся активною громадською діяльністю, чи, коли хтось віддає перевагу латині – бо це від грецького кореня – політичною, і значну частину своєї активності присвячую справі зближення націй. Тих, які тут разом із нами живуть: українців, німців, словаків, ромів або циганів, євреїв.

[50] Рада допомоги євреям при делегаті уряду ПР у краї – польська підпільна організація, що діяла в 1942–1945 рр., орган польського уряду на вигнанні. Її завдання полягало в налагодженні допомоги євреям у ґето та за його межами. Конспіративний криптонім Ради – «Жеґота» (Żegota).

Я працював у різних товариствах національних меншин, як-от у Суспільно-культурному товаристві євреїв. Я намагався провадити в єврейських школах таке гарцерство, яке було б єврейським гарцерством, з пісеньками на їдиші, з єврейськими звичаями. Я намагався організувати в рамках Спілки польських гарцерів операцію «Сейни» – ініціативу міжнаціонального зближення на Сувальщині та Білосточчині. Пізніше я був ініціатором створення і заступником голови (головою був Марек Едельман) комісії у справах національних меншин Громадянського комітету при голові НСПС «Солідарність» й ініціатором створення комісії з питань національних меншин у польському парламенті, в якій я головую. Це – як можна побачити – неухильний шлях, яким я вирушив зі львівського подвір'я в роки війни. І тут ми доходимо до таємничого слова ***sacrum***, котре я необачно зачепив у назві теми.

Отож, Мірча Еліаде[51] каже, що не йдеться про те, в що ви вірите і чи є це віра саме в Бога. Йдеться про те, що в ***sacrum*** закорінене буття, а людина не хоче, щоб її життя було випадковим, безглуздим, позбавленим сенсу, без такого сенсу, який долає смерть і надає сенс стражданням. Своєю чергою, Жан Піаже, швейцарсько-французький інтелектуал, видатний знавець розвитку дитячої психології, каже у своїй книжці ***Розвиток моральних оцінок дитини***, що в житті дитини є такий період, десь до сьомого року життя, іноді й довше, коли їй світовий лад виглядає священним, вічним: життя є таким, яким мусить бути, люди поводяться так, як повинні. І що то са́ме із цього періоду ми виносимо свої моральні переконання. Отож, у цьому місці сучасний містик Еліаде зустрічається з класичним раціоналістом, підозрюю, що навіть атеїстом, Піаже. Бо прецінь вони говорять, по суті справи, про одне й те саме, про ***sacrum***, про формування *sacrum*, про формування цінностей, які потім надають сенс усьому нашому життю.

І тепер тільки залишається питання, чи той порядок має надприродне походження, а чи переходить з одного покоління до іншого, через батьків, родичів завдяки передачі культури. Відповідей на це запитання в жодному укладі описових речень неможливо сформулювати, а тому вони залишаться таємницею. Писаною з малої або великої літери.

---

[51] Мірча Еліаде (1907–1986) – румунський філософ релігії та культури, публіцист і письменник.

Я гостро пережив вересень 1939 року, бо в моєму сакральному ладі світу свята Польща була нездоланною потугою. Я злякано питав, що буде далі, чи Польща встане, підніметься із занепаду. І власне тоді, мабуть, щоб мене втішити – хотілося б сказати *à propos* сьогоднішньої дискусії, підбадьорити – мати почала читати мені *Трилогію*. Від другого тому. Про те, як Польща впала і знову піднялася. А в якийсь момент перестала читати і сказала:

– Якщо хочеш знати, що далі, навчися читати.

Ну, і я мусив навчитися читати, щоб прочитати *Вогнем і мечем*. Я читав цю книжку дивовижно. Я не міг від неї відірватися. Лежав у ліжку, читав і щохвилини люто кидав її на підлогу. Потім підводився, піднімав, починав читати і знову кидав. Мене дратували такі поняття, як «чернь» або «різуни». Мене, вихованого в культі бунту, в культі повстання за волю, дратувало презирство, з яким автор говорив про збунтованих українців. Словом, мене дратувала нечувана, рішуча українофобія цієї книжки.

Заслуги Сенкевича у справі формування модерної національної свідомості поляків є безцінними. Збереглися описи, як дрібні буржуа, інтелігенти збираються в поштових відділеннях в очікуванні на черговий випуск ***Słowa***, а коли він нарешті приходить, хтось читає вголос наступний уривок *Вогнем і мечем*.

У цій книжці багатонаціональну Річ Посполиту було представлено, як етнічно польську, а війну з Хмельницьким[52] як польсько-українську війну. Але, прошу поглянути, якісь дивні ті поляки. Один із головних персонажів, князь Ярема Вишневецький[53], є русином. Княгиня Курцевич, а отже, й [її дочка] Гелена Курцевич, – то

[52] Богдан Хмельницький (бл. 1595–1657) – козацький гетьман, котрий підняв у 1648 році повстання та розгромив армію Речі Посполитої, діставшись під Львів і Замостя; після поразки під Берестечком (1651) уклав угоду з короною в Білій Церкві; у 1653 р. розірвав союз із Туреччиною та прийняв заступництво Москви в 1654 р., в межах Переяславської угоди. Під час шведської навали на Польщу («потопу») діяв спільно з Московією, Ракочі та Карлом X Ґуставом проти Речі Посполитої.

[53] Єремія Міхал Корибут Вишневецький (1612–1651) – воєвода руський, батько польського короля Міхала Корибута Вишневецького; з роду православний, перейшов у католицизм. Брав участь у придушенні повстання Богдана Хмельницького в 1648–1651 роках, був фактичним командувачем оборони Збаража, спричинився до перемоги над козацько-татарськими військами в битві під Берестечком у 1651 році.

родичі Рюриковичів[54], не варто й сперечатися, що вони русинки. А тут ще можна би спитати, чи бува прізвище Володийовський не походить від імені Володьки. І якою ж то мовою балакав Заґлоба, котрий ходив від села до села і вдавав старця-лірника. Аж ніяк не польською. Отже, українською, і до того ж вільно, бо інакше б його упізнали. Чи то була, відтак, вивчена ним мова, чи, може, його рідна, винесена з рідної хати?

То не була польсько-українська війна, а якщо вже й була якась війна між народами, то була це війна між народом шляхетським і народом селянським. Шляхетський народ існував уже тоді, сформований понад етнічними, а навіть релігійними відмінностями. Можна сперечатися, чи існував селянський народ, але напевно існувала певна селянська спільнота, яка дистанціювалася від шляхетських маєтків. Зауважмо, що коли народжується модерна польська нація, то перед нею власне постає проблема об'єднання двох народів: шляхетського та селянського. Саме про це ***Весілля***[55], де один із персонажів каже: «Мого батька різали пилою, ми ж забули про все». Але чи справді забули? У 1945 році доля закинула мене на Підкарпаття, де я почув розказану з гордістю таку ото історію давно минулих літ, не виключено, що із часів заколоту Якуба Шелі[56], про те, як село пішло на маєток, і як пана вклали поміж дві дошки, різали і казали: «Поволі ріжте, бо добрий був пан».

Скільки взаємної ненависті, скільки заподіяних навзаєм кривд, скільки зневаги з однієї та іншої сторони мусять накопичитися, щоб трапилося щось таке, як бунт Шелі. То правда, що його спровокували австрійці. Але якщо внаслідок будь-якої провокації відбувається масова різанина або погром, то це означає, що ненависть була вкорінена дуже глибоко.

---

[54] Рюриковичі – руський рід, який уважав себе нащадками легендарного варязького вождя Рюрика. Князі з цієї династії змогли згуртувати під своєю владою частину варязьких, слов'янських і фінно-угорських племен, започаткувавши середньовічну державу Русь. Одним із синів Рюрика був Володимир Великий, за князювання котрого відбулося хрещення Русі (988).

[55] Драма-памфлет «Весілля» (1901) Станіслава Виспянського (1869–1907), польського драматурга, художника, театрального діяча.

[56] Ідеться про селянське повстання в Галичині 1846 року (також відоме як «галицька рабація» або «селянська рабація») під проводом Якуба Шелі, повстання відбувалося на теренах від Вадовіце до Добромиля, мало характер кривавого погрому землевласників, придворної челяді та представників уряду.

Так само, як нині національну свідомість формує телебачення, так колись національну свідомість формував Сенкевич. Корнель Макушинський описує в ***Безгрішних літах***, що коли Сенкевич прибув із візитом до Львова, йому приготували прийом, наче він був королем; юрма шанувальників усю ніч товклася під його готелем. То, цілком очевидно, було прийняття автора ***Вогнем і мечем***.

Годі заперечити, що власне Сенкевич перекреслив оту єдність народів у Речі Посполитій, привласнив її для поляків, і в їхній національній свідомості вона перестала бути Річчю Посполитою українців, білорусів, литовців, німців, євреїв. Цей гріх йому закинули вже тогочасні інтелектуали. Ба більше, він сам це зрозумів, і в *Пані Володийовському* намагався його спокутувати. Мабуть, із потреби спокутування провини постала та пронизлива сцена, коли хрептьовський капелан розповідає Володийовському, як, будучи молодим рицарем власне в часи подій, описаних у ***Вогнем і мечем***, полонив групу різунів і всіх посадив на палі. А потім проказав молитву біля придорожнього хреста, але щось йому муляло, бо в нього склалося враження, наче схопив він дванадцятьох із «черні», а паль було одинадцять. Він заснув під тим хрестом, а вночі йому наснилося, що сходить до нього Христос із хреста і каже: «Ти не помилився, дванадцятим був я». І тоді він прокинувся, зламав шаблю й пішов у монастир, щоб служити примиренню між народами.

З оповідей моїх українських приятелів випливає, що Гофман намагався поглянути на ту історію польсько-українських відносин[57] інакше, ніж Сенкевич. Один із них сказав мені:

– Ми, українці, народжені та виховані в Польщі, відчували себе тут завжди гіршими власне через *Вогнем і мечем*. Це з нього били оті джерела ненависті поляків до нас. І тепер, побачивши фільм, я відчуваю, що рація поділена, з обох боків є добрі, хоробрі, шляхетні люди, а є злі й підлі. Сподіваюся, що діти, які тепер прецінь не читають книжок, будуть знайомитися із *Вогнем і мечем* Сенкевича завдяки фільмові Гофмана.

Сучасний світ на різних рівнях, не лише в економіці, є цілісним і стає дедалі більш глобальним, універсальним світом. Водночас ко-

[57] Ідеться про екранізацію *Вогнем і мечем*, здійснену режисером Єжи Гофманом, в 1997 р.

жен із нас живе в культурі, а культури є національними. Ми йдемо в Європу і мусимо навчитися будувати Республіку Націй, з часом вона стане Республікою Націй Світу. І це незвичайний виклик і незвичайний шанс для нас, а властиво для покоління мого сина, а може навіть більшою мірою – моїх онуків. Польща може в той прийдешній світ внести чудовий спадок. Ми можемо й повинні повернути, переглянути свій підхід до питання націй, навчитися вбачати в поліетнічності І Речі Посполитої вартість і предмет для гордощів. І я не сумніваюся, що осягнемо це. Хоча ще не сьогодні.

1997

ЧИ БОГ РОЗУМІЄ СЛОВАЦЬКУ МОВУ[58]

Литовці, білоруси, українці, німці, словаки мають нині в Польщі власну пресу, власні школи, культурні товариства. Запис у Конституції гарантує їм рівні права з громадянами польської національності. Чи вважаєш Ти, що в ІІІ Республіці національні меншини зможуть утілити свої прагнення, зможуть відчувати себе, як удома?

Після 1989 року клімат навколо меншин далебі змінився на краще. Уряд і парламент відкрилися назустріч їхнім проблемам. Клопіт у тому, що визначальною для якості життя, умов життя меншин є ставлення не уряду, а місцевих органів влади та соціуму. А так, на жаль, склалося, що національна свідомість поляків у момент здобуття незалежності формувалася під впливом відчуття відособленості, а тому часто – ворожості до своїх сусідів. І ці рудименти минулого збереглися.

Я часто повторюю: характерною рисою меншин є те, що вони нарікають. Я це розумію, меншина завжди почувається скривдженою. І в певному сенсі вона має рацію, бо є меншиною. Навіть на Опольщині, де німці перемогли на місцевих виборах, то й така «німецька» ґміна в оточенні інших польських ґмін теж неминуче відчуває себе меншиною.

[58] Розмова з Яцеком Куронем була опублікована в *Gazeta Wyborcza*, 1997-09-13-14.

У Пунську, наприклад, мешкають мало не самі литовці. Вони економічно успішні і, либонь, це коле очі місцевим полякам. У кожному разі, колись у Сейнах на зустрічі з людністю я почув, що Польщею керують... литовці. В Пунську на ґмінній управі висить литовський прапор і розмовляють литовською. А вони теж нарікають. Мають претензії, що їм не допомагають у спорудженні будинку культури. Тим часом, той будинок культури, який вони споруджують, є, правду кажучи, чистою гігантоманією. Я питав у них, чи знають вони, що в нім буде. Не знають, проте будують далі. І дуже цим пишаються.

Що Ти вважаєш найбільшим досягненням останніх років у царині стосунків із меншинами?

Той факт, що в кожному конкретному випадку ми ведемо переговори, що намагаємося все вирішити шляхом переговорів. Меншини мають свої прохання, вимоги, а ми кажемо, що ми можемо зробити, чим можемо допомогти. І це стосується практично всіх спірних, конфліктних питань. Іноді, звичайно, ми натрапляємо на найрізноманітніші перешкоди, опір, і в підсумку меншина почувається потерпілою, недооціненою. Нашим завданням, однак, є допомагати їм так, щоб вони мали якнайменше підстав нарікати.

Статус, який тепер мають у Польщі національні меншини, і близько не можна порівнювати з їхнім становищем з-перед 1989 року. Тоді, по-перше, вдавали, що їх не існує. По-друге, їхні товариства підлягали міністерству внутрішніх справ, МВС приймало рішення, і наступною інстанцією для скарг залишався хіба що Господь Бог.

Сеймова комісія, в якій Ти головував, виконувала роль чогось на зразок книги скарг і побажань для меншин?

Ну, не тільки. Ми оце щойно депонували у маршалка парламенту законопроект про національні меншини, щоб він переказав його наступному парламентові. Ми не встигли у цьому скликанні, бо над ним довелося багато попрацювати. Отож, є лише положення в Конституції та конкретні закони, які, зрештою, дуже пристойно регулюють різні питання, що стосуються меншин.

Відомо, що самих лиш нормативних актів замало, вони не гарантують від конфліктів.

Бо стосунки між людьми – це сфера, в якій самого лише закону недостатньо. Візьмімо для прикладу випадок Антонія Барановського, чи Баранаускаса, котрий, окрім того, що був на межі XIX–XX століть польським єпископом у Сейнах, ще і вважається творцем літературної литовської мови, литовської граматики. Отож, сучасний єпископ Сейнів відмовляється поставити пам'ятник єпископу Барановському[59] на церковній землі, пояснюючи, – до певної міри слушно, – що не хоче переносити польсько-литовську війну на територію церкви. З тієї ж причини він заперечував проти урочистостей, які хотіла влаштувати польська людність з нагоди ювілею КОП[60], бо литовці не мають підстав симпатизувати КОПу. Окрім того, він постійно мусить виступати в ролі посередника, щоб примирити в церкві литовську мову з польською.

Тож тамтешній єпископ не хоче, щоб на церковній землі стояв у Сейнах пам'ятник його попередникові, а литовці постійно нагадують про пам'ятник. У цю справу втрутився президент, але місця для встановлення пам'ятника ніяк не знайдуть. Я не сумніваюся, що ми ту ділянку врешті-решт відшукаємо, тільки от справа тягнеться уже чотири роки, а я мушу в Сірка очей позичати перед литовським керівництвом.

Або інша справа. Словаки влаштували велике свято з нагоди річниці заснування Юрґова[61], де всі заходи відбувалися словацькою мовою. І рада ґміни в Б'ялці Татшанській негайно ухвалила постанову, що не вільно на території ґміни вживати іноземних мов, зокрема, словацької. Органи державної влади відмінили цю ухвалу, бо вона суперечить чинному законодавству. Однак, коли я розмовляв із працівниками воєводської управи в Новому Сончі, то почув від них аргументи на захист, мовляв, ухвала та була недобра, але не була вона така уже й погана.

[59]Урочисте відкриття пам›ятника єпископові Барановському на площі перед базилікою в Сейнах, роботи вільнюського скульптора Ґедимінаса Якубоніса, відбулося 28 листопада 1999 року.

[60] Корпус охорони прикордоння (Korpus Ochrony Pogranicza) – військове формування, що виникло в 1924 р. для захисту східного кордону Другої Республіки від проникнення агентів і мобільних збройних загонів, що їх спецслужби СРСР перекидали на польську територію для вчинення диверсій.

[61] Юрґув (словацькою Юрґов) – село у Малопольському воєводстві, в Татранському повіті.

Як я вже сказав, ухвала була засуджена, проте це єдиний регіон, де ми маємо клопіт із реалізацією освітнього закону, котрий дає шанси для створення невеликих шкіл для потреб меншин. Бо війт Б'ялки Татшанської відмовляється визнати положення, що вистачить семеро дітей, і влада зобов'язана забезпечити школу.

Чи це означає, що там немає школи, в якій діти можуть учитися словацькою мовою?

Вона є, але все це відбувається у процесі вічної війни. Деінде в Польщі немає жодних проблем: є достатня кількість дітей, то є школа, і все гаразд. На тих теренах є ще одна проблема. Словаки кажуть, що в них у жодному храмі немає священика, котрий володів би словацькою та служив нею месу. Є, щоправда, священики-словаки, але їх відсилають в інші регіони. А один зі священиків у тій околиці сказав, що Господь Бог не розуміє словацької мови. Не знаю, як до цього поставилася церковна влада, адже той священик тяжко згрішив, піддавши сумніву всемогутність Божу.

Проте загалом усе звучить оптимістично. За кілька років вдалося організувати систему освіти для меншин...

Що не означає, наче з цим немає жодних проблем. Німці на Опольщині мають багато клопоту з пошуком викладачів мови. Адже у південно-західних воєводствах до 1989 року було заборонено викладати німецьку мову у школах як додаткову іноземну мову. В решті Польщі можна було викладати у школі німецьку мову, а там – ні. Ну, й тепер бракує кадрів. Звичайно, можуть приїздити вчителі з Німеччини. Тільки тоді постають інші проблеми: хто платить, кому вони підпорядковані. Німецькі вчителі не хочуть працювати за польську заробітну платню. Своєю чергою, управління освіти не хочуть мати вчителів, які їм не підпорядковані. Це стосується, зрештою, не лише німецької меншини.

І ще одна клопітна справа: підручники. Всі меншини скаржаться на брак підручників, але ж написання їх – справа не проста.

Підручники мовами національних меншин мають роздавати безкоштовно, але тільки в користування, не у власність. Учень зобов'язаний передати підручник наступному учневі. Між тим, польські литовці вигадали, що хотіли б мати підручник, де йшлося би і про історію Литви, і про литовську літературу. Такий підруч-

ник учень забирає додому, і ним користується вся його сім'я. Ідея чудова, тільки постає запитання: хто буде фінансувати створення цієї монументальної книжки. Ну, а крім того, цей задум ламає весь принцип підручників для меншин, їх тоді слід друкувати кожного року для нових учнів. Отож, навколо цього точилася суперечка, яка так і не завершилася. Відтак підручники для вивчення литовської мови постачають із Литви.

Спорудження пам'ятника, яке ніяк не може розпочатися, ґміна, яка створює перепони у втіленні освітнього закону, брак учителів мови та підручників... Усе це прикро, але загалом не так криваво, як могло би бути. Якщо згадати, до чого призвели етнічні конфлікти в Югославії, чи як це відбувається в Румунії або Угорщині...

Погоджуюсь, але хочу звернути увагу, що ми пересуваємося тереном, на якому, з точки зору здорового глузду, взагалі відсутні приводи для конфліктів. Якби провести в Польщі дослідження на тему ставлення до словаків чи литовців, то виявилось би, що воно дуже добре. Ба більше, ми вважаємо, що литовці теж нас люблять.

Не обов'язково. Прецінь про конфлікт у Литві між польською меншиною й тамтешніми органами влади розповідали ЗМІ, він попсував чимало крові...

Це те, що я всім намагаюся втовкмачити. Якщо ми хочемо допомогти польській меншині в Литві, єдиний розумний спосіб – працювати на благо литовців тут. Я маю таку нав'язливу ідею, щоб наші меншини були послами Польщі у світі. І в певному сенсі вони ними є. Наприклад, оті литовці з Пунська. Прецінь до них приїжджають сусіди, знайомі, родичі з Литви, і вони показують їм свою ґміну, яка справді успішно розвивається.

Поляки мають підстави давати добрий приклад політики підтримки меншин, позаяк вони самі утворюють меншини в різних місцях Європи та світу. Слід, зрештою, сказати, що всі наступні уряди, прем'єр-міністри, президенти мають розуміти це.

Якою мірою на наших відносинах із меншинами відбивається тягар минулого?

Хоч як це парадоксально, польсько-німецькі відносини зовсім не найважчі. У зміні нашого ставлення до німців відіграли свою роль різні елементи. Їхня заможність, факт, що через Німеччину проліг наш шлях на Захід, що вони нам імпонують як господарі, як підприємці. Відтак на виборах до органів місцевого самоврядування поляки часто голосують за німців. Бо вважають, що вони хороші господарі, котрі знають, як керувати.

Крім того, безумовно позитивну роль відіграє́ мудра політика уряду Німеччини, який надає значну підтримку для благодійної та економічної діяльності. Ця допомога перепадає не лише німецькій меншині, її отримує вся локальна громада, спільнота. І німці на Опольщині мають достатньо розсудливості, щоб розуміти, що локальна польська меншина є насправді більшістю, і слід із нею порозумітися. У цьому поліпшенні відносин велику роль відіграє єпископ Носсоль, котрий дуже виразно каже, що Опольщина є також і німецькою малою батьківщиною, і слід це поважати.

Коли спалахнула суперечка про дошки на честь полеглих на фронтах Другої світової війни німців, була скликана комісія, до складу якої увійшов єпископ Носсоль чи його представник, представник державної влади, регіональної влади, спілки німців. І було просто узгоджено, як мають виглядати дошки. Всі вони тепер однакові. На них є хрест, ім’я, прізвище, де поліг, звідки походив. Географічні назви подані у версії до 1937 року, бо саме тоді гітлерівська влада змінила їх. Отож, назва німецька, але традиційна, історична. Натомість, раніше традиційно фігурував залізний хрест і напис «загинув на фронті в обороні вітчизни», навіть якщо солдат загинув під Сталінградом. І цих домовленостей дотримуються.

Та ж проблема: суперечок про пам’ять, про історію, про меморіальну дошку, є набагато складнішою в переговорах з українцями...

У рейтингу ксенофобії, тобто неприязні до інших націй, українці перебувають у поляків на одному з перших місць, одразу за циганами. Якщо посадити навпроти один одного пересічного польського інтелігента й пересічного німецького інтелігента, і попросити їх, щоб вони узгодили якусь версію спільної польсько-

німецької історії, вони її узгодять. Будуть, звичайно, певні відмінності, але вдасться випрацювати якусь спільну позицію. А якщо поставити навпроти один одного пересічних польського й українського інтелігента, то вони розкажуть один одному зовсім протилежні версії історії, які аж ніяк неможливо узгодити.

Між тим, історія історією, а в Польщі мешкають українці, чиї близькі були замордовані, вбиті, і вони хочуть їм встановити пам'ятники. Тож вони пишуть, що покійний був вояком УПА, на що польські сусіди не погоджуються. Одні протестують, інші встановлюють пам'ятники нелегально. Навколо цього точаться суперечки, тривають судові процеси, кримінальні, цивільні...

Я відчуваю, що ми останнім часом зробили значний крок уперед. Вдалося досягнути порозуміння між Об'єднанням українців у Польщі та Світовим союзом воїнів АК, що ми вилучаємо три літери – УПА, і напис звучатиме: «Поліг за вільну (або незалежну) Україну». Щоправда, вояки з Армії Крайової кажуть: ну, добре, але вони нам також заборонять писати «воїн Армії Крайової» і напишуть «Поліг за вільну Польщу». І що тоді?

А власне, що тоді?

Я б не створював нових проблем, а лиш зайнявся тими, що є. Неподалік Перемишля стоїть привезений зі Львова пам'ятник УПА, а у Львові є Цвинтар Орлят. І відомо, що коли в Польщі щось зроблять наперекір, то і у Львові вчинять так само.

До речі, вся проблема Цвинтаря Львівських Орлят ніколи не була пояснена польському суспільству до кінця. Отож, на тому цвинтарі стояв – його зруйнували більшовики – монумент на честь перемоги польської армії. І так випадково сталося, що то була перемога над українцями. Українці ніколи у світі не погодяться відбудувати той пам'ятник посеред Львова. І польська влада, подаючи пропозиції про відновлення цвинтаря, представила тільки часткові плани. У зв'язку з тим українці, які побоюються, що за нагоди буде відбудований пам'ятник, відповідають: ні, почекаємо на весь план. Бо вони хочуть мати над цим контроль. Так ця штовханина і триває далі.

А який шанс на те, щоб у справі різного бачення історії було досягнуте якесь порозуміння?

Мені вдалося досягти порозуміння між Світовим союзом воїнів Армії Крайової та Об'єднанням українців у Польщі, що вони влаштовуватимуть з цього питання наукові сесії[62]. Під егідою Військово-історичного інституту та університету ім. Лесі Українки. Там є вчені з тих двох осередків і, крім того, ветерани. Діє також комісія з питань формування підручників історії, хоча від самого початку вона наразилася на нездоланні перешкоди. І я тóму зовсім не дивуюся. Одного разу я побував на засіданні цієї комісії, де кожна сторона говорила власною мовою. Щоправда, кожен пункт мав протокол узгодження, але ті питання, щодо яких порозумілися, є маргінальними. Натомість протокол розходжень був вельми істотним.

Що справді жахає – то це оте дзеркальне бачення історії. Одна сторона бачить зовсім інакше, ніж інша. Як влучно сказав один із українських істориків: «Як ви собі це уявляєте, на кому, на яких традиціях ми нашу армію маємо виховувати? На совєтській армії, чи на Українській Повстанській Армії?» Але ж для польського суспільства, для якого слово «УПА» звучить жахливо, це просто неможливо. Для українців це теж принципово, бо то їхня традиція боротьби за незалежність, проти сталінізму тощо.

Я маю претензію до наших істориків, що після 1989 року, коли вже було можна, вони не зробили предметом досліджень, пошуків усю проблему польсько-української війни 1943–1947 років. Отож, ця угода запрацює тільки в майбутньому. І вирішать ці питання молоді історики, котрі щойно тепер, не обтяжені привидами минулого, починають вивчати архіви.

Ти віриш у бодай якийсь поступ у цьому питанні?

Торік фестиваль українських творчих колективів у Перемишлі[63] відбувався в атмосфері листівок, антиукраїнських скандалів, були також спроби підпалити будинок, де ночували діти. Це не означає, що такі настрої переважали, але вони були. Цього року

[62] Ідеться про семінар «Польща–Україна. Важкі питання». Докладніше про нього у посиланні [40].

[63] Ідеться про XV Фестиваль української культури, організований у 1995 р. Фестиваль відбувався в Перемишлі, позаяк завдяки втручанню Яцека Куроня вдалося подолати організаційні труднощі та опір антиукраїнських організацій проведенню Фестивалю в Перемишлі намагалися завадити місцеві польські переселенські організації та прихильні до них органи

фестиваль у Перемишлі пройшов із великим завзяттям, аж із притупуванням, його відвідали натовпи глядачів, а на контрдемонстрацію, яку намагалися влаштувати, прийшли не більше 70 осіб, з яких половина були журналісти.

Характерно, що ми постійно наражаємося на якісь інциденти в Перемишлі, а українців у цілому Перемиському воєводстві є 8 тисяч. Натомість нічого такого не трапляється на Ольштинщині, де їх мешкає 30-40 тисяч, або Кошалінщині, де їх 50-60 тисяч. Там усе відбувається мирно. У Білій Горі, де є інтернат і українська школа, розвалився будинок польської школи. І саме українці запропонували прийняти польських дітей до їхньої школи. На початок навчального року до цієї школи приїхав прем'єр Чимошевич.

Я саме збираюся до Криниці, де щороку відбуваються конференції з питань економіки та політики «Схід-Захід»[64]. Торік там було сказано, що Польща буде тією мірою важити на Заході й для Заходу, наскільки вона зможе набути впливу на Сході, тобто насамперед в Україні. Поки що з цього питання існує консенсус усіх політичних угруповань, правих, лівих і центристських.

Польські уряди від самого початку розуміли вагомість України та добрих стосунків з Україною для польських національних інтересів. Це наш найближчий дуже важливий сусід, економічний партнер, а до того ж, кажу це, хоча й із певним ваганням, саме завдяки Україні ми не є сусідами Росії, що істотно змінює наше геополітичне становище.

Ми колись століттями скаржилися на геополітику. І слушно, бо ми перебували між двома могутніми імперіями. А тепер від Росії нас відокремлює Україна, тим часом Німеччина ввійшла до складу Європейського Співтовариства, що, по-перше, змінює спря-

---

міського самоврядування; так само не бракувало проблем під час організації Фестивалю української культури в 1997 році; Яцек Куронь, щоб підкреслити важливість Фестивалю, взяв участь в урочистій інавгурації разом із прем'єр-міністром В. Чимошевичем. Починаючи з 2000 р., Фестивалі відбуваються в Сопоті.

[64] Ідеться про Економічний форум у Криниці. Організатором форуму є Інститут східних досліджень (Instytut Studiów Wschodnich), який від початку свого існування працює задля налагодження співробітництва між європейськими державами. Ідея зустрічей у Криниці виникла в 1992 р. Спочатку форум був місцем обміну думками, ідеями та пропозиціями щодо співпраці між Польщею та її сусідами: Білоруссю, Литвою, Росією та Україною.

мування її активності, а, по-друге, неначе накидає їй толерантне ставлення до польських проблем.

А яким, на Твою думку, є сьогодні найсерйозніший конфлікт у стосунках з українською меншиною в Польщі?

Справа Явожна[65]. Коли в рамках операції «Вісла» переселяли людей, то українську інтелігенцію й тих, хто на перший погляд виглядали лідерами громади, відправили до табору в Явожні. Там сиділи юнаки з АК, трохи німців, але переважно українці. Певна кількість людей були там убиті. Суд у Катовіце виніс рішення, що в таборі в Явожні було вжито методів геноциду.

Отож українці, які вижили в таборі в Явожні, домагаються сьогодні якихось ветеранських компенсацій. Але це питання провалюється на кожному голосуванні в Сеймі, а нещодавно було відхилене також Комісією з розслідування злочинів проти польської нації[66]. Бо логіка є та, що в Явожні сиділи бандити з УПА. Тим часом у їхніх документах написано: «Ув'язнений без вироку в таборі Явожно«. З іншого боку, відомо, що в Явожні тривало перманентне

[65] Табір у Явожні – під час операції «Вісла» представників української інтелігенції, греко-католицьких священиків, осіб, запідозрених у співпраці з УПА і націоналістичними організаціями, просто підозрілих осіб (часто ні в чому не винних людей) зі збірних переселенських пунктів скеровували до в'язниць або Центрального табору праці в Явожні, створеного у квітні 1947 року. У цьому таборі опинилися щонайменше 3873 в'язні (2781 українець – у т.ч. 823 жінки, 22 грецько-католицькі священики, 3 православні священики), переважно без вироку суду. У таборі від голоду та катувань померла 161 особа. Табір у Явожні був раніше філією концтабору Аушвіц, а після Другої світової війни був за рішенням Політбюро ЦК ПРП пристосований для потреб нового режиму. Центральний табір праці в Явожні діяв до січня 1949 р.

[66] Яцек Куронь понад 10 років підтримував діяльність невеликої групи поляків доброї волі, допомагаючи Об'єднанню українців у Польщі домогтися компенсації для колишніх в'язнів концтабору в Явожні, де в 1947–49 роках без суду і слідства перебували понад 3 тис. українців (див. примітку 65). Яцекові Куроню було важко погодитися з фактом, що через понад 60 років після тих подій Сейм у вільній Польщі впродовж десяти років не може ухвалити таке рішення. Як він писав за кілька років до смерті, «офіційно чи неофіційно ми чуємо, що, можливо, то були, однак, упівці, що їм не належиться». Допіру за рішенням канцелярії прем'єр-міністра від 27 квітня 2004 р. про надання спеціальних пенсій для ще живих кількасот в'язнів та-

слідство, і всіх підозрюваних у приналежності до УПА утримували в тюрмі на Монтелюпіх[67]. Отож, можна сказати, що перебування в Явожні було радше своєрідним доказом, що в'язень табору не належав до УПА.

Попри все, це залишається чимось нездоланним, як стіна, і нічого не можна вдіяти. Невдовзі ми матимемо пам'ятник тим, хто там полігли, але визнати, що ті, хто вижив, є жертвами, якось не вдається. А в них росте відчуття кривди, на свої зустрічі вони приходять у смугастих робах. І оте Явожно завше повертається, коли йдеться про меншини.

І ще одна важлива проблема: власність на землю. Вона стосується невеликої групи осіб, фактично, лише тих переселених у рамках операції «Вісла», хто повернулися на вітцівщину. Вони там вирили собі землянки, поставили якісь халупи й вегетували. Їхня земля лежала й лежить відлогом. Вони хотіли б її собі повернути, але Сейм не може ухвалити закон про реституцію. Це перевершує його можливості.

Я, зрештою, також вважаю, що не можна окремо вирішувати проблему українців, слід розв'язати питання про реприватизацію. І це стосується всіх незаконно позбавлених землі та власності загалом.

Останнім часом лунає пропозиція про часткове вирішення цього питання. Українці отримали би ваучери, за які могли б за бажання придбати собі свою колишню власність. Але й того Сейм не схвалив. Тим часом Агентство сільськогосподарської власності державного казначейства випродує ці землі. І, наприклад, мій друг-українець, котрий там мешкає й опікується лемківським музеєм, каже, що дантист із Кросна придбав собі на рекреаційні ділянки всю землю його тестя. За копійки. Лихо тільки, що мій друг не мав і тих копійок.

А чому Сейм не годен нарешті ухвалити того закону про реприватизацію?

бору, проблема відшкодування українцям – жертвам сталінських репресій – була частково вирішена.

[67] В'язниця на Монтелюпіх – тюрма у Кракові по вул. Монтелюпіх, після 1945 року в цьому будинку містилася катівня Управління безпеки і НКВД, через яку пройшли кілька тисяч польських вояків, головним чином із Армії Крайової та ВіН, і вояків Української Повстанської Армії.

Це кумедна історія, але Польська селянська партія – хоча вона ніколи не визнає це відверто – боїться, що таким чином буде скасована земельна реформа. І для них не важливо, що в законі буде написано, що він не стосується землі, вже поділеної в рамках земельної реформи, чи націоналізованої власності. Що з того, кажуть вони, знайдуться спритники-адвокати, котрі так усе перекрутять, що землю нам відберуть. Вони бояться, і все. І одностайно виступають щоразу в парламенті проти.

Чи є така справа, яку не вдалося вирішити, хоча здавалося, що нічого не стоїть на заваді для досягнення порозуміння?

Це історія, пов'язана із Никифором[68]. Цей маляр-примітивіст як лемко був у рамках операції «Вісла« виселений із Криниці та повернувся пішки, здається, з-під Кошаліна. У 1952 році відбувся суд, на якому йому надали прізвище Криницький. Вціліла його метрика із греко-католицької церкви, де він названий Никифором, хоч стій. Ніякого Криницького там немає. Отож, українці хотіли вмурувати меморіальну дошку на споруді його музею. Спершу стався скандал, що напис мусить бути польською мовою, а не українською. А справа вперлася у прізвище. Бо офіційно його іменують Криницьким. Але для українців він ніякий не Криницький, а Никифор.

Я звернувся в цій справі до голови Верховного Суду, а той мені відповів, що позаяк прізвище було надане судом, то слід внести позов до суду, щоб той скасував винесений колись вирок. А тим часом суд постановив, що ця справа не в його компетенції та скерував позивачів звертатися до інших інстанцій. Справа триває вже третій рік, слава Богу, хоча всі знають, що Никифор – то Никифор.

А властиво, чому не можна вмурувати тієї дошки без рішення суду?

---

[68] Никифор (1895–1968) – маляр лемківського походження, переселений у рамках операції «Вісла», представник примітивізму в живопису. Його справжнє ім'я – Єпіфаній Дровняк, сам художник ним не користувався, а говорив про себе і підписувався на акварелях: Nikifor. На могилі Никифора на цвинтарі у Криниці тепер є два написи: латинкою «Nikifor Krynicki» та українською кирилицею «Никифор Єпіфан Дровняк».

Я вже було мало не вирішив, що особисто приб'ю ту дошку, але дізнався, що її зірвуть. Бо музей перебуває у власності воєводської управи, а воєводська управа зобов'язана дотримуватися, за вироком суду офіційного прізвища. А якщо суд прийняв рішення, – каже мені голова Верховного Суду, професор Адам Стшембош, – то що з того, що воно дурнувате, але тепер тільки суд може його скасувати. Але виявляється, що це нелегко. Стшембош розуміє, що справа не варта виїденого яйця, натомість місцеві органи влади різного щабля бояться торкатися українських проблем, бо бояться людей.

І можна сказати, що цей конфлікт є гумористичним, але не для лемків. Їм відбирають маляра. Бо це ж зрозуміло, що коли його іменують Криницьким, а не Никифором, то він поляк. Що, звичайно, нонсенс, бо якби він був поляком, то навіщо б його депортували?

Розмовляла Йоанна Щенсна
1997

РОЛЬ СЕЙМОВОЇ КОМІСІЇ З ПИТАНЬ НАЦІОНАЛЬНИХ ТА ЕТНІЧНИХ МЕНШИН[69]

Доброго дня усім присутнім.

Я виступаю в цій жахливо довгій черзі, котрийсь там по порядку, а до всього там обід стигне. Може не виступати?

Ті, хто промовляли переді мною, повністю вичерпали тему, аж до межі витривалості. І крапка. Однак, якщо я й маю щось сказати, то, на жаль, не обійдуся без міркувань, і буду вам морочити голову. Соромно мені, аж страх. Я не вмію [говорити] так стисло, як пані директор, не зможу.

Пані та панове! Я маю представляти комісію у справах меншин, і це правильний вибір, адже вона виникла у вересні 1989 року з моєї ініціативи. Я тоді очолив ту комісію, і завжди в Польщі, вже упродовж усього дев'ятиліття, якщо я не є міністром зайнятості, то головую в комісії у справах меншин. Це моя постійна робота.

[69] Виступ у Сеймі 11.05.1998 (*назва від публікаторів*).

А тепер з цієї точки зору давайте придивимося до теми, яку я розглядаю. А саме, організатори поставили мені приблизно таке запитання – якою є роль сеймової комісії у справах національних та етнічних меншин у подоланні ксенофобії та нетерпимості?

Пані та панове! Хоч з якого боку глянути, сеймова комісія є органом вищої державної влади, тобто, якщо бути точним, єдиної законодавчої влади та найвищої контрольної влади. Сфера її діяльності у зв'язку з цим зводиться до законодавчих ініціатив та до впливу на діяльність адміністрації, від уряду й до усіх найнижчих можливих органів. І з цієї точки зору, таке формулювання, якби сприйняти його примітивно, буквально й безпосередньо, слід розуміти так, що матерія, з приводу якої ухвалюють закони, і всі ті органи влади, з якими ми якось працюємо, мають ксенофобськи-нетолерантні мотиви, а ми своїми діями ці мотиви долаємо.

По-перше, у Конституції однозначно ідеться, про заборону поширення національної та расової ненависті, та поза одним конкретним випадком нікого не можна підозрювати в таких мотивах, хоч би і вдалося у різних конфліктах, з якими мені доводиться мати справу, припустити, що за ними криється ксенофобія, чи вона була відверто виражена, але то вже виняток. Проте загалом так міркувати не можна.

То, може, ця тема хибна? Гадаю, що ні. Вона глибша та ширша, ніж здається. Адже, якщо ми припустимо, згідно з таким ото психологічним, емпірично доведеним і практично доведеним твердженням, що всі лихі настанови в людей одних супроти одних насправді ефективно долаються лише завдяки співпраці, то, створюючи меншинам у Польщі умови для співпраці з більшістю для формування своєї національної ідентичності, плекання цієї ідентичності, а отже, участі в цій співпраці як українцям, білорусам, німцям, тобто не відмова від співпраці, котра неможлива, а участь у ній саме як осіб тієї національності, са́ме з тією національною ідентичністю, є процесом і механізмом подолання ксенофобії та нетерпимості. Формування толерантності і в більшості, і в меншини.

Я в тому глибоко переконаний. Ба більше, я спробую вам довести, що такий процес відбувається. Тим не менше, скажімо то собі виразно, не в кожному випадку за наших обставин цей процес може відбутися.

Почнімо від сформульованої тут проблеми. Або ні, бо я хотів про ті меншини історичні, неісторичні, але не можна. Слід би тепер говорити про умови, які ми творили за весь той час – тут мене виручила пані міністр. Отож, кваплюся повідомити, що то важка праця парламентаріїв і комісії меншин, що в кожне положення, яке стосується меншин, було вкладено важкі, тривалі зусилля, щоб такого запису досягти. Звичайно, кульмінацією всього є 35 стаття Конституції, яку пані міністр процитувала повністю[70]. Ну, гаразд, от лишень, та Конституція була прийнята 2 квітня 1997 року, а я сам сказав, що комісія почала працювати в 1989 році. А ще раніше пані міністр сказала, що комісія відмовилася від створення закону про меншини, а працювала над поправками до конкретних законів. Що ж, із самого початку ми не мали жодного сумніву, що мусимо творити ці умови через конкретні закони і клопотатися про прийняття закону про меншини, на шляху якого все ще, – бо він у нас уже майже готовий, – ми все ще маємо перешкоди. Дозволю собі процитувати ст. 27, яку пані міністр оминула, процитувавши тільки декрет.

Отож, безумовно, питання мови регулює ст. 27, яка проголошує: «В Республіці Польщі державною мовою є польська мова. Це положення не повинно порушувати прав національних меншин, які випливають із ратифікованих міжнародних угод». Це стосується всіх двосторонніх угод, бо нам у комісії вдалося відвоювати, що кожне право меншин, зафіксоване в двосторонній угоді – першою такою угодою була польсько-німецька – стосується всіх меншин. Так само, всі права, зумовлені конкордатом [із Ватиканом], поширюються на всі конфесії та релігії в Польщі. Це принцип, з якого немає винятків. І за цим ми пильнуємо дуже ретельно.

Найважливіше для нас питання: ми не можемо внести закону про меншини, не сформулювавши питання допоміжних мов, про які тут розповіла у своїй доповіді пані професор. Мені йдеться про вживання мови меншини як допоміжної мови в офіційних устано-

[70] Повний текст статті 35: «1. Республіка Польща забезпечує польським громадянам, які належать до національних і етнічних меншин, свободу збереження та розвитку власної мови, збереження звичаїв і традицій і розвитку власної культури. 2. Національні та етнічні меншини мають право на створення власних освітніх і культурних установ та установ, покликаних захищати релігійну самобутність, а також на участь у вирішенні питань, пов'язаних із їхньою культурною ідентичністю».

вах, бо саме в тому полягає проблема. Звісно, на вулиці, у школі, то взагалі немає проблем. Закон регулює лише офіційну мову. Отож, річ у тому, щоб вона також функціонувала як допоміжна мова, а це питання може вирішити закон про мову, про який казала пані міністр, – я почув сьогодні, що той закон про мову перебуває в роботі, там є проект закону, розроблений депутатами, який відклали, бо він нікуди не годиться. І ми чекаємо, бо то й до нашої комісії було скероване як законопроект уряду. Отож, якщо він пройде, то, може, ми зрушимося на крок уперед. Але ратифікація рамкової конвенції, відбудеться, як запевняє уряд, не пізніше ніж упродовж двох місяців, і ця конвенція допускає використання мови меншини як допоміжної, що дозволить нашому законові, спираючись на ст. 27 Конституції, негайно набути чинності.

Три дні тому найвидатніші польські професори конституційного права висловили думку, що Конституція в цілому регулює обов'язкову офіційну мову, натомість допоміжною є інша мова, і ці питання не входять у колізію. Звичайно, ми візьмемо в них отой їхній висновок, і з ним ітимемо до закону про меншини, але я волів би стояти на твердому ґрунті рамкової конвенції, а ще краще – також закону про мову.

Я маю застереження до конструкції, щоб саме ґмінна рада ухвалювала, – мій досвід у даному разі є не найкращим, – але ми це ще будемо обговорювати, тож немає сенсу зараз про це дискутувати.

Пан міністр також згадувала про надзвичайно важливий закон про освіту, про шкільництво і пов'язану з законом постанову міністра у тій справі, яка гарантує дитині рідну мову. Тут припустимо таке: школа з рідною мовою як мовою навчання, школа з допоміжною мовою. Причому, якщо йдеться про клас, то від сімох дітей, а не більше, ніж п'ятнадцятьох. Якщо йдеться про міжкласні чи міжшкільні групи в разі, коли в певній школі бракує дітей, то від трьох. Мені здається, що то достатньо ліберально й відкрито. Крім того, діти в нас отримують безкоштовно підручники, з тим, що використані дітьми впродовж року книжки, скажімо, за третій клас, вони переказують наступним учням третього класу тощо, а самі переймають від колег із вищих класів. Такою є ця конструкція, пані міністр казала, зазначала, що витрати на культуру меншин, які справді зростають із кожним роком швидше, ніж витрати на всю культуру.

Навіщо я про все це кажу, про ті витрати. Бо ми постали оце перед драматичною проблемою – історичних і неісторичних меншин. У нашому законі йдеться про історичні меншини, тобто ті, чиєю історичною батьківщиною є Польща. І це, без жодних сумнівів, білоруси, українці, німці, литовці, словаки. Звичайно ж, цигани, вірмени, караїми й татари, звичайно, про це за мить.

Але в чому проблема? Справді, щиро кажучи, я панічно боюся розширення переліку історичних народів. Боюся, бо... Ну, добре, я погоджуюся з пані, котра тут виступала переді мною. Я знаю, що до війни існувало Товариство російських емігрантів. Це правда. І у зв'язку з цим діти, нащадки тощо. Але ж буде наплив, цей наплив буде щоразу більшим. Я нікому того не шкодую. Добре, припустимо, ми поступимося росіянам. А інші? Ви усвідомлюєте, що якщо ми погодимося на довільні меншини прибульців, то тієї ж миті все те, про що я Вам говорив щодо навантаження задля меншин, від якого потерпає бюджет, утратить актуальність. Нікому нічого не кажучи, просто перекриють кран. Це для мене абсолютно очевидно, і я того боюся. Я абсолютно відкритий для всіх людей усіх націй. Але, бажаючи комусь зробити добро, всім чиниш зло. Це мене неймовірно, вся ця історія, кажу заздалегідь, непокоїть.

З росіянами – це питання для окремого розгляду, але ж їх буде багато, як випливає з доповіді пані директорки. Вони прибуватимуть, оселяться. І що?

На мій погляд, слід розмежувати історичні та неісторичні [меншини]. Неісторичні мають усі права, бо, прошу собі усвідомити , – що я зовсім тут оминув, а що слід підкреслити, – що гарантія прав людини і громадянина є гарантією національного розвитку будь-якої меншини, незалежно від меншинних прав. А навіщо такі права представникам меншин, адже вони не групові, а призначені тільки для громадян певної національності, котрі визнають, що вони належать до певної національності. Йдеться про те, щоб їх, позаяк вони слабші, у важчій ситуації, підтримати так, щоб вони могли бути рівноправними громадянами, щоб вони могли реально користуватися цими правами. І на тому рівні я б зупинився.

Ба більше, тут є ще інші величезні завдання. Адже вся та машина, про яку я казав, машина, тобто умови для співпраці, залучає людей до співпраці, і формується толерантне сприйняття, дола-

ються ксенофобські про́яви. Це, звичайно, триває поволі, без жодних стрибків і перескоків, тут трапляються різні відступи назад.

Давайте придивимося до тих меншин. Одразу скажемо, що євреї не визначаються національно. Це проблема для них, як себе визначити, – і окрема тема для міркувань. Є ті, хто каже у зв'язку з цим, що вони релігійні, і ті, хто каже, що вони світські особи, хоча сьогодні й реєструються в релігійних громадах, але не є релігійними євреями, бо вони за національною приналежністю є не євреями, а поляками. Вони не користуються івритом, а їдишу, котрий тут функціонував, не знають. І взагалі, вони не потребують ні освіти для дітей, ані будь чого іншого. Подібна ситуація з татарами, караїмами, тільки там ще більш однозначна.

Нарешті, у випадку вірмен ми маємо класичну ситуацію, ту, про яку я казав. Є старі вірмени, котрі вважають себе поляками і поважають власні традиції та власне минуле. І, звичайно, вони не могли відмежуватися від прибульців, котрі тікали від жахіття, страшної різанини. Вони їх пригорнули. І тут ми опиняємося перед драматичною дилемою, про яку я вже тут казав.

Для тих останніх уся та машинерія, про яку я казав, не діє. І що найбільш драматично, вона взагалі не діє в разі ромів. Механізм співпраці, оскільки роми, загал ромів не є учасниками співпраці; приблизно в 1964 році, може, трохи раніше, може, трохи пізніше, їм заборонено жити в таборі, взагалі мандрувати, кочувати. Їх примусово оселили в домах. Людей самобутньої культури кинули в абсолютно відмінне культурне середовище. Пані та панове, як до Нової Гути приїхали підгаляни, підгалянські горяни, то вони понищили житло. А що могло статися з тими будинками, куди вселилися роми? Раптом опікунська держава, яка їх тоді змусила, тепер їх покинула. І вони цілковито маргіналізовані. Бо вони стоять у тій самій черзі на отримання соціальної допомоги. Добре, тільки стань-но як ром у чергу на отримання соціальної допомоги. Не отримаєш тієї допомоги, бо прецінь не всім дають, то як мають вибір, звісно, того рома відкинуть. Те саме з роботою.

У мене є такий документ – іноземців, перекреслено, циганів на роботу не беремо. У мене це в письмовій формі. Це один-єдиний випадок. Такий випадок ловиться, і тут можна втрутитися. Але зазвичай це діється таким чином, що того неможливо відстежити. А подивіться на драму циганських дітей, ромських дітей, бо тут пані

про це трохи казала. Отож, то страшна драма, бо то діти, котрі не мають традиції, навички навчатися, сидіти на одному місці, здобувати знання, в них відсутні різні формальні навички. Це не означає, що вони менш розумні.

Я маю такий улюблений анекдот. Питають польських дітей – скількись птахів сидить на гілці. Мисливець вистрелив і вбив дві. Скільки їх залишилося? Польська дитина рахує і каже – три. А ромська дитина скаже – жодної, бо ті птахи полетіли геть. Це інший спосіб мислення. І в тому іншому способі мислення людина може продемонструвати видатний розум, слід лише знайти належний підхід. Але, звісно, ніхто не збирається робити окремі ґето і торувати окремі стежки. Звичайно, Анджей Мірґа[71] має стовідсоткову рацію, слід рухатися до співпраці та інтеграції. Тільки що потрібна урядова програма, велика урядова програма у справах ромів. У ній мало би йтися про питання зайнятості, житла, охорони здоров'я тощо. А то великі гроші. І на це слід зважитися. І мушу сказати, що комісія виборює, – бо пані міністр то так розповідала, наче воно все само мінялося і рухалося, – комісія вела щоденну боротьбу за те, щоб була якась державна установа, яка б відповідала за розвязання проблем усіх меншин, яка могла б ініціювати такі речі, мала би владні повноваження. Не була допоміжною підрядною, а мала відповідні повноваження. Ну, здається, ми вже до того близькі. У кожному разі, прем'єр Бузек висловив розуміння з приводу цієї ідеї. І перше, що я маю для того уповноваженого, то це питання ромів.

Як я вже сказав, машина у випадку ромів не спрацювала. Чому? Бо роми не... вони не ті, хто бере участь, і тут ніяких проблем. Вибачте, але Дона Василя дві чи три години тому тележурналісти начебто питали, чи хтось його переслідує. Він каже убік:«Мене ніхто, мене ніхто, я митець, мене ніхто«. То я й кажу йому: «Тоді не ходи й не кажи, бо навіщо маєш казати такі речі».

Є 1, 2, 5, 50, 150, ну, то залишмо їх у спокої. Натомість, є ті, хто співпрацює, але більшість цього не роблять. І це питання, яке необхідно вирішити.

---

[71] Анджей Мірґа – представник громади ромів у Польщі, етнограф, пов'язаний із Яґеллонським університетом у Кракові; був головою Товариства ромів у Польщі, співголова групи фахівців з ромської проблематики при Раді Європи у Страсбурзі.

І тепер, як ця машина працює ще деінде. Ну, цікаво. Пригляньмося до парламенту. Тут варто сказати, – бо ж спершу ми про це не сказали, позаяк я тут поклався на виступ пані міністра, то моя провина, адже слід було говорити власним голосом, – про закон 1961 року, тобто чинне виборче законодавство, де йдеться про те, що всі бар'єри для виборчого списку меншин можна скасувати. Питання, чому цим законом користуються лише німці. Бо ж німці мають власне представництво в Сеймі. Що ж, відповідь така ото – і тут всі заклики на адресу влади нічого не дадуть, бо влада не має до того стосунку, – що не можуть прийняти, що увесь час ця боротьба триває; якщо хтось із присутніх має ідею, як організувати куріальні вибори, то можемо поговорити. Це означає, що є один список меншин, який гарантовано проходить. А далі що, то буде представник усіх меншин? Нонсенс. А може, загальнонаціональний представник кожної меншини окремо? І знову йому слід гарантувати отримання мандату. Адже кількісно й географічно хто може делегувати послів до Сейму? Можуть німці й можуть білоруси. Питання, чому білоруси, якщо українці також мають, здавалося б, 250-300 тисяч? Але вони розпорошені. І в межах цього виборчого закону не можуть вибрати [власного представника]. Слід би зробити спільну загальнопольську українську курію, що мені особисто не подобається. Українці завжди входять до Сейму за списком Союзу свободи. Білоруси завжди входять до Сейму за списком СЛД – тут присутній пан Ян Сичевський, також член комісії у справах меншин, голова Суспільно-культурного товариства білорусів, котрий є білорусом зі списку СЛД. І саме так обирати – це рішення білоруського населення. Ми маємо серед білорусів поділ, бо якщо німці стартують одностайно, то білоруси поділені. І в цій ситуації, звичайно, якщо ми погодимося з існуванням поділу як даності, то цей вибір відбувається завдяки СЛД. Краще так обирати, ніж ніяк, бо поділ би завадив обранню [білоруського представника]. Тому не можна тут мати претензій, що так обирають. Натомість, як так вийшло, що вони не можуть порозумітися, це відкрите питання, про яке ми сьогодні дискутуємо. І, як бачите, різноманітні протиріччя та суперечності існують не тільки між меншиною та більшістю, а й усередині меншин.

Стався принциповий перелом у ставленні поляків, польського суспільства до німців. Принциповий. Німці вистрелили високо вгору на наших діаграмах симпатій. Ну, і слід сказати, що там, де нам

пощастило досягти пристойного порозуміння в питанні різних меморіальних дощок, ми маємо на Опольщині органи самоврядування, де поляки голосують за німецький список, бо вважають, що німці ліпші. Вправніші у місцевому самоврядуванні. І далебі там ми здолали принциповий бар'єр.

Цікаво, що коли йдеться про польсько-український конфлікт, то він надзвичайно загострився. З тим, що дуже цікавою є та особливість, що... Тобто, це саме так. Торік у жовтні львівські українці – свідомо, я знаю, що кажу, – заблокували польський потяг, що їхав углиб України, під гаслом: «Не пропустимо потягу через становище української меншини в Перемишлі». Як я про це почув, то мушу сказати, що дуже втішився. Бо якби вони сказали: «У Польщі ми були в жахливій ситуації, не відомо, як із неї вийти»… Вони вказують конкретне місце, яке можна конкретно обґрунтувати. Це не надумано. Це стосується конкретної місцевості, де той процес поволі рухається. За моїми оцінками, там близько 15 відсотків населення антиукраїнськи налаштовані. Причому, це виразно корелює з віком і виразно виступає на тлі минулого, себто всієї тієї польсько-української війни в 1943–1947 роках.

Отож, що тут дуже цікаво. Я зустрічався з 27-ю Волинською дивізією Армії Крайової[72], і вони, це ми так гуртом придумали, вони вийшли з ініціативою порозуміння між Світовим союзом воїнів Армії Крайової та Об'єднанням українців у Польщі щодо спільного скликання, організації таких дослідницьких сесій на тему власне тієї війни, тих 1943–1947 років. Ті сесії відбуваються поперемінно у Варшаві та в Луцьку. Науково їх провадять університет Лесі Українки з Луцька та Інститут історії з Варшави, Військово-історичний інститут[73].

Це формує і позицію Об'єднання українців, котре у відповідь на черговий ексцес перемиських ветеранів війни засудило Світову раду українських комбатантських організацій [Światowy Związek

[72] Яцек Куронь говорить про організацію, яка об'єднує ветеранів 27-ї Волинської піхотної дивізії Армії Крайової – то була польська військова одиниця, утворена з польських підпільників, підпорядкованих Волинському округові АК, під час операції «Буря». В березні 1944 р. налічувала близько 6000 солдатів.

[73] Ідеться про семінари «Польща–Україна. Важкі питання» (див. примітку [40]).

Żołnierzy Ukraińskich]. То безумовно, що цей процес тут відбувається. Поволі, важко. Я гадаю, що й Перемишль ми таким чином поцілимо.

Натомість на західних землях, куди українці були виселені в рамках операції «Вісла», та туди ж переїхали ті самі люди, котрі з ними билися на смерть, зі Сходу. То там на даний момент уже сформувалися пристойні відносини. В Білому Борі ми будуємо інтернат, бо українці мусять мати інтернат при середній школі бодай навіть тому, що вони дуже розпорошені. В Білому Борі українська школа збудована відмінно, а польська валиться. І ми придумали таку ідею, яку обидві сторони добре сприйняли, щоб ті польські діти навчалися в будинку української школи, щоб він був спільним будинком. І він є спільним. І ті діти разом бавляться, бігають на перервах. Перерви вони неминуче мають спільні. І все це файно виглядає.

Тож цей процес триває, точиться, хоча попереду в нього ще значно довший шлях, ніж деінде.

Тут окремими питаннями є Литва. Словаки також. Зі словаками ми маємо гострий конфлікт, і з литовцями в Сейнах теж. Це дуже кумедно. В усій Польщі, якби спитати про ставлення до литовців, то всі скажуть: чудове. Бо в усіх нас є відчуття, що ми їм зробили благо. Литовці на нас мають фатальну [образу], бо відчувають, що ми в них відібрали інтелігенцію, і все. Натомість, у Сейнах просто надміру антилитовська атмосфера. Там уперше я раптом почув на зустрічі, що Польщею правлять литовці. Я вже чув, що євреї, масони. А тут раптом чую, що литовці. І це мірило отого усього. Бо там єпископ межі [XIX-XX] століть Барановський, котрий також був польським єпископом, перепрошую, римо-католицьким єпископом і литовським поетом. І литовці виступили з ініціативою поставити йому пам'ятник. Це тривало [довго], тобто – не можна було пам'ятника поставити, – були різні перешкоди. І власне тепер ми, схоже, вже завершили [узгодження]. Пам'ятник ще не стоїть, але, постукаємо по дереву, всі сторони вже домовилися. Були видані різні брошурки, бо то добре тут спрацьовує, це красиво. Товариство поляків із Литви. Воно є таким пролитовським, на відміну від інших земляцтв. Німецькі земляцтва також змінили обриси. Але для поляків із Литви це незвично. Якихось воно поступово набуває окреслених обрисів. Але то ще величезна й тривала дорога.

На завершення я просив би пам'ятати, що хоч я кажу – комісія, комісія, комісія, але все це ми робимо гуртом. І тут задіяно багато, дуже багато акторів. І що більше буде акторів, то хуткіше ми все те збудуємо. Є такий жарт, кажуть: «То лише поразка сирота, а в успіху багато батьків». Але то не просто жарт, то політична мудрість. Правда є такою, що чим більше людей вважають якусь справу за власну, вважають своїм завданням, то більшими є шанси, що вона вдасться.

На цьому завершу. Єдине, що я кинув вам, як бомбу, то це проблема меншин іммігрантів та історичних меншин. Тільки слід усвідомлювати, що її конче треба розв'язати. Її не можна покинути.

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В ПЕРСПЕКТИВІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ[74]

У правовій державі ставлення державного апарату до національних і етнічних меншин повинно бути нормальним ставленням до групи громадян, котрі мають право на власну культурну ідентичність та її вираження. Тим часом польське виборче законодавство гарантує національним меншинам депутатські мандати. Чи свідчить це про наявність проблем у суспільних взаєминах із меншинами?

Будь ласка, погляньмо на інший бік цього рівняння. В Сеймі опинилися тільки представники німецької меншини. Ваше формулювання є, отож, украй неслушним. Наше виборче законодавство лише скасовує п'ятивідсотковий виборчий бар'єр для меншин – та й потому. Адже у звичайному випадку можна отримати [в конкретному виборчому окрузі] більше голосів, ніж інші кандидати, і все ж не стати послом, якщо партія, зі списку якої стартував кандидат, не здолала бар'єру [в загальнонаціональному виборчому окрузі]. У разі списків меншин подібне обмеження анульоване. Отож, кожен кандидат, у тому числі й від меншини, мусить отримати потрібну кількість голосів.

[74] Розмова з Яцеком Куронем була опублікована в *Rubikon*, 1998, nr 2-3.

Хіба це привілей меншини? Як бачите – ні, адже їхні кандидати не стають послами [до Сейму]. Якщо ми хочемо, щоб громадяни мали рівні права, то мусимо трансформувати навколишню дійсність таким чином, щоб вона давала змогу діяти особам, котрі до певної міри не цілком повноправні. Тому мусять існувати спеціальні рампи біля переходів, щоб ті, хто пересувається в інвалідних візках, могли перетинативулицю. Чи це їхній привілей? Та нічого подібного, – вони просто хочуть пересуватися так, як ті, хто має силу в ногах. У разі національних меншин є достеменно так само.

Ваше запитання можна загострити, вказавши на закон про освіту, а особливо на розпорядження міністра, покликане цей закон втілити, в якому йдеться, що коли є сім учнів, котрі належать до меншини, то слід їм забезпечити навчальні класи мовою меншини. Якщо тих сімох учнів немає, то можна створити міжкласну групу; коли й для неї охочих замало, залишаються міжшкільні групи, для функціонування яких вистачить трьох учнів. Чи це привілей? По суті, такий учень набуває тих самих прав, що й кожна польська дитина – навчання рідною мовою. На практиці рідна мова є мовою другою, поряд із польською. Коли належиш до меншини, то перебуваєш у скрутній ситуації. Слід намагатися тим людям допомогти.

Вступ Польщі до Європейського Союзу означає також значну автономізацію окремих регіонів нашої країни. Це може призвести до зростання антиєвропейських настроїв у тих, хто вбачає в децентралізації загрозу для національної ідентичності, ба навіть для суверенітету Польщі. Чи не побоюєтеся Ви у зв’язку з цим соціальних заворушень у тих регіонах, де є значні скупчення національних й етнічних меншин? Чи не несе європейська інтеграція із собою ризику шовінізму?

Краще назвати речі на ім’я. Не існує такої проблеми «загалом» – вона відсутня у разі білоруської меншини, адже Білорусь до Європейського Союзу не входить. Те саме стосується української меншини, словацької. Ця проблема існує лише з німцями. Узагальнення проблеми є в цьому разі ухилянням від розв’язання проблеми, а це дуже небезпечно.

Далебі, ми чуємо різні тривожні голоси у зв’язку із загрозою національній ідентичності. Але спитаймо: чи справді це голос гро-

мадської думки, який демонструє реальну настанову суспільства? А може, то голос різних політиків, людей із «місією«? Я не думаю, що то голос громадської думки. Про це свідчить такий факт: на Опольщині німці на місцевих виборах здобували значно більшу підтримку, ніж можна було б уявити з їхньої кількості. Чимало поляків проголосували за німецькі списки до органів самоврядування, вважаючи своїх німецьких сусідів добрими господарями. Німці з Опольщини зарадили собі в цій ролі. На Опольщині відбувається систематичне зближення цих двох націй, попри страшні рани, яких обидві зазнали в минулому. Здавалось би, що то меншина, яка мала бути найбільшою проблемою. Але це не так. Я сказав би, що все навпаки (якщо йдеться про суспільні стосунки).

У разі українців важко виділити регіон, де мешкає та меншина. Натомість я можу вказати ті регіони, де наявна антиукраїнська настанова. Це пограниччя – передусім Перемищина, частково Холмщина. Але, що дуже характерно, там зовсім небагато українців. Отож, це негативне ставлення стосується не стільки реальних людей, а радше «українських підступів» загалом. Після операції «Вісла» українці мешкають передовсім у північно-західних воєводствах. Там співжиття більшості з меншиною дуже добре, щоразу ліпше. Польсько-українське примирення виразно датується 1989 роком. Можна, втім, сказати, буцім там, на нових теренах, відсутня пам'ять про польсько-українську війну, взаємні кривди та різанину. Це зовсім не так. Адже на західні землі приїхали зі східних регіонів колишньої [Другої] Республіки не тільки українці, а й поляки. Пам'ять, отож, тут постійнонаявна.

Перш ніж приступити до висновку, згадаю ще про різку суперечку, яка точилася в одному з попередніх складів комісії [Сейму у справах національних і етнічних меншин]. Вона стосувалася написів мовами національних меншин у громадських місцях. Тож я запитав: а як потрактувати написи англійською мовою? Вся Варшава розцяцькована англійською – то, може, заборонити? Нещодавно я їхав по шосе з Тересполя і бачив чимало реклами, написаної кирилицею, яку власники ресторанів і крамниць виготовили власноруч. У цьому випадку йдеться про ставлення не до росіян, а до приїжджих зі Сходу. Визначальною для порозуміння в цій ситуації є торгівля. Так само на базарі в Перемишлі – з українцями торгують попри етнічну ворожнечу.

Єдиний спосіб подолати забобони полягає у співробітництві сторін, які зберігають власну ідентичність. Із цієї точки зору вступ до ЄС може породити чималу напругу та економічні кризи, але не мусить безпосередньо породжувати міжнаціональну напруженість. Хоча, звичайно, економічні тертя можуть переноситися на міжнаціональні. Але ж ми не тільки з німцями співпрацюємо. Поряд із труднощами, ця кооперація надає багато переваг – як уже згадана прикордонна торгівля. Неозброєним оком видно, що вона не викликає суспільного опору. Але, природно, є люди, котрі керуються місією, – але то вже інша дискусія.

Чи можна, отож, сказати, що існують дві дійсності – фактичної співпраці та примирення, і друга, уявна – створена засобами масової інформації та політичними потребами?

Я не можу погодитися стосовно двох реальностей. Адже, якби так було, як Ви кажете, якби той голос був одностайним голосом ЗМІ, то навряд чи можна було би сказати, що то уявна реальність. Ті люди, котрі так пишуть, так само й думають. Я нікого не хочу підозрювати в маніпуляціях, можливо, хтось так і чинить, але в мене немає підстав для підозр. Негативні голоси, якщо вони й лунають, є радше винятками. Як правило, засоби масової інформації працюють у протилежному напрямку – на користь примирення. Я не казав, наче на Опольщині немає людей, які б мали антинімецьку настанову. Є й такі, – в цьому годі сумніватися. Зрештою, то ж на резиденції єпископа Носсоля написали: «Носсолю, забирайся до Берліна». А хтось дописав: «за ліками для опольських шпиталів».

Суспільне життя ніколи не стоїть на місці. Зокрема, впродовж нашого дев'ятиліття воно зазнало великих змін. Спостерігаючи за різними тенденціями, я констатую, що тенденція до міжнаціонального зближення є незрівнянно сильнішою, ніж протилежна тенденція. Негативна тенденція згасатиме. А вступ до ЄС буде цьому сприяти. Я ще раз підкреслюю, що не стверджую, наче вступ до ЄС не призведе до напруженості. Гадаю, однак, що негатив не конче мусить виявитись у національній площині.

Позитивне вирішення питання про те, чи процес європейської інтеграції набуде реальних обрисів, завдячуватиме не

стільки структурним змінам, як радше позиції окремих громадян. У зв'язку з цим надзвичайної ваги набуває освіта, яка формувала би мультикультурнусвідомість. Як Ви оцінюєте з цієї перспективи наші шкільні програми?

Тут, безумовно, є засаднича прогалина, яка фігурує на багатьох рівнях. Професор Єжи Клочовський[75] багато написав про І Річ Посполиту як про багатонаціональне утворення: не Польщу, а Республіку Народів – поляків, українців, білорусів, литовців, німців, євреїв. Тим часом у наших школах усе ще сповідують оте бачення Речі Посполитої, яке утвердилося наприкінці XIX століття (Сенкевич був у тому майстром) у відповідь на національні устремління поляків. Це абсолютно порожня сторінка та фундаментальна проблема польської освіти. Це слід змінити насамперед.

Наступним кроком повинно стати розтлумачення дітям і молоді, що Польща не є національно одноманітною країною. Треба показувати, які меншини ділять із нами нашу вітчизну, якою є їхні культура та обряди. Є така соціальна школа на Опольщині, де вивчали зламування стереотипів щодо меншин і подолання ксенофобії. Задля цієї мети також чинилися конкретні дії. Рецепт простий – слід наближати культуру тих народів, які є об'єктом відкидання. Ця ініціатива здобулася на великий успіх. Я не кажу, що досвід опольської школи слід механічно перенести до всіх шкіл, але варто його уважно вивчити і використати певні його елементи. Але ж про це йдеться вже здавна. У нас на комісії міністри неодноразово підкреслювали важливість подібних рішень... Але ж то преціннь не єдина проблема нашої освіти. Тому я не б'ю на сполох. Найважливішою проблемою освіти є вчитель, або ж його пристойна платня. Коли буде забезпечений позитивний добір учительських кадрів, тоді можна буде реформувати навчальну програму.

---

[75] Єжи Клочовський (нар. 1924) – історик, професор Люблінського католицького університету, сенатор І скликання. Займається науковими дослідженнями в галузі історії Польщі періоду до розподілів і в XIX столітті, історії християнства в Польщі та історії Центрально-Східної Європи. Автор, зокрема, праць: *Europa Środkowo-Wschodnia w historiografii krajów regionu*, 1993, *Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza*, 1998, *Historia Polski od czasów najdawniejszych do końca XV wieku*, 2000.

Після польсько-німецького примирення, яке можна вважати доконаним, настав час для чергових успіхів – останнім стало відкриття пам'ятника в'язням сталінського табору в Явожні, в якому разом узяли участь польський та український президенти. Що ще на Вашу думку слід зробити, щоб стосунки Польщі із сусідніми державами, чиї діаспори мешкають на польській землі, звільнити від історичного тягаря взаємних упереджень?

Передусім я не думаю, що польсько-німецьке примирення можна вважати доконаним. Воно, цілком очевидно, більш просунуте, ніж інші, але це зумовлено економічною міццю Німеччини. Привабливість цієї країни дозволяє легше позбутися упереджень (у цьому разі важко навіть таких упереджень набувати). Натомість, щодо тих країн, які загрузли у злиднях, незмірно більших, ніж наші, значно простіше творити собі численні упередження.

Щоб відповісти на Ваше запитання, потрібне принаймні ще одне таке інтерв'ю. Тому я згадаю лише про три конкретні досягнення.

По-перше, Світовий союз воїнів Армії Крайової досягнув порозуміння із Об'єднанням українців у Польщі у справі вивчення польсько-української війни (1943–1947). Я свідомо використовую слово «війна», хоча це в нас не поширено. Відбуваються спільні сесії – раз у Варшаві, раз у Луцьку. Обидві сторони повинні щоразу спільно узгоджувати доповідачів – польського та українського – котрі зобов'язані усталити протокол узгоджень і розбіжностей. Цей документ стає підставою для наступної сесії.

Я не хочу сказати, що історичні дослідження розв'яжуть нам усі проблеми, але вони необхідні. Якщо ми не скажемо одні одним правди, то нічого не скажемо одні одним. Пізніше вже буде легше популяризувати ті рішення, особливо, якщо звернути увагу на те, хто є патроном цього діалогу. Ініціатива вийшла безпосередньо від 27-ї Волинської дивізії АК, тобто від тих, хто сам перебував у оці циклону.

По-друге. Нещодавно відбувся перший молодіжний польсько-український фестиваль. На ньому були присутні поляки з України, українці з Польщі, українці з України та поляки з Польщі (їх було порівняно найменше). Відбулися численні концерти, семінари та дискусії.

По-третє. В Білому Борі вдалося збудувати українську школу та інтернат (українці через їхню розпорошеність мусять мати інтернат). Будівництво цього комплексу розпочали самі українці, а підтримали їх польські інтелектуали (їхнє звернення було надруковане в тижневику *Tygodnik Powszechny*). Відбувся збір коштів для цієї мети. Проект вдався. Але виявилося, що в Білому Борі в дуже поганому стані перебуває польська школа. Отож, виникла ініціатива, щоб навчання польських школярів відбувалося надалі в новоствореній українській школі. Не на засаді «експропріації» в українців, а шляхом спільного використання комплексу. І та співпраця відмінно функціонує.

Цим обмежуся. Скажу лише, що я аж ніяк не вичерпав представлення всіх можливих форм діалогу та примирення. Проблеми виявляються, звичайно, не тільки в польсько-українських відносинах, а й у польсько-литовських чи польсько-словацьких. Проте найважчою є для нас проблема польсько-українських відносин. Я на них найбільше концентруюся. Представлені вище способи діалогу є універсальними, вони стосуються всіх решти меншин.

Загалом, я оминаю тут проблеми, пов'язані з польсько-єврейськими відносинами. Причина в тому, що це – зовсім інша низка проблем. У Польщі мешкають українці, які себе національно ідентифікують. Також чітко декларують свою національність німці, білоруси, литовці. Але євреїв, котрі б себе національно ідентифікували як євреї, у принципі, немає. Дехто визначальним елементом для вирізнення єврейської меншини вважає релігійну приналежність. Але прецінь є чимало нерелігійних євреїв. Є ті, хто вступає до юдейських релігійних громад, але взагалі не відвідує синагогу. Також і мова не виконує такої ролі – знання івриту чи їдишу є мінімальним. Самі євреї кажуть: ми національно не окреслюємося. Хоча, напевно знайдуться й ті, хто виразно декларує свою єврейську національність. Є, щоправда, одна єврейська громадська школа Фонду Лаудера, та ще в одній із варшавських шкіл навчають івриту. Але це не стосується безпосередньо проблеми самовизначення. Вітчизною тих людей не є Ізраїль.

То чому тоді ці люди євреї? Відповідь дуже проста: євреями їх робить антисемітизм. Тому цю проблему слід розв'язувати цілком по-іншому, тобто не так, як я представив на українському прикладі. Питання багатонаціональної освіти, втім, залишаються. Слід

навчати дітей і молодь, що ми маємо спільну з іншими народами вітчизну, яка від того аж ніяк не стає менш польською. Національність є справою вибору. І нікому не можна сказати: ти – німець, турок, поляк. Я належу до цієї національності, бо так я вирішив. На це хтось би міг мені відповісти, що це непрактично. Звичайно, може й непрактично, але зате безпечно. Таким чином ми уникаємо небезпеки дискримінації та переслідувань. Слід прийняти священний принцип: ніхто нікому не може нав'язати національної ідентичності.

Дякуємо Вам за розмову.

Розмовляв Лех М. Ніяковський
1998

ХОЛОДНЕ ПОГРАНИЧЧЯ[76]

Складно не зауважити, що в польсько-українських стосунках ми від певного часу спостерігаємо маразм, а останнім часом з обох боків множаться конфлікти. Як надати нового імпульсу примиренню між нашими націями?

Спершу директор Личаківського некрополя у Львові розпорядився призупинити роботи на Цвинтарі Орлят. Потім сталося плюндрування цвинтаря. Ворожі полякам написи з'явилися також на будинку польської школи у Львові. Врешті активісти ультранаціоналістичної організації УНА-УНСО[77] розбили напис на плиті п'ятьох невідомих вояків на Цвинтарі Орлят. У Львові активізувалися вкрай радикальні угруппування, які, схоже, вважають справою честі демонстративно заперечувати проти відбудови «польського військового цвинтаря», як українці називають могили Орлят.

Деякі маргінальні львівські політики вирішили скористатися питанням цвинтаря, щоб іще раз покрасуватись у ЗМІ та в політиці. Тих людей не переконає жоден компромісний проект від-

[76] Текст опублікований в: «*Gazeta Wyborcza*», 1998-10-29.

[77] Українська національна асамблея – Українська національна самооборона (УНА–УНСО) – українська ультраправа націоналістична партія, створена у Львові в 1990 р.

будови польського цвинтаря. Вони завжди казатимуть, що чогось надмір або бракує.

Не йдеться про те, що з обох боків польсько-українського кордону є люди йугруповання, котрі не хочуть порозуміння. Проблема в тому, чи ці спільности значущі, який вони мають вплив на своїх земляків, як до них ставляться політичний клас, наукова й культурна еліта. Словом, якою мірою ми – поляки та українці – віддаємо сучасність, а може, й майбуття взаємних стосунків до рук екстремістів?

Президентів не вистачить

Дуже часто кажуть – і слушно, – що польсько-українські стосунки на найвищому рівні ніколи не були такими добрими, як тепер. Контакти президентів Александра Кваснєвського та Леоніда Кучми справді дуже добрі. Тільки цього року відбулося п'ять зустрічей на найвищому рівні. Діє консультативний комітет президентів Польщі та України (хоча, може, він уже не такий активний, як у часи, коли його курував померлий два роки тому Єжи Мілевський). Одним із найважливіших наслідків співпраці президентів стала польсько-українська декларація про примирення, яка створювала шанс для відкриття нового розділу у стосунках між нашими країнами.

Слід віддати належне обом президентам: вони добре працюють задля порозуміння. Але президенти, навіть найактивніші, не здатні заповнити своєю активністю всього простору польсько-українських стосунків. Той простір повинні заповнювати політичні, економічні, самоврядні еліти, люди культури та науки.

Зважаючи на обставини, дуже багато залежить від політичних еліт, які мусять на крок випереджати свідомість обох націй. Адже складно вимагати від збіднілого українського суспільства, яке допіру шукає своє місце у власній державі, щоб воно належно оцінило вагу українсько-польських стосунків. Так само складно вимагати розуміння цього питання від нашого суспільства, яке з очевидних причин найважливішою вважає проблему інтеграції Польщі з Європейським Союзом і НАТО. Власне, тому на політиків покладаєтся виняткова відповідальність за якість польсько-українського сусідства.

Два виміри агресії

Однак, здається, що політики Польщі та України за останні кільканадцять місяців склали іспит не найкраще. Вони не виступили, властиво, з жодною ініціативою, яка би створила нові площини для політичної співпраці. Ба навіть гірше, вони не продовжують тих форм інституційної співпраці, які існували колись. Найбільш показовим прикладом цього є брак співпраці між парламентаріями. Щоправда, в нашому Сеймі утворилася польсько-українська міжпарламентська група, проте вона й досі не має відповідника в українській Верховній Раді[78]. І це годі пояснити об'єктивними перешкодами. Від українських виборів минуло вже понад півроку, а серед українських парламентаріїв є ті – скажімо, Геннадій Удовенко[79], колишній міністр закордонних справ і колишній посол у Польщі, – хто в минулому багато разів заявляв про усвідомлення ваги польсько-українських двосторонніх стосунків.

Зі смутком слід зазначити, що за останні роки дуже мало зроблено, щоб переламати взаємні упередження та стереотипи. Відтак ми постійно натрапляємо на міни, які залишила по собі важка, а іноді й драматична історія. Для поляків найбільш скандальним прикладом історичних фобій є те, що діється довкола Цвинтаря Орлят. Плюндрування цвинтаря, написи на польській школі, демагогічні, запальні, а навіть шовіністичні заяви публічно знаних у Львові осіб – усе це призвело до давно не баченої напруги у взаємних стосунках та гострої реакції польського МЗС.

Не підлягає сумніву, що всі ці факти заслуговують на рішучий осуд. Але перш ніж заходитися проголошувати загальні судження, буцім українці є такими чи іншими, згадаймо, що і на нашому подвір'ї трапилося багато лихого, – а ми надто легко пропустили це повз увагу. Ми домагаємося впорядкування Цвинтаря Орлят, але скільки з нас водночас вимагають упорядкування українських могил і цвинтарів у Польщі?

---

[78] У березні 2003 р. Сейм ПР прийняв ухвалу щодо створення Міжпарламентської асамблеї Республіки Польща та України; Верховна Рада України також прийняла подібну симетричну резолюцію, восени 2003 р. обидві сторони схвалили статут асамблеї.

[79] Посол України в Польщі у 1992–1994 рр.

Перший-ліпший приклад: цвинтар воїнів УНР (петлюрівців) у Щипйорні[80]. Сплюндрований, досі не відбудований. Згадаймо, що армія отамана Петлюри була нашим ефективним союзником у польсько-більшовицькій війні. Здавалось би, що опіка над могилами колишніх союзників (Щипйорно не єдиний знищений цвинтар воїнів Петлюри) мала би бути самоочевидною справою. Справді, це питання не збурює емоцій, проте донедавна ніхто не опікувався могилами петлюрівців, попри заходи сеймової комісії з питань національних меншин.

Отож, ми мали справу з бездіяльністю в очевидній справі. Куди вже їй до українських ресентиментів і емоцій, якими оточений Цвинтар Орлят? З української перспективи війна 1918–1919 років була для поляків війною за переділ кордонів відроджуваної держави, а для українців – боротьбою за те, щоб узагалі створити власну державу.

Якщо нас слушно обурюють намальовані на польській школі антипольські гасла, то ми мусимо пам'ятати і про те, що на місці події негайно з'явився представник львівського управління освіти, котрий висловив глибоке обурення з приводу інциденту, а самі написи було замальовано впродовж кількох годин. Чи ми так само ефективні на нашому подвір'ї? В Перемишлі багато разів відбувалося зневаження тризуба – українського герба. Час від часу на перемиських мурах, а також на тамтешній українській школі з'являються зображення тризуба на шибениці. На жаль, ми не

80 Після підписання Юзефом Пілсудським Ризької угоди на території Польщі опинилися близько 20 000 українських вояків, котрі на підставі угоди Пілсудського–Петлюри (див. примітку 47) були союзниками польської армії. Їх розмістили в кількох таборах для інтернованих: у Ланьцуті, Александрові Куявському та Каліші, а також менших у Вадовіце та Пйотркуві Трибунальському. В середині 1921 р. інтернованих перевели з Ланьцута до Стшалкова, а наприкінці 1921 р. – з Александрова до Щипйорна. У цих таборах, а також у сусідньому Каліші, інтерновані мешкали аж до ліквідації таборів у середині 1924 р. В 1922–23 рр. на кладовищі в Щипйорні були поховані близько 700 солдатів УНР. Цвинтар був створений у 1923 р. з ініціативи інтернованих у каліському таборі українських вояків. Після Другої світової війни кладовище було цілковито спустошене. У червні 1992 р. Управа Об'єднання українців у Польщі звернулася до міського голови Каліша з проханням прийняти під патронат відновлення кладовища в Щипйорні та знайти кошти для цієї мети. Цвинтар був відбудований у 1998–99 рр.

чули обурених голосів представників місцевої влади, а малюнки видніли на мурах, бувало, цілими тижнями. Нам не йдеться – підкреслюємо це з усією гостротою – про нехтування останніми інцидентами у Львові, а лише про усвідомлення, що ми не можемо підходити з різними мірками до подібних подій.

Якщо ми прагнемо увічнити пам'ять польських жертв на Волині чи Поділлі, то не можемо позбавляти такого права українців у Польщі. Гідний похорон померлих, убитих, замучених є елементарним обов'язком живих, вписаним в основи європейської цивілізації. Ті українці, котрі воюють з Орлятами через 80 років після їхньої смерті, не дають своїй державі підстав для гордощів, але й ми не маємо приводупишатися тим, щоостанки вояків Української Повстанської Армії – у цьому разі неважливо, що ми думаємо про УПА, – полеглих біля Бірчі, й далі лежать десь, закопані вріллі[81].

Волання вулиці, розсудливі голоси

Непросто вирішувати проблеми, які корінням сягають у події минулого. Це вимагає великої чутливості й терплячості. Передусім, ми мусимо собі ці проблеми усвідомити і бути готовими до розмови про них. Тим часом здається, що і з тим ми маємо певні клопоти.

Під час організованої у Львові конференції «Роль і місце України та Польщі в європейській інтеграції», яка відбувалася наступного дня після плюндрування на Цвинтаря Орлят, ніхто, крім од-

[81] Бірча – в 1945–46 рр. загони УПА тричі атакували Бірчу біля Перемишля, де квартирували підрозділи Війська польського, НКВД, міліції. 6 січня 1946 р. атаку було відбито, тіла полеглих вояків УПА поховані у братській богилі на приватній ділянці. Дружина одного із загиблих вояків УПА Анна Карванська-Байляк звернулася в 1994 р. до Ради охорони пам'яті боротьби і мучеництва із заявкою про пошук могили та ексгумацію тіла її чоловіка. Тільки в серпні 1999 р. були ексгумовані тіла всіх солдатів, але через протести місцевої громади їх не поховали на місцевому греко-католицькому кладовищі. Прах вояків УПА із Бірчі після майже річних переговорів між ОУП та РОПБіМ поховали 7 липня 2000 р. на українському цвинтарі в Пікуличах біля Перемишля. Шокуючий фільм про історію пошуків могили чоловіка та ексгумацію праху вояків УПА, полеглих у Бірчі, зняла Ядвіґа Новаковська *Нехай живі не втрачають надії* (*Niech żywi nie tracą nadziei*, TVP, 1997) і *Нехай живі не втрачають надії - Епілог* (*Niech żywi nie tracą nadziei-epilog*, TVP, 2000).

ного учасника, не мав відваги, чи, може, уяви, щоб узагалі згадати про цей факт.

Неважко «інтегруватися» чи єднатися на рівні декларацій і заяложених гасел. Важче це чинити, коли слід позмагатися з реальними проблемами і живими емоціями. Важливою спробою позитивної дії, попри трагічний досвід і гарячі емоції, є співпраця Світового союзу воїнів Армії Крайової та Об'єднання українців у Польщі. Вона принесла нам уже чотири конференції польських та українських істориків, метою яких було з'ясування причин і перебігу конфлікту часів Другої світової війни. Узгоджені тези, прийняті на цих конференціях, є обов'язковими для польських та українських істориків. Це дуже важливо, бо без згоди в царині основоположних фактів складно написати історію тих трагічних подій, яка була би прийнятною для обох сторін.

Якби політики та місцеві активісти з Перемишля і Львова провели порахунок сумління, запитуючи себе, чи зробили достатньо багато, щоб польсько-українське пограниччя стало тереном порозуміння і співпраці, підсумок не був би надміру оптимістичним. Обабіч кордону в питаннях, важливих для поляків в Україні та українців у Польщі, тон задають організації-екстреми. Вчинком такої організації став донос у прокуратуру, що Об'єднання українців розпалює міжнаціональну ворожнечу, і врешті вимога про відкликання його офіційної реєстрації. Вчинком екстремістської організації було також пікетування дирекції Личаківського цвинтаря та Львівської міської ради з вимогою призупинити роботи на Цвинтарі Орлят.

У демократичних країнах завжди можуть з'явитися екстремістські угруповання. Натомість, проблема полягає в тому, що ми не вміємо собі з ними зарадити. Відтак наслідки їхньої діяльності непропорційно серйозні порівняно зі справжнімзначенням цих організацій.

Тож унаслідок позову перемиських організацій, які називають себе «патріотичними», поліція допитала понад 20 українських діячів із Перемишля (і не лише звідти). Мусило відбутися два засідання, перш ніж суд вирішив відхилити позов проти Об'єднання українців. Уся та процедура тривали майже півроку. Тож не дивуймося, що деякі українські діячі сприймали її (особливо допити) як спробу залякування української спільноти в Польщі.

Якщо йдеться про львівські інциденти, то, як слушно написав Богдан Осадчук[82], львівська міська адміністрація припустилася кількох помилок, проте засадничою стала «капітуляція легально обраних самоврядних органів перед мітингуючою вулицею». Будьмо щирими: «мітингуюча вулиця» надто часто диктує умови також у Польщі. Так було, скажімо, кілька років тому в Бірчі, де збори мешканців не дозволили провести ексгумацію тіл вояків УПА, полеглих у бою за це містечко.

У зв'язку з антипольськими інцидентами у Львові чи антиукраїнськими в Перемишлі дивує одне: коли доходить до конфлікту, не чути поміркованих і розсудливих голосів, або ж виступити наважуються лише окремі особи. Так було, наприклад, з нагоди Фестивалю української культури в Перемишлі в 1995 р., коли в атмосфері розмаїтих протестів «патріотичних» організацій лише Станіслав Стемпень, директор Південно-східного наукового інституту[83], наважився написати очевидну, здавалось би, річ, що українці мають право організувати свято своєї культури в місті над Сяном. На жаль, буденністю стосунків на польсько-українському пограниччі стало те, що голосам організованої істерії ми нездатні протиставити спілку людей порозуміння.

Ми вже наголошували вище, що політики повинні випереджати політичну свідомість суспільств. Проте водночас вони мусять

---

[82] Богдан Осадчук (1920–2011) – український публіцист, журналіст і спеціаліст з новітньої історії країн Східної Європи, професор Вільного університету в Берліні, у 1950–2000 рр. постійний кореспондент паризького журналу *Kultura*, в 1980-х рр. був редактором часопису незалежних українських інтелектуалів у еміграції *Віднова*.

[83] Південно-східний науковий інститут був заснований 2 лютого 1990 р. з ініціативи Станіслава Стемпеня, за співпраці з колишніми співробітниками ліквідованої на той момент наукової станції Польського історичного товариства. Статутною метою Інституту є проведення досліджень з історії польсько-українських відносин і проблематика національних і релігійних меншин у Польщі та Центрально-Східній Європі. Результатом цих досліджень стали кількадесят книг, у т.ч. серійних видань, які користуються високим науковим авторитетом у Польщі та за кордоном. Серед них видавничі серії: *Polska-Ukraina 1000 lat sąsiedztwa (т. 1-4), Polacy na Ukrainie, Zbiór dokumentów* (ч. 1: т. 1–2), *Biuletyn Informacyjny, Badania Ukrainoznawcze* (з. 1–4) і *Ukrainoznawstwo. Materiały do bibliografii* (1996–1998).

переконувати суспільства у слушності свого бачення, бо інакше громадяни можуть відмовити політикам у довірі. Ми не певні, що політичні еліти в Польщі та в Україні зробили все, щоб переконати суспільства у вагомості польсько-українського порозуміння.

Ключ до незалежності

У проведених у серпні дослідженнях Центру вивчення громадської думки понад 48% поляків задекларували, що польсько-українське примирення можливе. В можливості польсько-німецького примирення були переконані понад 70% опитуваних. Звісно, можна сказати, що нормалізація в польсько-німецьких стосунках триває значно довше, ніж спроби досягнення польсько-українського примирення, що чинить вплив на суспільні уявлення. Але ж як пояснити, що ще рік тому, коли Кваснєвський і Кучма підписували декларацію про примирення, понад половина поляків оптимістично оцінювала майбутнє польсько-українських стосунків?

Можна по-різному оцінювати причини цього факту, але безперечно, що у взаємних стосунках за останні кільканадцять місяців відбувся помітний регрес.

Політики та політологи підкреслюють значення незалежної України для європейської безпеки. Збіґнєв Бжезінський у своїй останній книжці *Велика шахівниця*[84] пише навіть, що Україна є одним зі стрижневих елементів євразійської політики. Багато польських політиків – у тім числі й автори цих рядків – не раз підкреслювали, що без незалежної України немає незалежної Польщі, а без незалежної Польщі немає незалежної України. Але ці гасла залишаться на папері, якщо ми не переконаємо громадян у їхній слушності.

Попереду ще багато праці. Тим паче, що й серед політичного класу обабіч кордону ще не все гаразд з усвідомленням ваги українсько-польського порозуміння. Слід самокритично визнати, що чимало польських політиків, замість пропонувати шляхи співпраці, охоче прислухаються до найпохмуріших пророцтв щодо

[84] Див. книгу Збігнєва Бжезінського *Велика шахівниця*, Лілея, Івано-Франківськ 2000, переклад Олени Фешовець.

тривкості української держави. Наші політики також пояснюють, що Варшава не може нічого для Києва зробити, бо в Україні не проведення масштабних реформ.

Подібна аргументація дає алібі, раціоналізує нашу бездіяльність, але веде у нікуди. Щоправда, немає певності в тому, що наші зусилля на користь польсько-українського примирення та прозахідної орієнтації України дадуть сподіваний ефект, але можна мати цілковиту певність, що наша бездіяльність не витворить жодних позитивних фактів у двосторонніх стосунках.

Про те, що з українського боку зроблено не надто багато, свідчать бодай слова Ігоря Коліушка, політика молодшого покоління, котрий на згаданій львівській конференції сказав, що українська активність у стосунках із Польщею ніколи, навіть за часів існування в київському парламенті українсько-польської парламентської групи, не була значною, а останнім часом переживає глибоку кризу.

Польський фонд для Сходу

Польський посол в Україні Єжи Бар[85] слушно підкреслює, що коли йдеться про польсько-українські стосунки, ми перебуваємо у специфічному становищі. Впродовж багатьох років українську програму для Польщі розробляла паризька *Kultura*. І цю програму ми в загальних рисах втілили. Насамперед Польща першою у світі визнала незалежність України, незабаром стосунки між Варшавою і Києвом були визначені як «стратегічні». Проте нині ми наразилися на певну програмну пустку. Відсутня будь-яка цілісна візія польсько-української співпраці. З певністю, таку візію можна опрацювати тільки у процесі широких публічних дебатів, а не в затінку кабінетів навіть найкомпетентніших чиновників.

Що в даний момент є найважливішим? Ми переконані, що найважливішим є «усуспільнення» польсько-української співпраці, тобто переконання найширших кіл громадськості обабіч кордону, що відсутня прийнятна альтернатива співпраці. Задля цього ми повинні скористатися ініціативами, які вже, принаймні теоретично, існують, а також запропонувати нові.

[85] Єжи Бар був послом Польщі в Україні в 1996–2001 рр.

Якщо йдеться про перше: майже два роки тому виник Польсько-український та Українсько-польський Форум, який міг би бути нагодою для створення широкого проукраїнського лобі у Варшаві та пропольського в Києві. Міг би, та не став, бо одразу ж після сформування запався в зимову сплячку. Його не розбудило навіть створення в Польщі нової урядової коаліції, ані парламентські вибори в Україні. В цій ситуації слова міністра закордонних справ України Бориса Тарасюка: «Важливим елементом співпраці мусить стати Польсько-український форум, створений з метою зближення обох суспільств», – нагадують магічне заклинання дійсності. Немає найменшого сенсу дошукуватися, хто винен у посталій ситуації, натомість, безсумнівним є факт, що досі Форум не виправдав жодної надії, які з ним пов'язували.

А він міг би відіграти велику роль у польсько-українському зближенні. Він міг би не лише виступати з *par excellence* політичними ініціативами, а й створити щось на зразок банку даних організацій, які співпрацюють навзаєм і зацікавлені в польсько-українській співпраці, чи підтримати журналістів і публіцистів, котрі займаються цією проблематикою у ЗМІ.

Винятково важливим нам видається залучення до польсько-української співпраці молоді. Втім, не йдеться лише про щось, що зазвичай називають молодіжними обмінами. За нагоді слід виразно заявити: чогось такого, як молодіжні обміни в польсько-українських стосунках немає, – а шкода. Торік у різних містах і осередках мусувалася ідея створення польсько-українського Дому молоді. На жаль, як і кілька інших ідей, цей задум було відкладено *ad acta*. Як виглядатимуть наші стосунки в майбутньому, якщо нині молоді поляки та українці практично не мають шансів зустрітися?

Ян Новак-Єзьоранський у статті, присвяченій польсько-білоруським стосункам (*Rzeczpospolita*, 22.IX), нагадав, яку велику роль у демократичних та вільноринкових змінах у Польщі відіграли стипендії фонду Фулбрайта. Він запропонував використати цей досвід для навчання в Польщі молодих білорусів. Ми переконані, що подібні стипендії могли б відіграти колосальну роль у наших стосунках з Україною. Очевидно, що для подібних ініціатив потрібні кошти, але, як засвідчив американський досвід, це одна з найкращих інвестицій у галузі зовнішньої політики.

Кілька місяців тому в оточенні президента Кваснєвського ожила ідея польсько-українського економічного *know-how*. Може б, той уряд міг би докласти свою лепту та заснувати велику стипендіальну програму, своєрідного «польського Фулбрайта» для Сходу, головним чином, для України та Білорусі? Поза всіляким сумнівом, то мусить бути окрема програма, бо інакше хутко виявиться, що призначені для цієї мети кошти витрачають на інші, мабуть, не менш важливі цілі.

Книжка і політика

Нещодавні інциденти у Львові вкотре показали нам, як небагато зроблено для зближення на польсько-українському пограниччі. Але й попередні спроби породити торік улітку антиукраїнську істерію в Перемишлі мусять спонукати політиків і всіх тих, хто стурбований станом взаємних стосунків, до рефлексії. Упродовж кількох останніх років склалося так, що кількість польсько-українських зустрічей у Львові та в Перемишлі була вкрай незначною. Відсутній діалог більшості з меншиною, відсутній міждержавний діалог.

Якщо ми прагнемо змінити цей стан речей, конче необхідно або перенести наявні заходи на новий терен, або ініціювати нові двосторонні зустрічі на пограниччі. Досвід показує, що принаймні спершу подібні заходи могли б розраховувати на дуже обмежену підтримку діячів місцевого самоврядування. Навіть якщо ці люди усвідомлюють сенс польсько-українського порозуміння, то, перебуваючи під тиском розмаїтих місцевих фобій, просто не мають відваги щось у цьому питанні робити. Тож політичний клас може показати їм, що вони не самі.

Якщо вже мова зайшла про Перемишль, то ще один заклик до тих, хто приймає рішення: не губімо з поля зору ініціатив, які вже роками з користю функціонують на пограниччі. Йдеться насамперед про Південно-східний інститут у Перемишлі. Ця установа, душею та шефом якої є Станіслав Стемпень, має вже значний доробок. Згадаймо лише про дві видавничі серії: «*Польща - Україна, 1000 років сусідства*» та «*Поляки в Україні. Збірка документів*». Додаймо ще конференції, наукові стажування й такий нешаблонний задум, як видання українською мовою *Історії польської літератури* Чеслава Мілоша, а польською *Історії української літератури*

Дмитра Чижевського. Але якось так складається від певного часу, що Інститутові важко домогтися будь-якої фінансової допомоги. Навіть отримати кошти на таку беззаперечну річ, як переклади історій обох літератур, вдалося з великими труднощами, після багатомісячних клопотань.

І насамкінець. Попри те, що ми сусіди, насправді ми дуже мало знаємо одні про одних. І це незнання не зникне саме собою. Ми не здолаємо його без запланованих дій, підтриманих живою копійкою. Якщо ми хочемо добросусідства з Україною та розуміємо його вагу, то мусимо зробити все, щоб мешканець Львова чи Києва міг дізнатися про Польщу якнайбільше. Для початку добре було би заснувати разом з українськими партнерами проект, який умовно назвемо «Польською бібліотекою». До складу цієї україномовної бібліотеки мали б увійти не лише твори нашої художньої літератури, а й праці з галузі політології, соціології, філософії та історії.

Це можливо, адже в недалекому минулому ми маємо приклади спільних польсько-українських видавничих починань. Завдяки співпраці між Видавництвом навчальної та педагогічної літератури [Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne] із українським партнером кілька років тому було видано в українському перекладі «Цинамонові крамниці» Бруно Шульца.

Домагатися без гніву

Щоб зусилля на користь польсько-українського зближення були успішними, слід взяти до уваги три речі.

По-перше, обабіч кордону є люди та осередки, які не бажають цієї співпраці. Ба більше, будь-яку співпрацю вони вважають зрадою національних інтересів. Якщо ми не зважатимемо на активність цих кіл, то й надалі несподівано траплятимуться більші чи менші інциденти. Пояснювати польсько-українські конфлікти тільки й винятково діяльністю «третіх сил» зручно (бо це розгрішує нашу бездіяльність), але таке тлумачення фальшує дійсний стан речей.

По-друге, однією з найбільш дражливих тем у двосторонніх стосунках є питання увічнення пам'яті жертв польсько-українських конфліктів. І вісімдесятирічної давності, і часів II Світової війни, і

повоєнного періоду. Поляки мають право, ба навіть обов'язок перед убитими й замученими домагатися, щоб наші цвинтарі й могили на території України були приведені до гідного стану. Таке ж право мають українці щодо власних цвинтарів і могил у Польщі. Засадниче значення в цьому питанні має те, щоб, як написав публіцист *Życia* Александр Кропивницький, ми наполягали й нагадували про дорогі нам місця без гніву.

По-третє, ми цінуємо внесок наших президентів у польсько-українське порозуміння, проте вважаємо, що обидва президенти мабуть недооцінили потребу поширення своєї політики та включення до неї найширших верств, які формують громадську думку. Не може бути стійкою будівля, що не має солідного фундаменту. А порозуміння між державами чи націями не може спиратися лише на двох осіб – навіть видатних політиків. Про нормальність ітиметься тоді, коли для вирішення таких проблем, як Цвинтар Орлят у Львові, не муситимуть залучатися авторитети глав держав.

Яцек Куронь,
Боґуміла Бердиховська[86]
1998

[86] Боґуміла Бердиховська (нар. 1964) – польська публіцистка та громадська діячка, відомий експерт у галузі історії та культури України, польсько-українських стосунків; у 1989–1994 рр. керувала Бюро у справах національних меншин при міністерстві культури та мистецтва. У 1994–2002 рр. – заступник директора V програми Польського радіо, тепер – керівник відділу стипендійних програм Національного центру культури у Варшаві. Публікувалася у виданнях *Kultura* (Париж), *Gazeta Wyborcza*, *Rzeczpospolita*, *Więź* (Варшава), *Tygodnik Powszechny* (Краків), *Критика* (Київ); Опублікувала книжки: *Mniejszości narodowe w Polsce. Praktyka po 1989 roku* (редакція 1998 року), *Bunt pokoleń* (у співавторстві з Олею Гнатюк, 2000, український переклад *Бунт покоління. Розмови з українськими інтелектуалами*, 2004), *Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури»* (2005), *Ukraina. Ludzie i książki* (2006, український переклад *Україна: люди і книжки*, 2009), *Jerzy Giedroyc – Emigracja ukraińska. Listy 1950-1982* (2004, український переклад: *Єжи Ґедройць та українська еміграція. Листування 1950-1982 років*, 2008).

МІЙ ЗАПОВІТ[87]

Я дуже давно з Вами не розмовляв. Обставини так склалися, що моє життя тепер відміряється годинами. Я не буду на цьому зупинятися. Тим не менше, в цій ситуації як кожна розсудлива людина я мушу приготуватися до того факту, що, може, проживу кілька днів або тижнів. Лікарі кажуть, що може навіть кілька років, але у ваті, без стресів, справ тощо. Але, в такому разі, навіщо? Прецінь, коли йдеться про життя, неважливо, як довго жити, важливо як! Мені минає 65 років. Можна сказати, що понад 50 років я дуже активно діяв у соціумі та політиці, маючи найкращі наміри. Але мушу сказати, що хоча багато доброго зробив, проте, коли підбивати баланс, то принаймні стільки ж, якщо не більше, зазнав поразок і наробив лиха. Це аж ніяк не моя власна індивідуальна особливість, така вже людська доля. Якщо впродовж 50 років я тяжко працюю і все програю та програю, і весь час намагаюся зрозуміти, чому, то перед відходом зобов'язаний сказати, написати, як звести до мінімуму ці поразки і зло, яке ми чинимо, зокрема тому, що живемо ми у виняткові часи. Таких шансів, які ми маємо нині з огляду на дуже приязне безпосереднє сусідство та послаблення великодержавного устрою [у світі], ми майже ніколи не мали. Ми справді можемо злетіти до зірок, але водночас я бачу загрози, які на нас чигають, і лячно дивлюся на них. Роздзьобають нас круки й ворони, хоч то ніякі не «вони» зроблять, а ми самі в рамках отих поразок і чинення зла. Тож якщо я мушу залишити перед смертю заповіт, то повинен написати в ньому, що зробити, щоб було менше поразок, щоб ми мали більше шансів на досягнення успіху. Насамперед слід відповісти, якими є причини наших поразок. Стається так тому, що кожна людина, кожен із нас, є іншою, окремою, неповторною, має інші бажання, інші прагнення. А зробити щось ми можемо тільки гуртом, всією громадою, всім миром. Це страшно, адже існує багато відмінностей. У зв'язку з цим, найпершою життєвою директивою, яка випливає з мого досвіду, з життя, є: слід намагатися порозумітися з кожним. Слід зуміти знайти те, що нас об'єднує, що ми можемо зробити гуртом. То не правда, що

[87] Назва відеоматеріалу TVP, записаного в березні 1999 р., надана видавцями у зв'язку з характером заяви Яцека Куроня, котрому в той період лікарі не давали жодних шансів на видужання.

можна будь-кого викреслити, сказати – його не існує, це неважливо, сказати – я викидаю його з Польщі, з життя. Прошу не забувати, скількох месників лишає по собі навіть один убитий. І не можна також сказати: то мене не обходить, мені байдуже. Або зробимо гуртом, або не зробимо взагалі. Програємо.

Я б мав написати, як досягти цього порозуміння. Водночас ми, люди, що тут живемо, маємо для майбутнього світу величезний спадок. Ми маємо позаду традицію I Речі Посполитої, яка була Республікою народів, і попри всі жахливі конфлікти, які нас розділяли, ми також уміли жити разом, уміли співпрацювати, і то є той спадок, той внесок, який ми можемо запропонувати майбутньому. Кожен, хто хоче це перекреслити, хто хоче від того відмовитися, поціляє в польськість, бо не існує польськості, яка б не виростала з тієї багатонаціональності, багаторелігійності, багатоетнічності. Не існує. То не польськість. Тому разом із моїм заповітом, із відповіддю, що робити, щоб порозумітися, я хотів би залишити закон про національні та етнічні меншини. Це завдання, яке я мушу виконати перед смертю. Погляньмо на проблеми меншин крізь призму проблем I Речі Посполитої.

Ми, власне, оглядаємо фільм ***Вогнем і мечем*** режисера Єжи Гофмана. Він щосили намагався показати нам, що той конфлікт, який нас – поляків і українців – поділив, не був етнічним конфліктом. А якщо й був, то між народом панів, шляхти і народом селян. Саме там, на іншому боці, опинився Ярема Вишневецький, головний герой цієї війни, а був він православним русином (сьогодні ми б сказали: українцем). А ким була Курцевич, родичка Рюриковичів? А ким був Заґлоба, якщо міг ходити від села до села в личині руського лірника? Не знаючи української мови, якою мовою він співав? А звідки він її знав? Сталася страшна річ. Сенкевич надзвичайно вдало будив національну свідомість поляків, але водночас із його подачі ми присвоїли собі свідомість багатьох народів. Сенкевич пізніше це зрозумів. Він перейнявся цим, намагався все змінити в ***Пані Володийовському***. Є там така історія, дуже важлива для розуміння нашого співіснування в тій національній спільноті. Капелан у станиці пана Володийовського, монах, котрий раніше був солдатом, розповідає таку історію: «Ми впіймали тих дванадцятьох різунів, насадили на палі, я проказав Отченаш під придорожнім хрестом. Поглянув на палі, але щось мені муляло,

бо як це! Ми впіймали дванадцятьох, а паль було одинадцять. Я ліг під хрестом, заснув, і наснився мені Господь Ісус, зійшов до мене з хреста і сказав: «Ти не помилився, було нас дванадцять, то я є тим дванадцятим, ти насадив мене на палю разом із іншими»». Тут солдат прокинувся, вирішив покинути шаблю і стати ченцем, щоб служити ідеї багатьох народів. То ось чому я кажу, що слід шукати те, що нас об'єднує. Але це прецінь тільки частина проблеми. Коли поставала Польща, а писав про це колись у ***Весіллі*** Виспянський, селянський народ намагався порозумітися з усією польською нацією. Певної миті один із тих героїв-шляхтичів каже: «Мого батька різали пилою, ми ж забули про все». Але це неправда, ми не забули. Коли на межі 1944 і 1945 років я опинився на Підкарпатті, то почув у сусідньому селі таку розповідь: Коли ми пішли [війною] на шляхетський двір, якихось сто років тому, а отже, під час повстання Якуба Шелі, то поклали пана з двору між дошками, різали, а хтось казав: «Ріжте поволі, бо добрий був пан». Пан, може, й добрий був, але скільки ж то почуття ненависті й презирства мусило назбиратися з обох боків. Австрійці влаштували провокацію із повстанням Шелі, але якщо внаслідок якоїсь провокації трапляється масова різанина, то це означає, що там накопичилися поклади вибухових речовин, а потім, як хто кине іскру, то марно його звинувачувати в тому. Проблема стосується нас, то ми передусім несемо відповідальність, щоб це не повторилося. Ми, політики, відповідальні за форму Республіки, за її майбутнє, передусім за те, щоб вона трансформувалася в Республіку багатьох народів Європи, світу, бо таке наше майбутнє, власне, таким є наш шанс. Проте я не знаю, чи встигну написати, що робити, як не допустити поразок, тож хочу сказати ось що. Я хотів би запропонувати, щоб наступні вибори відбулися в суперечці про те, якою повинна бути ієрархія [бюджетних] витрат. Зрештою, вибори такими і мають бути, саме для того вони й існують, але в Польщі після 1989 року таких виборів не було. Я пропонував у 1995 році під час президентських виборів: не голосуймо за прізвища чи партійні барви, спробуймо обрати з огляду на ієрархію завдань. Спробуймо тепер провести такі вибори навколо критерію бюджету, державних витрат, як слід розділити бюджетні кошти. Найважливішою є освіта, загальний доступ до освіти кожної дитини, людини в нашій країні. Але треба ще мати, де виконувати

домашні завдання, брати на книжки, на гідне життя. Слід фінансувати розвиток науки. А ми витрачаємо на науку дещицю. То ми, політики, і то я, беручи протягом 10 років участь у здійсненні влади, відповідальної за це. Отож, якщо я кажу, що зазнав більше поразок, вчинив більше зла, то це не стосується 50-х років, але 60-х, 70-х, 80-х, а передусім 90-х років, відколи я постійно беру участь у здійсненні влади, яку тепер звинувачую.

Коли я напишу заповіт, він називатиметься «Я звинувачую», або, може, краще «Я прошу». Я прошу, поміркуймо, як порозумітися з кожним, із тим іншим, як осягнути спільність прагнень, як знайти те, що найважливіше. Я повторюю: наука й освіта для кожного, закон про національні та етнічні меншини. Я твердо вірю, що ми збудуємо Республіку націй і нашого регіону, світу, ба більше: я це знаю, але то жахливо важка праця і страх багато в неї супротивників. Тож ми цього досягнемо, але не сьогодні.

1999

ЩОБ МИ БУЛИ СИЛЬНІ ДУХОМ[88]

Маю честь представити Високій Палаті проект закону про національні та етнічні меншини, робота над яким триває вже третє скликання Сейму. Над ним працювали представники всіх національних меншин і численні видатні фахівці.

Суб'єктом прав, передбачених цим законом, є – згідно з європейською традицією – особи, котрі належать до національних і етнічних меншин. Назва закону відповідає принципові, прийнятому в законодавстві. У ст. 37, абз. 2 Конституції йдеться про права національних меншин. Зрештою, Європейська Хартія національних меншин, рамковий закон про національні меншини кажуть власне про національні меншини. Ми приймаємо цю назву, щоб виразно окреслити сферу інтересів, але це жодним чином не змінює того факту, що – як я вже сказав – цей закон не передбачає жодних групових повноважень. Особи, котрі належать до національних і етнічних меншин[89], можуть користуватися своїми правами інди-

[87] Виступ посла Яцека Куроня, голови Комісії у справах національних і етнічних меншин, під час першого читання в комісії проекту закону про національні та етнічні меншини в Республіці Польщі 18 березня 1999 р.

відуально або спільно з іншими, себто колективно. Саме таким є сенс цього закону, так само, як і всіх інших законів у цій царині, які пропонують у Європі. Диференціація між етнічними та національними меншинами зумовлена тим, чи має національність власну державність. З цієї точки зору національною меншиною є меншина, якій відповідає якась державність, натомість етнічною – та, якій не відповідає. У випадку Польщі тут цілком очевидно йдеться про етнічні меншини лемків і ромів, можна також вказати караїмів (це радше питання релігійне, ніж етнічне). Кожна оцінка, по суті, є довільною, зовнішньою, і зводиться до того, чи дана група окреслює себе як етнічна, чи як національна група.

Варто тут ще зазначити, що існує народ, який етнічно вписується до польського етносу, а водночас у повному обсязі може користуватися цим законом. Я маю на увазі кашубів, котрі зберігають мовну й культурну самобутність. Вони хочуть плекати власну самобутність, а водночас декларують повну приналежність до польської ідентичності. Тим не менше, вони принципово користуються цим законом у повному обсязі, зокрема в освітній частині. Висока Палато, я весь час кажу, що вони користуються законом, а варто в цьому місці нагадати, що оце ж бо ми маємо справу тільки з проектом. Отож, особливість цього закону полягає в тому, що за винятком питання про допоміжні мови, всі інші зафіксовані тут повноваження вже прийняті в державній та суспільній практиці. Це надзвичайно важливе питання, адже впродовж минулих 10 років ми створили в Польщі систему, яка підтримує розвиток національних устремлінь і устремлінь меншин. Ми наблизилися до

[89] Згідно з чинним тепер у Польщі законом від 6 січня 2005 р. про національні та етнічні меншини та про регіональну мову, меншину виокремлюють на підставі шести критеріїв, включно з вимогою, щоб предки її членів мешкали на сучасній території Польщі понад принаймні 100 років. Дефініція також містить визначення критерію для розрізнення національних і етнічних меншин – етнічна меншина не ідентифікує себе з іншою сучасною нацією, згуртованою у власній державі. Стаття 2, пункт 2 закону вказує, які меншини вважаються у відповідності з цим законом національними (за латинською абеткою): білоруська, чеська, литовська, німецька, вірменська, російська, словацька, українська та єврейська. Крім того, у статті 2, пункті 4 закону перелічені меншини, які за законом вважають етнічними: караїми, лемки, роми й татари. Закон надав статус регіональної мови в Польщі лише кашубській мові.

втілення цієї проблематики в законодавчі рамки, тоді як вона вже реально функціонує, і в цьому можна переконатися. Здається, що ці права були взяті громадськістю до уваги.

Висока Палато! Прошу дозволити в цю мить коротку рефлексію. Отож, нам пощастило жити в такий особливий момент людської історії, коли ми стоїмо на порозі спільної Європи, а преціньвідомо, що Європа не спиниться на нашому східному кордоні. Не може спинитися. Про це заявляють різні провідні особи Європи та її громадяни – з обох боків. Ба більше, отой спільний характер нашого сучасного життя аж ніяк не обмежується Європою, він стосується всього світу. На нас очікують величезні зміни. Я плекаю глибоку певність, що депутати польського парламенту посядуть у цьому питанні однозначну позицію – таку, що ми кажемо тут про спільноту націй, світову спільноту. Це надзвичайно важливе питання для нашого закону, нашого парламенту і для всіх нас.

Висока Палато! Варто собі усвідомити, що ось ми стаємо меншиною. Адже ми не належимо до найчисельніших націй. Але хоча б лише в порівнянні з усією європейською спільнотою, всіма її фундаментальними проблемами, – проблеми культивування національної ідентичності, її розвитку та поглиблення є проблемами, з якими кожна нація мусить упоратися сама; стосовно решти вона є меншиною. Ми відчуваємо в Польщі у зв’язку з цим певні побоювання, навіть у цій Палаті. Можливі два підходи до цієї проблеми. Один такий, що слід тікати від спільноти, намагатися відгородитися від неї та замкнутись у своїй етнічній приналежності. Історичний досвід свідчить, що ті громади, які замикалися в своїй етнічній приналежності, стояли осторонь універсальних течій, – гинули. Сьогодні важко знайти їхні сліди, якщо взагалі можливо. Існує й інше рішення, до якого ми, поляки, ми, польський парламент, особливо покликані. Воно полягає у формуванні такого права, таких канонів співіснування європейської спільноти, світового співтовариства, в межах якого меншини будуть рівні у правах із більшістю. У цих спільнотах, попри безліч протилежних тенденцій, адже не заплющуймо очей, – ми маємо справу із потужними уніфікаційними тенденціями – ми будемо в змозі створити сприятливий клімат для меншини, для нашого процвітання, для нашої національної ідентичності.

Беручись, отож, нині до законодавчого оформлення всіх тих прав, які вже стали фактом суспільної реальності, ми чинимо це, чудово розуміючи, в чому полягають польські національні інтереси, – зокрема, з огляду на те, що ми є нацією, в якої національна гідність поляків, хоч би як на це поглянути, значною мірою зумовлена фактом багатоетнічності наших джерел, джерел І Речі Посполитої, а це нас зобов'язує.

17 вересня 1972 року священик Ян Зея[90] виголосив у варшавському кафедральному соборі св. Івана історичну проповідь. Він говорив у ній про обов'язок, який покладено на нас, поляків, щодо братів українців, білорусів, русинів і росіян. Цей обов'язок зумовлений нашою минулою спільністю і нашою духовною пружністю. Меншиною можна бути поштучно, але більшість існує в Дусі. А більшість Духа – то така більшість, яка відкривається, яка не замикається в собі й не боїться. Навпаки, вона підтримує тих усіх, хто культурно слабший, менш культурно пружний. З усією смиренністю хочу сказати, мушу сказати, що ми, поляки, загалом не надто добре давали собі раду із отим нашим обов'язком, отим нашим покликанням. З одного боку, є багато підстав визнаити нашу провину, а, з іншого боку, є й багато підстав для гордощів. Іноді їх надавала меншість, як от отець Ян Зея, іноді то були значні групи, які зуміли зробити крок назустріч культурно слабким і приростити нашу міць, нашу спільну міць.

Чи майбутнє належатиме націям, а чи уніфікованому суспільству, налаштованому на прибуток, на максимізацію виробництва і споживання? Ось питання, на яке в світлі цього закону ми повинні собі відповісти. До того ж, годі заперечити, що в ***sacrum*** кожної людини, – а я глибоко вірю, що кожна людина посідає ***sacrum***, – перебуває етнічна спільнота, а якщо так, то там немає місця для ненависті. Це не місце для ненависників. У ***sacrum*** місце тільки для любові, і тільки в ім'я любові ми можемо підходити до всього, що ми тут робитимемо для меншин, тим більше, що в такий спосіб ми закріплюємо попередній доробок. Якщо поглянути з цієї точки зору на критику, яка лунала з боку уряду, то слід зі смутком зазначити, що, мабуть, урядовці, які готували зауваження, не знайомі з чинним у Польщі законодавством. Ми читаємо в них із подивом,

[90] Яцек Куронь помилився, проповідь з нагоди 35-х роковин вторгнення Червоної Армії до Польщі отець Ян Зея виголосив 17 вересня 1974 р.

ніби у ст. 13 закону йдеться про те, що всі витрати, пов'язані з утриманням, культивуванням, плеканням національної ідентичності меншин, зокрема в галузі освіти, покладено на бюджет. Урядовий експерт з подивом каже, що ми чогось домагаємося. Висока Палато, вартість навчання дітей із національних меншин на 20 відсотків вища, ніж вартість навчання всіх інших. Таке додаткове фінансування досі виділяється на підставі розпорядження міністра національної освіти згідно з відповідним законом. Це означає, що, [за логікою урядового експерта], ми мали б у законі про національні меншини відібрати в них ці права. Погляньмо на це так: якщо в Перемишлі кільканадцяти тисячам мешканців доведеться додатково оплачувати освіту кількасот дітей з огляду на їхню національну ідентичність, то, незалежно вже від усіх конфліктів, які тліють десь там на нашому пограниччі та в наших серцях, слід запитати, чи це справедливо? Якщо ми хочемо взяти на себе відповідальність за підтримку у формуванні національної ідентичності, то чи не варто розділити ці витрати так, щоб на кожного поляка, на кожного громадянина Польщі припадав гріш? Чи навпаки, ми мусимо їх визискувати з тих небагатьох місцевостей, де наявні якісь групи меншин? Досі наші попередники законодавці, міністри, котрі приходили на зміну одні одним, обстоювали єдино можливу та прийнятну позицію – відмовитися від цього в жодному разі не можна. Така відмова на практиці була б рівнозначна скасуванню закону про меншини, адже про те, що ми не підтримуватимемо меншин, законів приймати не потрібно, вистачить лише припинити це обговорювати. Та щоразу впливовішою є сила людей, котрі працюють для розквіту національної, багатонаціональної, багатоетнічної [Польщі], згідно з польською традицією.

Є тільки одне винесене на розгляд питання, яке є новим, відкритим і дуже складним. Це допоміжна мова. В додатку до проекту закону ми лише кажемо, що рішення з цього приводу прийматиме Рада міністрів. Вона представить правила й ухвалить рішення[91].

[91] Чинний закон про національні та етнічні меншини й регіональну мову меншини від 6 січня 2005 р. регулює ці питання таким чином: ст. 9: «1. У звертанні до органів ґміни поряд із державною мовою може вживатися як допоміжна мова меншини. 2. Допоміжну мову можна вживати тільки у ґмінах, де кількість мешканців ґміни, які належать до меншини, мова якої мала би використовуватися як допо-

Ми не формулюємо, як це робити. Зізнаюся, Висока Палато, що в даному випадку переді мною постала проблема, якої я не можу вирішити, адже немає нічого легшого, ніж прийняти принцип більшості – тобто, це означає, що в Пунську, де мешкає понад вісімдесят відсотків литовців, допоміжною мовою мала би бути литовська. Тільки ж ми готуємо закон для меншості, а не для більшості. А в Пунську в раді й так розмовляють литовською, і поки що цього неможливо заборонити, бо тоді треба устрій у Польщі змінити. Натомість вони хотіли б мати церемонії шлюбів у ґмінній управі по-литовськи, а не можуть, бо така формула шлюбу не чинна. Тут немає про що говорити. Для мене запровадження допоміжної мови мусить бути процесом. Одразу можна сказати, що сьогодні це не потребуватиме жодних додаткових витрат, якщо ми запровадимо допоміжну мову в тих ґмінах, де більшість становлять меншини. Таких ґмін у Польщі лише кілька. Можна це питання вирішити в ручному режимі, можна ухвалити рішення на референдумі. Мені референдум не подобається, бо він оту сферу, яку покликаний спонукати до співпраці, спонукає до конфлікту. Для мене абсолютно очевидно, що запровадження допоміжної мови повинно в кожному окремому випадку передбачати згоду більшості. Припускаю, що та більшість не є іншомовною, що вона не литовська, не українська, не білоруська, припускаю, що та більшість польська. Тільки за умови згоди більшості, про яку йдеться у ст. 17 нашого законопроекту. Це та ж стаття, в якій йдеться, щоб у всіх школах, які приймають додаткову мову навчання, вчити польської мови. А другий абзац каже, що в усіх школах треба запровадити програму, яка б знайомила з історією та традиціями меншин. Це той шлях праці – не один і не єдиний. Існують також різного роду пісенні фестивалі, куди юрмами приходять люди.

міжна мова, становить не менше 20 відсотків від загальної чисельності мешканців ґміни, і які внесені до офіційного реєстру ґмін, котрі використовують допоміжні мови, далі іменованого «офіційним реєстром». 3. Можливість уживання допоміжної мови означає, що особи, які належать до меншини, з урахуванням пункту 5, мають право: 1) звертатися до органів ґміни допоміжною мовою в письмовій або усній формі, 2) отримувати на наполегливе прохання відповідь також допоміжною мовою в письмовій або усній формі».

Ми вважаємо, що цю роботу мусять узяти на себе уряд, парламент і самоврядування. Тому ми пропонуємо створити з цією метою спеціальний орган. Адже ми маємо безсумнівні успіхи в царині співпраці з національними меншинами, але на таких засадах, що я виконував обов'язки уповноваженого у справах меншин, хоча ніхто мене не призначав на таку посаду. Проте у міністерствах, в уряді, за всіх наступних прем'єрів звикли, що я приходив клопотатися у справах меншин, що ми вели важливі переговори та ставили різні питання. Так далі тривати просто не може. Без такого речника на урядовому рівні не обійтися. На парламентському рівні є голова комісії у справах меншин. На урядовому рівні прем'єр призначав би свого уповноваженого. Запропоноване урядом представництво меншин не уявляється можливим. Представниками меншин можуть бути тільки об'єднання членів меншин, які – одні меншою, інші більшою мірою здатні домовитися, що нас, котрі між собою не завжди можемо домовитися, хоча й належимо до більшості, не повинно дивувати. Отож, за таких умов запропоноване тут управління [у справах національних меншин] і щорічна зустріч усіх національних меншин у рамках засідання Ради цього управління, є найбільш прийнятним і розумним.

Висока Палато! Це перше читання, тож пропоную передати проект у комісії. Цей парламент повинен ухвалити цей закон разом із відповідальністю за процес зміцнення слабких, а отож чинення сильними духом передусім нас, поляків.

1999

УКРАЇНЦІ ВАБИЛИ МОЄ СЕРЦЕ[92]

У Твоєму нещодавньому листі до Польсько-українського форуму, зачитаному послом Дмитром Павличком у Києві[93], Ти вкотре кажеш про те, яка близька Тобі концепція двох віт-

[92] Розмова з Яцеком Куронем була опублікована 2001-02-18 в україномовній газеті *Наше слово*, що видається Об'єднанням українців Польщі

[93] Зустріч представників Польсько-українського форуму та Українсько-польського форуму відбулася в Києві в жовтні 2000 р.

чизн. Що Ти розумієш під цим терміном, і чи існувала коли для Тебе межа між тими двома вітчизнами?

Відповідь на це запитання для мене дуже проста. Я – поляк зі Львова, нині це українське місто. У часи, коли я там жив, польсько-український конфлікт був багатократно гарячишим. Тим не менше, я знав, що це місто є спільним – з українцями. Вони мешкали в моєму районі, розмовляли українською, я балакав з ними цією мовою. Крім того, мене дуже захоплювала Україна, українськість Львова. З вікон мого будинку я бачив Цвинтар Львівських Орлят, я знав, що тільки-но між нами закінчилася війна, але в мене було відчуття, що ця війна точилася поперек мого серця.

Втім, позаяк Львів був містом конфлікту, то конфлікт отой мусив відлунювати і на подвір'ї, а я неминуче мусив у ньому брати участь. Одного разу батько мого друга, ендек, сказав мені, що знайомий мого батька, такий собі Чайка, є українцем. Я вислухав його, це не справило на мене жодного враження, проте я спитав батька, чи то правда. А він на це: «Чайка? Та звідки, то я українець». Сказав це й пішов собі. Що з тим робити? Подумай, триває війна, за тих умов вибір національної приналежності є фронтовою опцією, особливо там, бо українці були виразно пронімецькими. Я жахливо мучився. Коли батько повернувся, в мене було готове рішення. Я кажу йому: «Якщо Ти українець, то я теж українець». Батько розсміявся і мовить: «Ані я не українець, ані Ти ним не є, все те випадковість. Що це означає? Ти випадково народився тут, у нашому домі, але якби Ти народилися навпроти, у Лівшиця (двірника, українця)*, то був би українцем. А якби народився в німецькій родині, то був би німцем». То був для мене абсолютно нечуваний перелом. Саме тоді я зрозумів, що існують різні поділи, які змушують людей боротися між собою, проте ними не можуть бути національні відмінності – бо вони є випадковими.

Мій батько про себе казав, що він пролетар, металіст у третьому поколінні, польський соціаліст. То було не зовсім так, бо на той час він був інженером. Натомість бути польським соціалістом для нього означало бути інтернаціоналістом, – він казав, що хоча нації

* Так в оригіналі. Пояснення Куронем такого становища див. стор. 137, у розмові «Національні меншини в перспективі європейської інтеграції» (*прим. ред.*)

ділять людей, проте вони і єднають, бо ми маємо спільні вітчизни. Зрештою, не лише поляки та українці. Мій батько був учасником Сілезького повстання, у віці п'ятнадцяти років добровольцем пішов із Домбровського вугільного басейну на війну з більшовиками. Але кожна з тих воєн була для нього війною поперек серця, бо він вважав, що німці є точнісінько такими ж людьми, як поляки. Більшовики – то росіяни, такі ж люди, як він. Відмінності, так він мені пояснював, збагачують нас. З такої ото я школи...

Мушу тут згадати, що мій дім був розташований неподалік бараку для бездомних. Я там дуже часто бував. Разом із бездомними я ходив красти харчі, ми гуртом палили вогнища, билися, розмовляли, співали. Дуже ймовірно, що саме там народилися мої проукраїнські симпатії – бо мені здається, що в бараку було більше українців, більше, ніж на сусідньому подвір'ї. А позаяк я належав власне до того війська, то був більше український, ніж польський. У цій своїй оповіді я пропустив щось дуже важливе. Чому я бігав у той барак? Бо знав одне – того батько вчив мене із дитинства, – що зобов'язаний бути на боці слабшого: це конче. Однак до війни українці у Львові були меншиною – і слабкою. Меншиною після програної війни. Відтак, цілком природно, українці вабили моє серце. Так мені випало. Так само і з бездомними. Серед них були й українці, але не тільки, не перебільшуймо. Між ними не існувало національного поділу. Відповідаючи на запитання, я змушений акцентувати на національних проблемах. Насправді ж, я відчував їх тоді, але не надміру. Просто було так, а не інакше, та й усього.

Пам'ятаю, як Польща впала, вторглися совіти. Тож я почав розпитувати, як вона може відродитися. Мама тоді повела мене до парку, взяла із собою *Потоп* Сенкевича і стала читати. Дуже мудро то вона вигадала. Бо це історія про те, як Польща з труднощами підводиться після занепаду – і може підвестися. Навіщо я про це кажу? Бо, крім *Потопу*, є ще *Вогнем і мечем*. З тією книжкою була певна проблема: я починав її читати, потім раптом кидав нею, підводився, піднімав, повертався – і знову все спочатку. Та книжка дає фальшивий образ, але коли уважно її прочитати, то виявиться, що в ній зовсім не йдеться про війну між поляками та українцями. Гелена є родичкою Рюриковичів, Вишневецький є *depreis* православним, і можна так довго перелічувати. По суті, це твір про пансько-селянську війну. Зрозуміло, що я був на селян-

ському боці. Тож мені здавалося, що я на боці українців. Подібно, зрештою, цю книжку сприймали цілі покоління. Так я проходив курс того, що ми назвали тут спільною вітчизною.

А зі спільними вітчизнами то це так. Ми маємо малі спільні вітчизни – вони складаються з будинку, подвір'я, обійстя, цвинтаря з могилами предків, церковці чи католицького храму, краєвиду і людей у тому краєвиді. Велика вітчизна – це вся країна, тобто держава. Але з моєї перспективи, з дитячої перспективи, тією єдиною вітчизною була моя мала вітчизна – Львів, я був його палким патріотом. До речі, я вправлявсь у тому, чим пізніше займався впродовж усього подальшого життя: виступав як посередник. Бо коли спалахували польсько-українські сварки, я негайно ставав посередником. І тоді з'ясовувалося, що це можливо, що, властиво, обидві сторони до цього готові. Хоча час був аж ніяк не сприятливий.

А чи відчував я межу між національностями? Ну, але ж ту межу проклали на місцевості. Я був тут, а Львів – там, за кордоном. Та й усього. По-іншому я тієї межі не бачив і не відчував. Мабуть, тому я не розумію потреби творення із Цвинтаря Львівських Орлят символу польської державності, мені б хотілося, щоб були вшановані могили, але я проти розбудови символу державності.

Чи усвідомлення цієї розмаїтої ідентичності існувало в Тобі, відколи Ти себе пам'ятаєш, а чи воно наростає з часом? А передусім: коли Ти зрозумів, що Твоя вітчизна може бути й вітчизною когось іншого, іншого – з погляду національної приналежності?

Як я вже сказав, таке відчуття в мене було завжди, але рівночасно траплялися різні події, коли раптово й міцно я це собі усвідомлював. Почалася війна, на моєму подвір'ї з'явилися малі росіяни, потім – що було вже набагато важчим досвідом – малі німці. У момент, коли почалося полювання на євреїв, особливо сильно я відчув таку спільність із євреями. Поруч зі мною гинули близькі, приятелі, знайомі. Єврейська дівчина, котра мешкала в моєму будинку, наклала тоді на себе руки, а я, десятирічний хлопчик, став першим свідком того самогубства. Досі мене мучить, що я не зумів раніше відкрити, що з нею діється, хоча відчував, що вона переживає щось жахливе. Тобто, це наростало поступово. Тим не

менше, клімат, в якому я ріс, атмосфера, в якій жив, доводили, що не існує між людьми національних відмінностей, окрім мови. Але хочу тут додати одну річ. Чотири роки тому я був проїздом у Львові, повечеряв зі своїми друзями. Михайло Горинь[94] сказав мені тоді, що у Львові не може бути націоналізму – клімат міста не дозволить цього. Тоді я з ним погодився. Але я зовсім не впевнений, чи то правда. В одній із найвідоміших польських патріотичних пісень мовиться: «Фортецею стане нам кожен поріг, нехай допоможе нам Бог». Ці слова написала Марія Конопницька в часи *Kulturkampf'у*, жорсткої кампанії онімечення, яку проводив Бісмарк, коли, звичайно, доводилося боротися за кожен поріг[95]. Але придивімося до цього докладніше: якщо «фортецею буде нам кожен поріг», то що може об'єднати нас? Нічого, бо поріг є місцем зустрічі. Я сам переконався в тому, що міжнаціональні конфлікти спалахують у малій вітчизні, а не у великій. Адже, якщо в Польщі, скрізь, вздовж і впоперек, спитати про ставлення до литовців, то всі казатимуть, що добре, згадуватимуть спільних королів тощо. Однак, коли про них балакати на Сейненщині, себто в малій вітчизні, спільній для поляків і литовців, то ми почуємо страшні речі – і від одних, і від других. Зрештою, це стосується не тільки литовських проблем, а й усієї Польщі. Вся країна оточена широкою смугою малих вітчизн обабіч кордонів: польсько-словацького, польсько-литовського, польсько-німецького, польсько-українського, польсько-білоруського. Де можна спіткати справжню українофобію? В Перемишлі, на Сході, далі вже ні. А на здобутих землях, де прецінь мешкають люди, котрі пережи-

[94] Михайло Горинь (нар. 1936) – психолог, громадсько-політичний діяч, один із провідних українських дисидентів, організатор самвидаву; неодноразово зазнавав арештів, в'язень таборів, член Української Гельсінкської групи, один із засновників Української Гельсінської Спілки та Народного Руху України.

[95] *Kulturkamp* (від німецького «культурна боротьба») – цим поняттям зазвичай окреслюють події в Німецькій імперії у 1871–1978 рр., коли канцлер Бісмарк намагався обмежити вплив Католицької Церкви у державі. Цей термін іноді вживають для називання звичаєвих і культурних конфліктів в інших місцях і в інші часи. На польських землях *Kulturkamp* пов'язаний із загостренням політики онімечення (переважно після 1878 р.), що зумовило істотне посилення польського національного руху.

ли польсько-українську війну, здавалось би, що саме там би могла спалахнути ненависть, ми на цей час маємо досить толерантну атмосферу. Нещодавно в очолюваному мною Фонді[96] ми приймали представників неурядових організацій із Литви, України та Білорусії. Один із учасників тієї зустрічі, котрий раніше відвідував різні наші світлиці, розповів про місцину (назви я зараз не пригадую), де і бурмістр, і його заступник, і директор бібліотеки – українці. Це означає, що місцеві поляки сприйняли їх як мешканців, громадян цієї околиці. Там це простіше, бо ті малі вітчизни постали віддалік від місць, де точилася історична, страшна війна між українцями та поляками за переділ кордонів. І безумовно, то були жахливі війни, в опис яких, на щастя, сучасна молодь не надто хоче вірити. Я маю на увазі монографію Ґжеґожа Мотики *Так було в Бещадах*[97], де про те все докладно розказано. Це кошмарний, страхітливий опис. А прецінь такий досвід успадковується через культуру, переходить від батька до сина, від матері до дочки.

А зараз хочу розповісти про певне цікаве явище. На німецько-польському пограниччі, на Опольщині, місці, особливо просяклому кров'ю та війною, почало діятися щось нове: на виборах там перемогли німецькі списки. Це сталося тому, що за них голосували поляки, ба більше – вони висували свої кандидатури у цих списках! Безумовно, то результат мудрої політики уряду Німеччини, який пристав на принцип, що допомагає регіонам, а не меншинам. Завдяки цьому добре організовані мешканці тих околиць можуть значно більшою мірою користуватися різними формами німецької допомоги. А позаяк німці мають певну цивілізаційну перевагу, на наших очах міняється ставлення поляків до них. Я також зауважив, що в час, коли на польсько-українському пограниччі українофобія дуже сильна, на українсько-польському пограничні антипольські настрої слабкі й дедалі менші. На мій погляд, ці зміни відбуваються за принципом цивілізаційної сили. Я сам почув у Львові, що Європа починається в Перемишлі на автостанції, ми хочемо до тієї Європи, це для нас шлях до тієї Європи. Я кажу це зі

[96] Ідеться про Фонд соціальної допомоги SOS [Fundacja Pomocy Społecznej SOS], заснований Я. Куронем у 1990 р.

[97] Grzegorz Motyka, *Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948*, Volumen, Варшава 1999.

змішаними почуттями, бо волів би, щоб це відбувалося з обох боків. І мені боляче, що ми не можемо з тією проблемою собі порадити. Мушу, однак, погодитися – адже я цим постійно займаюся, – що відбуваються зміни на краще.

Чимало Твоїх колег, приятелів, котрі разом із Тобою назавжди вписали в етос «Солідарності« повагу до кожного, хто є іншим, котрі покликалися на пам'ять про Річ Посполиту навіть не Двох, а Трьох Народів, нині належать до різних політичних утворень, і на багато колишніх спільних вартостей дивляться по-іншому. Що ж зосталося від етосу «Солідарності» для національних меншин?

Зокрема мене цікавить, якою мірою, на Твою думку, «Солідарність» змінила образ українця в польському суспільстві, і наскільки ця зміна тривка? Або ще інакше: чи гадаєш Ти, наче поляків вдалося переконати, що без вільної України немає вільної Польщі?

Питання про етос мене здивувало – бо я постійно на нього відповідаю. Мушу зізнатися, що не знаю. Мені відомо, що в період «Солідарності» існували дуже сильні антибілоруські настрої (антиукраїнські також, але я згадую тут про антибілоруські, бо саме з ними зіштовхнувся), і вони все щемають місце. Ти питаєш мене, що залишилося? А що було? Боюся, що то не були часи, сприятливі для подібних розважань. То були часи боротьби, вибору сторони і покликання на національну ідентичність.

Тож, якщо нині, безсумнівно, можна говорити про зближення, то передусім тому, що ми здобули незалежність. Бо свобода взагалі сприяє зближенню людей, а неволя – поділяє їх. Хоча, звичайно ж, я знаю, бодай завдяки Солженіцину, що в таборах траплялися спільні виступи представників різних національностей. Отож, і неволя, виявляється, може зблизити – тож це аж ніяк не закономірність. Скажу, відтак, лагідніше: зближення важче досягти в умовах неволі та гноблення, а легше – в умовах волі та свободи.

Властиво, Ти поставила мені два запитання. Друге: чи вдалося мені переконати поляків, що немає вільної Польщі без вільної України. У цьому питанні найбільше досягнув Єжи Ґедройць. Я виявив, наче всупереч самому собі, але дуже виразно, що це питання політичної доцільності. Чому всупереч самому собі? Бо я

волів би, щоб зближення між нашими націями зумовлювала їхня очевидна близькість, а не те, що цього вимагає політична доцільність, – то мені трохи не подобається. Проте, це важлива точка зору, й існує усвідомлення її важливості. Так от: чи вдалося мені переконати поляків? Гадаю, що так. Тут мені йдеться про тисячі розмов, присвячених польсько-українським проблемам. Я, зокрема, запам'ятав одну велику зустріч у Перемишлі: був грудень 1981 року, через два тижні на вулиці виведуть танки. Йшлося про спорудження пам'ятника Перемиським Орлятам. Ми товклися майже всю ніч, проте в мене було повне відчуття, що я переміг. Виявилося, що аргумент – чи краще бути сусідом великодержавної Росії (яка, поглинувши Україну, загрожуватиме Польщі), чи радше незалежної від Росії України, підтримуваної нами, – спрацьовує. Він промовляє навіть до жахливо розгарячкованих людей, котрі, наче з прописів читаючи, згадували епізоди Волинської різанини. Аж раптом – коли пролунав цей аргумент – їхні рації поступилися. Я з того і тішуся, і не тішуся водночас. Особливо тому, – я це повторюю постійно, за кожної нагоди, – що зближення між націями, спрямоване проти інших націй, не несе нічого доброго. Адже, якщо будувати польсько-українське зближення з антиросійською програмою, то це закінчиться лихом для всіх нас, а крім того, це не по-людськи. Якщо можна переконати людей у потребі польсько-українського зближення, то можна переконати і в потребі дружби з Росією.

Ми знаємо, що сталося на Балканах. Раджу не дивитися на це зверхньо, бо таке могло – і може – щомиті статися з нами. Помста буває непропорційною, особливо, коли вибухає нагромаджене поколіннями відчуття кривди. Пам'ятаю, як у Львові українські хлопчаки розповідали про одну з довоєнних пацифікацій. Я відчував у них тоді надзвичайний біль, ненависть. Тому пізніше не могло бути інакше. Хто сіє вітер, пожне війни.

Розмовляла Єва Рибалт
2001

НЕЗРУЧНА ПРАВДА[98]

Чи бояться поляки історичної правди про себе? Наприклад, про Єдвабне[99], про ставлення до етнічних меншин?

Почнемо з того, що клопіт із власним минулим мають усі нації. Візьміть, бодай, французів: вони досі не впоралися з відповідальністю за прогітлерівський уряд Віші, а вже знову повертається питання про війну в Алжирі. Або громадськість США – вона ще досі не розрахувалася сама із собою за злочини ЦРУ в Чилі та Нікарагуа, а вже знову починається порахунок сумління за в'єтнамську війну. А поміркуймо про сербів, хорватів, албанців.

Pro domo sua скажу, що бачу певний шанс, щоб Єдвабне стало відправною точкою для подальшої дискусії, але, на мій погляд, в ній не буде істотних зрушень. Зміни в ментальності відбуватимуться поволі, дрібними кроками. Це, мабуть, хороший момент, щоб піти далі в дискусії про складні сюжети нашої історії. Проблема полягає в тому, що нас формували, ми самі себе формували як нація мучеників, ми мали клопіт із тим, щоб погодитися, наче крім нас є ще й інші нації мучеників. Прецінь поляки мають глибоко закодований синдром боротьби й мучеництва. Його породили неволя, повстання, війни. Вони творять духовну спадщину, котра

[98] Розмова з Яцеком Куронем була опублікована в: «*Rzeczpospolita*», 2001-05-26-27.

[99] Погром у Єдвабному – вбивство єврейських мешканців містечка Єдвабного й околиць, учинене 10 липня 1941 р., більшість жертв були живцем спалені у стодолі. Вбивство вчинила група польських мешканців містечка, спонукана до цього німцями. Дискусію про трагедію в Єдвабному надихнула книжка Яна Ґросса «*Сусіди. Історія знищення єврейського містечка*» (Jan T. Gross, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Fundacja Pogranicze, Сейни 2000). Дискусія сягнула найвищої напруги власне в 2001 р., коли висловилися чимало істориків, інтелектуалів, політиків. Під час вшанування 60-х роковин погрому в Єдвабному президент Александр Кваснєвський у присутності посла Ізраїлю Шеваха Вайса офіційно, «від імені свого й тих поляків, чиє сумління розворушив отой злочин», вибачився за погром і віддав шану вбитим. Попри схвалення різних середовищ, у тому числі єврейських, президент наразився на критику частини польського суспільства, яка не вважала, що поляки відповідальні за цей злочин, а також тих, хто підкреслював, що президент не має права вибачатися «від імені всієї нації».

постійно оновлюється, яку переказують із покоління в покоління. Звідси у нас береться певність у відданості нашої нації свободі, але й готовності відстоювати свободу інших. Тому незручна правда, – що ми, так само, як і інші, мордували ближніх, – важко торує собі шлях, часто до неї ставляться неприхильно, адже вона підважує отой наш ідеалізований стереотип. Подібні стереотипи, на жаль, витворюють не лише слабкі нації, і не лише супроти інших слабких націй.

Яку роль відіграла ідеологія ендеків у випадку Єдвабного, у витворенні сучасного польського антисемітизму, ба навіть загалом – у нашому ставленні до національних меншин?

Певно тому, що ми були нацією, яка багато страждала, ідеї Романа Дмовського впали на родючий ґрунт. У *Думках модерного поляка*, написаних у 1903 році, однією з найважливіших була ідея, що християнська етика зобов'язує лише в індивідуальних міжлюдських стосунках, натомість у відносинах між етнічними групами, націями припустимий, ба навіть бажаний національний егоїзм. Імовірно, саме завдяки цій ідеї політична думка Дмовського восторжествувала. Пілсудський досяг політичного тріумфу, але ідеологічного, педагогічного тріумфу сягнув Дмовський.

Цікаво, що в інтерв'ю, присвяченому поглядам Романа Дмовського, опублікованому кілька тижнів тому в *Gazecie Wyborczej*, професор Веслав Хшановський каже, що на Підляшші перемогли ендецькі переконання, саме в цьому регіоні, а не тільки в Єдвабному, під час війни сталися масові вбивства євреїв поляками. Важко не простежити тут зв'язку. Проте професор Хшановський його не зауважив.

Дискусія про Єдвабне показала, що багато поляків не сприймають правди про те, що там сталося. Вони її відкидають, розмивають відповідальність поляків, кажучи, що євреїв убивали також литовці та українці, що УПА та литовські шауліси чинили погроми польського населення тощо. Що Ви думаєте про подібні реакції? Чи можуть вони виявитися небезпечними?

Коли оприлюднюють важку правду про нашу історію, коли вона вступає в конфлікт із нашою колективною пам'яттю, в свідо-

мості багатьох поляків включаються захисні механізми. Вони завжди спрацьовують тоді, коли нам здається, що нас атакують. На мене нападають, тож я мушу захищатися. Інші нації мали й мають схожі проблеми. Якщо припустити, що серед поляків живий стереотип мучеництва та жертви, то ми починаємо розуміти, звідки береться посилання на ці явища. Розуміти – не означає погоджуватися. Коли говорять про Єдвабне, то також кажуть, що цей злочин свідчить про участь поляків у Голокості. Але я б уникав такої риторики. Не йдеться про те, щоб дражнити людей, а про те, щоб вони почали думати. Коли комусь дорікають, що він брав участь у Голокості, а той знає, що особисто участі не брав, то така людина відчуває себе атакованою і мусить захищатися, про що я вже казав. У такий спосіб безглуздо твориться фронт оборонців тієї ганебної справи. Залишається проблема нашої відповідальності. По суті справи, хоча про злочини, скоєні поляками проти євреїв, було відомо давно, ми не провели такого порахунку, який чинимо сьогодні. Але краще пізно, ніж ніколи.

Схоже, ми також не вчинили повного порахунку в польсько-українських відносинах. Тут також злам стереотипів, хоч і з інших причин, є тривалим і однаково болісним для обох сторін процесом. Чи перелом, спричинений справою Єдвабного, дозволить нам, на Вашу думку, змиритися з важкою історією польсько-українських відносин?

У цих відносинах і у сприйнятті українців я сподіваюся радше на зміни малими кроками, вони, зрештою, очевидні, і події після 1989 року їх демонструють, хоча вони незначні. Але в цій царині не варто очікувати вражаючих подій. Відкриття оновленого цвинтаря вояків Петлюри в Любліні[100], чи заплановане відкриття пам’ятника

[100] У православній частині Люблінського некрополю поховані солдати армії Української Народної Республіки, очолюваної Симоном Петлюрою, котрі в 1920 р. були польськими союзниками в боротьбі проти більшовиків. Після підписання Юзефом Пілсудським Ризької угоди багато з них оселилися в Польщі, до Другої світової війни вони становили в Любліні активну культурну меншину. Як православних їх ховали в окремій частині цвинтаря. В 90-х рр. XX ст. раніше занедбаний український сектор цвинтаря був упорядкований, а в травні 2001 р. було відкрито пам’ятник українським воякам.

Тарасові Шевченку[101] у Варшаві я також відношу до таких кроків. Я переконаний, що правду про польсько-українські стосунки слід відслонювати дуже вміло, фахово. Інакше ми наразимося на захисну реакцію. Деякі голоси з нагоди справи Єдвабного показують цей механізм. Помітна нова хвиля антисемітизму. Не слід, бо це й не відповідає дійсності, створювати враження, буцім поляки відповідальні за нещастя всіх сусідніх народів або меншин.

Причини виникнення наших стереотипів про українців зовсім інші, ніж джерела стереотипів у польсько-єврейських відносинах. Різними є також труднощі в їх подоланні. Польсько-українська пам'ять заплямована кров'ю, пролитою з обох боків, обидві сторони про неї пам'ятають і ще певний час пам'ятатимуть. Доточу тут одну історію. У часи карнавалу «Солідарності» на одній із зустрічей озвався чоловік, котрий дитиною пережив на Волині вбивство всієї своєї родини, а сам дивом урятувався. Йому вдалося втекти. Коли він дістався на Грубешівщину, то розповів, що трапилося. Відтак скликана ***ad hoc*** польська самооборона вирушила на сусіднє українське село. Розповідаючи про пережите, він казав, що українці нас, поляків, вирізали. Я спитав його, що б, на його думку, розповів українець, котрий вижив під час відплатного, вбивчого нападу загону польської самооборони. Він відповів: «Поляки нас, українців, вирізали». Слід усвідомлювати подібну симетрію в записі спогадів цих людей, з одного й іншого боку. Окрім того, слід прискипливо оглянути справжні причини наростання конфлікту, те, що діялося в міжвоєнний період.

Якими є – згідно з сучасним станом знань – джерела наростання польсько-українського конфлікту?

Багато говорять про позитивний приклад української політики воєводи Генрика Яна Юзевського у 30-х роках на Волині[102]. Але

---

[101] Пам'ятник Тарасові Шевченку був відкритий 13 березня 2002 р. у Варшаві, у сквері імені поета на перетині вулиць Ґоворка і Спацерової.

[102] Генрик Юзевський (1892–1981) – польський політичний діяч, публіцист, у 1919–1920 рр. комендант Польської військової організації в Києві, 1920 р. заступник міністра внутрішніх справ в уряді УНР, у 1929–1930 рр. – міністр внутрішніх справ Польщі, в 1928–1929 і 1930–1938 рр. – волинський воєвода; робив спроби порозумітися з українцями на Волині, підтримував створення українських національних організацій, а водночас сприяв

ж ця політика, незалежно від добрих намірів воєводи, полягала передусіму «вилученні» з українського руху найбільш вартісних людей – шляхом утимання їх у строго контрольованих державною адміністрацією українських громадських організаціях і установах. Вона викликала підозру ще й тому, що воєвода організував на Волині польське осадництво. З точки зору українців, то були дії, не сумісні з їхніми інтересами. Потім, під час війни, власне на Волині, території, яка раніше зазнала дуже сильної політики полонізації, асиміляції, сталися події, які на роки заплямували польсько-українську історію. Десятки тисяч убитих з обох боків, убитих жорстоким чином. Складно не зауважити тут зв'язку. Часто лунає аргумент, що політика Юзевського була така проукраїнська, а бач, скінчилося вбивствами. На жаль, забувають, що майже в той сам період – часи Юзевського – на Волині пацифікували села, примушували людей до зміни віросповідання, не брали на роботу[103]. Інший приклад, навколо якого досі точаться суперечки, – то Львів. Із Цвинтаря Орлят у Львові зробили символ – Цвинтар Сла-

---

польським переселенцям (осадникам); за проукраїнську політику його критикували польські націоналістичніспільноти, українці ж виступали проти утримання т.зв. сокальського кордону (умовний термін для визначення адміністративної межі між Галичиною і Волинню та Холмщиною). Цей неформальний кордон був створений польським урядом для послаблення впливу українського національного руху, який розвивався в Галичині, на українське населення земель на північ від неї. Цей кордон мав перешкоджати організації українських освітніх товариств, кооперативних і спортивних установ на Волині та Холмщині, а також припливу української преси й літератури з Галичини. Докладніше див: A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939, 1979;* R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929, 1989;* W. Mędrzecki, *Województwo wołyńskie 1921-1939, 1988;* Timothy Snyder, *Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę, Wydawnictwo Znak*, Краків 2008.

[103] Про ситуацію на Волині в міжвоєнний період див., зокрема: Andrzej Chojnowski, Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939, Ossolineum, Вроцлав 1979; Włodzimierz Mędrzecki, *Województwo wołyńskie 1921-1939, Ossolineum*, Вроцлав 1988; Ryszard Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929*, Wydawnictwo Literackie, Краків 1989; Robert Potocki, *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930-1939*, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Люблін 2003.

ви Польської Зброї, на мій погляд, цілковито марно. Це підживлювало конфлікт, символізувало поразку українців, принижувало їх. З одного боку, львівський цвинтар є виявом пошани до тих дітей – польських захисників міста, але з іншого – для українців – він став прикладом необґрунтованої польської пихи. Український письменник Юрій Андрухович[104] слушно каже, що поляки перемогли тоді, в 1918 році, у тій війні, бо знали місто. Але він каже це сьогодні, адже має часову дистанцію. В міжвоєнний період у Польщі підносили тему дітей, їхньої жертовності та пролитої в боях крові, а то не слугувало, і нині не слугує рефлексії над історією. Треба хотіти і бути здатними розуміти почуття інших людей.

У часи ПНР комуністи намагалися фальсифікувати історію. Суспільство, хоча загалом відкидало пропагандистську версію минулого, все ж погодилося з її знаменною тезою: що Польща є й була державою етнічних поляків. Було також препаровано історію інших націй, наших сусідів. Без сумніву, комунізм сприяв утриманню ворожості, скажімо, між поляками та українцями. Чому польське суспільство в цьому випадку так легко засвоювало стереотипи комуністичної пропаганди?

У випадку польсько-українських відносинах загалом вистачило крові, пролитої під час Другої світової війни, та кількості жертв. Але слід визнати, що комуністи від самого початку, від 1944 року, вдавалися до потужної антиукраїнської пропаганди, подібної до якої за інтенсивністю я не бачу стосовно інших народів. Міф про УПА, різунів тощо. Нагадаю також про *Заграви **в Бещадах***, кінофільм *Старший сержант артилерії Калень* та інші подібні приклади. Ця пропаганда функціонувала на багатьох рівнях, і впродовж десятиліть «плодоносила», тож її результати

[104] Юрій Андрухович (нар. 1960) – український письменник і есеїст, перекладач. Польською мовою були видані його романи «*Московіада*», «*Перверзія*», «*Дванадцять обручів*» (2000, 2004, 2005), два томи есеїв (*Erzherz-perz*, Świat Literacki, Варшава 1996; *Ostatnie terytorium. Eseje o Ukrainie*, Wydawnictwo Czarne, Воловець 2002), написану спільно з Анджеєм Стасюком книжку «*Моя Європа. Два есеї про Європу, звану Центральною*» *(Moja Europa. Dwa eseje o Europie zwanej Środkową*, Wydawnictwo Czarne, Воловець 2000, 2001).

досі даються взнаки. Ну, а якщо говорити про існування в Польщі стереотипу кровожерного українця, конче слід згадати про інший дуже важливий сюжет. Отож, поляки виховувалися на *Вогнем і мечем* Сенкевича, на вкрай українофобській моделі. Годі переоцінити той негативний вплив Сенкевича, вкоріненість у свідомості мільйонів поляків кількох поколінь антиукраїнського стереотипу. *Вогнем і мечем*, що публікувався уривками в газетах, справляв колосальний вплив на поляків. Єжи Гофман, знімаючи кінофільм, намагався боротися з цим стереотипом, але це йому до кінця не вдалося.

Для української громади справжньою травмою залишається операція «Вісла», але в Польщі ті події досі не отримали однозначної оцінки. Навіть коли погоджуються, що ця операція мала риси пацифікації, етнічної чистки, то водночас покликаються на аргумент національних інтересів, до конечної потреби розв'язання української проблеми в Польщі тощо.

Я розумію гіркоту українців, котрі проживають у межах сучасних кордонів Польської держави, особливо тих, хто особисто пережив оту травматичну подію. Об'єднання українців у Польщі засудило різанину поляків на Волині[105], проте українці Польщі марно чекають на польські слова співчуття. Прецінь операція «Вісла» була вигнанням із вітчизни і політикою селекції, так, щоб лише одна українська сім'я припадала на одне село. Земля, з якої їх вигнали, буває, ще й досі лежить перелогом. Тим часом, ми, поляки, загризли у стереотипах і отруєні лихою пам'яттю, не можемо здобутися хоча б на жест вибачення.

Наступного року минає 55-а річниця операції «Вісла». Поки що не вдалося по-справжньому змінити ставлення поляків до

[105] Ідеться про *Послання до поляків Конгресу українців Польщі* від 6 квітня 1997 р., яке містить слова: «Зазнавши в минулому важких випробувань, українці в Польщі добре розуміють страждання і біль безневинних жертв минулої війни та післявоєнного періоду. Особливо гостро ми відчуваємо біль поляків, котрі постраждали від рук українців. Ми шануємо пам'ять полеглих, а родичам тих, хто зазнав несправедливості, висловлюємо глибоке співчуття і людську солідарність. Ми приєднуємося до українських голосів, які кажуть: «Ми прощаємо і просимо прощення».

цієї події. Чи дасть відзначення роковин цієї похмурої події у 2002 році бодай шанс для зміни на краще[106]?

На жаль, не думаю, що вдасться досягнути з цієї нагоди глибоких змін у ставленні поляків до цієї події, або домогтися прийняття раніше анонсованої заяви Сейму. Коли я дивлюся на сузір'я політиків у потенційному майбутньому парламенті, я не надто вірю, щоб пощастило щось вдіяти, хоча мені хотілось би помилитися.

Відома Ваша активна участь у процесі призначення компенсацій українським в'язням Явожна і знаменитій дискусії у квітні 1997 року щодо поправок до закону про комбатантів. Відхилення, переважно голосами депутатів від СЛД і ПСП, пропозиції про визнання українців, ув'язнених без суду і слідства в таборі праці в Явожні, репресованими, було дуже знаменним[107]. Надалі залишається актуальним питання про відповідальність за масові вбивства цивільного українського

---

[106] Тоді не вдалося домогтися прийняття Сеймом ПР резолюції, яка б засудила операцію «Вісла», аналогічно до ухвали Сенату в 1997 р. Натомість президент Польщі Александр Кваснєвський звернувся з листом до учасників конференції, організованої Інститутом національної пам'яті у Красічині 18–19 квітня 2002 р. з нагоди 55-х роковин операції «Вісла»; у листі він написав: «Операція «Вісла» та цілковито бездушне поводження польської влади з українським населенням заслуговують на однозначний осуд. Від імені Республіки хотів би висловити співчуття всім тим, хто потерпів унаслідок тих ганебних дій». Президент рішуче відкинув принцип колективної відповідальності. «Впродовж багатьох років утвердилося переконання, що операція «Вісла» стала безпосереднім наслідком українських злочинів на Волині. Пролита там кров начебто давала народній владі моральне виправдання для її починань, спрямованих проти польських українців. Проте такі міркування є не лише помилковими, – вони достоту етично неприпустимі. Удар по всій українській громаді, яка мешкає в Польщі, був застосуванням принципу колективної відповідальності, на яку в жодному разі не можна погодитися», – написав Александр Кваснєвський. У 2007 р. президенти Польщі та України Лех Качинський і Віктор Ющенко засудили у спільній заяві операцію «Вісла» та констатували, що вона суперечила фундаментальним правам людини.

[107] Див. з цього питання примітку [65].

населення, вчинені солдатами народного Війська польського, скажімо, в Завадці Мороховській[108] або Терці[109]. Часто, як свідчать дослідження істориків, ми маємо справу з умисними diяннями. Навколо цих подій надалі триває змова мовчання...

У переліку фракцій, позиція котих зумовила вилучення українців із закону про комбатантів, Ви забули про панів депутатів із правих партій. Це тим більше вирізняє однобічність нашої спільної оцінки.

І я, і держава граємо в одні ворота. Ми говоримо про провини поляків. Така постановка питання промовляє лише до переконаних, а в решти переважно пробуджує антиукраїнські настрої.

Я згоден, звичайно, що одна річ – це помста юрби, й елементи такої поведінки могли мати місце і в загонах УПА, і АК, а цілком інша – дії регулярної армії. Та всупереч видимості, різниця не така вже й велика. Я переконаний, що серед солдатів, котрі пацифікували Завадку Мороховську або Терку, живим і зяючим лютою ненавистю був стереотип українця-різуна. Дуже багато з нас, поляків, плекає цей стереотип, так само, як українці плекають стереотип підступного поляка, завбачливого брехуна. Тож я не дивуюся, що тих злих духів, яких ми гамуємо, проблем, які замовчуємо, є чимало. Але я захоплююся тими сучасними українцями з України, котрі зважуються на пропольську настанову, і сучасними поляками

[108] Завадка Мороховська – село в Сяніцькому повіті, яке після війни тричі пацифікували підрозділи польської армії. За офіційними джерелами, в Завадці загинуло 73 особи. 25 січня 1946 р. на село напали вояки 34-го піхотного полку і 36-ї комендатури прикордонних військ. За даними Інституту національної пам'яті, тоді загинули від 21 до 63 осіб. Відтак 28 березня і 13 квітня відбулися ще дві пацифікації, в результаті яких загинули кільканадцять осіб. Розслідування вбивства в Завадці триває вже кільканадцять років, кілька разів його призупиняли. Винуватці вбивства досі не встановлені.

[109] Терка – село в Бещадах, яке стало символом страждань українського цивільного населення. У липні 1946 р. село кілька разів пацифікували підрозділи Війська польського, після однієї з таких операцій вояки УПА затримали та вбили трьох мешканців села, звинувачених у співпраці з військовими. Солдати підрозділу прикордонних військ із Волковиї помстилися за це, зігнавши в одну з хат і спаливши живцем 33 українських селян (у т.ч. кількарічних дітей, жінок, літніх людей). Символічна могила убитих мешканців Терки розташована на цвинтарі поблизу фундаменту церкви (зруйнована на початку 50-х рр.).

з проукраїнськими поглядами. Миролюбність у наших взаємних стосунках є чимось на зразок чуда.

Ви згадали про помітний, хоча й повільний поступ у процесі зламу польсько-української спадщини минулого. Де ще він помітний?

Важливо, що в Польщі після падіння комунізму не розвинулася реваншистськатенденція. Час від часу спалахують якісь суперечки про Креси, але ніхто всерйоз не думає, а вже з певністю публічно не вимагає повернення тих земель. То можуть бути щонайбільше міркування всередині якоїсь групи чиспільноти. Тоді зазвичай на адресу такої особи, котра порушує проблему перегляду кордонів, лунає запитання: «Ти що, війни захотів?». Та думка не пробилася назовні, не стала національним кредо. Це правда, що польська опозиція 70-х років, а потім «Солідарність» багато зробила для боротьби з польсько-українськими стереотипами, для відновлення історичної правди, поширення іншого погляду на польсько-українські відносини. Але, скажімо, зміни в 1989 році після краху комунізму, мій особистий досвід того періоду, потреба «боксувати» за визнання України та важливості її незалежності, свідчать, що все було не так просто, і надалі не є. Пам'ятаю, як на початках, після 1989 року, мені важко було пробитися з поглядами на незалежність України. Ще в Яблонній[110] я мусив переконувати Мазовецького, щоб він туди поїхав зустрітися з українськими депутатами. Переважало т.зв. прагматичне мислення, що ми мусимо думати про Росію. Але вдалося – Польща першою визнала появу незалежної української держави. Я вважаю це великим проривом у польській політиці та ментальності. І стався він за короткий проміжок часу.

Натомість я помилився, коли після 1989 року думав, що на польсько-українському пограниччі прищепиться така сама схема, як і на німецько-польському пограниччі. У всіх дослідженнях громадської думки про ставлення поляків до інших націй українці перебувають на другому чи третьому місці з кінця. Я гадав, що економічний фактор, потік людей, ідей і товарів сприятиме швидшому руйнуванню національних упереджень. Так сталося за останні

[110] Ідеться про зустріч польських і українських парламентаріїв у Яблонній, див. запис виступу Яцека Куроня на цій конференції в цій книжці, с. 81.

роки зі сприйняттям німців. Я вражений тим, як багато змінилося і який вплив на це справила цивілізаційна принадність німецької держави. Слід також зазначити, що німці діють дуже делікатно. У тих районах Польщі, де мешкає німецька меншина, німецький уряд не надає допомоги меншинам, а лише конкретним місцевостям. Цим зумовлений пізніший тиск на місцевих виборах. Німці отримують більше голосів, ніж це відповідало їхній кількісті, бо за них голосують поляки.

Інтенсивність неприязні чи ненависті на східному та західному пограниччі відрізняється. Це результат цивілізаційного розриву. Сьогодні для багатьох українців вокзал у Перемишлі є воротами до Європи. І ми за західним кордоном бачимо велику потугу цивілізації. Сподіваюся також, що справжній зміні стереотипу українця та білоруса зможе посприяти цивілізаційний стрибок, себто успішні і тривалі перетворення в Україні та Білорусі. Я сподіваюся, що наступні покоління перестануть ненавидіти одні одних. Я вважаю, що модель неприязні заснована на чомусь, чого вже не існує, хоча б тому наші відносини з сусідами мусять змінитися.

Розмовляли Іза Хруслінська та Петро Тима
2001

СПІЛЬНІСТЬ ВІТЧИЗН[111]

Яцек Куронь: Вітаю сердечно всіх, хто зацікавився розмовою зі мною. Для мене це велика честь.

~*Dudus*: Чи поляки суттєво відрізняються від інших націй Європи, коли йдеться про толерантність? Наскільки можна

[111] Розмова Яцека Куроня в чаті про толерантність поляків до національних меншин у Польщі, що відбулася 19 квітня 2002 р. у рамках програми «Мости толерантності», здійснюваної Фондом ЗНАК, Генеральним консульством США у Кракові й Товариством Вілла Деція з 2001 р. Програма полягала в підтримці порталу www.tolerancja.pl, на якому аналізувалися феномен мультикультуралізму та проблеми, пов'язані з функціонуванням у Польщі різних релігій і культур (портал містив розділи: іслам, національні меншини, Україна, Білорусь, Молдова, права людини, толерантність, мультикультуралізм тощо).

судити з нещодавніх антиізраїльських виступів на Заході, не лише ми маємо якісь упередження до «старших братів у вірі»?

Яцек Куронь: З Вашого дозволу, не думаю, що відрізняються. Натомість, немає сумніву, що є регіони давнього єврейського осадництва. Із Західної Європи їх викинули багато століть тому, із меж Росії, Російської імперії – в XIX столітті. Отож, якщо йдеться про антисемітизм поляків, литовців, чехів, угорців, українців тощо, то ми не маємо підстав торгуватися. Ці явища трапляються скрізь. Особливо болісним це питання є на тих теренах, де було вчинено Голокост. Гадаю, що це виглядає так. Людина бачила, як убивають євреїв, і думала, що з цим зробити, тож дуже легко раціоналізувати це питання, кажучи, що євреї гірш, піддавшись гітлерівській пропаганді.

~*Stew*: Що Ви думаєте про стан знань молодих поляків щодо національних меншин у Польщі? Яким чином ці знання слід поширювати? Чи не придалася би симпатична мережева програма, яка б сягала безпосередньо шкіл? А може, варто подумати про конкурси знань у цій галузі? Про дружбу, яка долає бар'єри?

Яцек Куронь: Кожна з цих ідей мені дуже подобається. І напевно в тих регіонах, які є батьківщиною меншин, слід це викладати у школі. Питання спільної вітчизни – немає жодного сумніву в тому, що інтенсивність конфлікту збігається зі спільністю вітчизн. Білосточчина є спільною батьківщиною поляків і білорусів. Таких регіонів у Польщі багато, адже вона була Річчю Посполитою багатьох народів. Будь ласка, зверніть увагу на той факт, що в усій Польщі люди добре ставляться до литовців. Адже в нашій свідомості залишилося, що ми мали спільних королів тощо. У Литві все інакше. Вони мають відчуття, що в них щось відібрали. Що їм пограбували культурні цінності, вкрали Міцкевича. Хоч би як там було, свого часу ми відібрали в них Вільно (столицю), але все те, що я тут сказав про поляків і литовців, докорінно міняється, якщо Ви спитаєте про це в Сейненському та Сувалківському повітах. Там поляки мають негативне ставлення до литовців. Адже в 1918 році ми вздовж усього кордону воювали за ті шматки землі. На мій погляд, проблема національних меншин у Польщі є проблемою згоди на спільність вітчизн. Бо у різних куточках Польщі одна й та ж сама земля є водночас вітчизною для поляків і українців, литовців і поляків, словаків і поляків.

***~Niewierny*: Чи не здається Вам, що релігія стоїть на заваді поширенню толерантності й миру в усьому світі? Адже більшість конфліктів точаться між різними конфесіями.**

Яцек Куронь: Я не думаю, що більшість конфліктів точаться між конфесіями. Проте, іноді буває й так. Але пам'ятаймо, що у вченні кожної релігії міститься щось на зразок любові до ближнього (у християнській релігії, звичайно, найбільш промовисто). І це може стати мостом – для зближення, хоча іноді й трапляється з точністю до навпаки.

***~Dixi777*: Чи після вступу Польщі до Європейського Союзу поляки стануть більш толерантними до меншин, а чи ця ситуація зазнає радше погіршення, ніж покращення?**

Яцек Куронь: Я не можу відповісти на це запитання. Але вірю, що ця ситуація так чи інакше буде неухильно поліпшуватися, незалежно від вступу до ЄС. Аби лишень ми раптом не відчули себе ліпшими, ніж наші східні сусіди. Це ще може бути пов'язано з ущільненням наших східних кордонів, що, з моєї точки зору, є драмою. Хоч би як на це дивитися, наша близькість із українцями та білорусами є і для нас, і для них запорукою суверенітету і запорукою незалежності. Росія, проковтнувши Україну, стане хижою імперією і загрожуватиме нам. І це було би нещастям і для Росії, і для України, і для нас.

***~Stew*: Ріхард фон Вайцзекер, колишній президент Німеччини, якось сказав, що Європа потребує «екуменічного плюралізму», тобто одночасного поцінування та популяризації багатства, розмаїття й розбудови спільної бази цінностей. Що з того могло би практично випливати для меншин у Польщі (і для більшості)?**

Яцек Куронь: Саме про це і йдеться. Це красиві слова, і це правда. Нам потрібне усвідомлення, що ми маємо спільну батьківщину з різними націями, і це є визначальним для нашого духовного багатства. Те саме стосується білорусів, українців та інших.

***~Jacek*: Шановний Пане Яцеку. Чи не здається Вам, що водночас із розвитком польської демократії, поруч із якнайбільш слушними та очікуваними тенденціями, з'явилися і навіть зростають націоналізми?**

Яцек Куронь: Так. Я з Вами згоден. Існує таке явище. І, як Ви слушно кажете, поруч із іншими, протилежними. Але в мене є таке передчуття, що тих позитивних більше.

~ *Andrzej1*: Як Ви думаєте, вчитель історії повинен радше навчати патріотизму, чи безкомпромісній історичній істині? Чи не вбачаєте Ви власне у способі вивчення історії в наших школах одну з причин подальшого збереження різних інтелектуальних схем, неприязних до меншин?

Яцек Куронь: Звичайно, вчитель історії повинен навчати історичної правди, тільки усієї. А для цього потрібні різні точки зору. Прошу звернути увагу на таке. Те саме питання можна описати цілком достовірно (на перший погляд) із польської точки зору і таким же чином, теж на перший погляд правдиво, з української точки зору. А істинні вони допіру обидва разом.

~_*carlito*: Як Ви гадаєте, що можна, а радше слід зробити урядові, щоб змінити образ поляка на Заході, чи є якісь альтернативи, щоб змінити цю образливу точку зору?

Яцек Куронь: Мушу сказати, що ніколи не дивився на це з точки зору уряду. Я завжди дивлюся з точки зору суспільства. Але ясно, що чим успішнішими ми будемо економічно та соціально в турботі про кожну людину, тим ліпше про нас думатимуть. І в мене немає враження, що в нас аж така погана репутація у світі. Але, звичайно, я можу помилятися.

~*Małgoś_*: Пане Яцеку, чи тепер у Польщі під прикриттям толерантності стосовно національних меншин бува не точиться боротьба, щоб принизити поляків?

Яцек Куронь: Я не розумію запитання. Натомість проблемою залишається, що робити зі скаргами на поляків? Та ж – пізнати істину. Не стояти на смерть в обороні, а лише пізнати істину. Це вивищує націю, а не принижує.

~*Camille*: Як Ви оцінюєте неприхильне ставлення меншин до запитання про національність у формулярі опитування для загального перепису?

***~szymon_mag*: На загальному переписі буде запитання про національність, чи потрібне воно, на Вашу думку?**

Яцек Куронь: Очевидно, що таке запитання мусить бути. Але, якби меншини заперечували проти такого запитання, – тоді його слід вилучити. Тільки ж постійно точиться суперечка, скільки нас, і це погано про нас свідчить, що люди бояться заявити про своє походження. Як я вже казав нещодавно, важко бути білорусом у Польщі і важко бути поляком у Білорусі. То від нас, поляків і білорусів, залежить, чи зміниться ця ситуація.

***~Jkj*: Чи бачите Ви у своїх мріях світ без національних чвар? Чи це просто химера?**

Яцек Куронь: Я переконаний, що саме так воно і буде. Що той час наближається до нас, але передусім ми до нього наближаємося. Я в це вірю, і можна сказати, що задля цієї мети живу. Це мусить чинити навколо себе кожен із нас.

***~Dixi777*: Чи поляків у інших країнах розглядають як національні меншини так само, як ми сприймаємо, скажімо, меншини в нашій країні, а чи ситуація в інших країнах виглядає цілком інакше?**

Яцек Куронь: Залежно, про яку країну йдеться, але скажу так: одна річ – еміграція, а зовсім інша – спільність вітчизн. Там, де є спільність вітчизн, де конфлікт є найбільш інтенсивним, існує найбільша потреба у взаєморозумінні. Звичайно, немає проблеми поляків у Бразилії, але є проблема поляків у Львові, на Вільненщині.

***~Ajschylos25*: Як Ви гадаєте, чи Польща може і повинна стати багатонаціональною державою, відкривши свої кордони для іммігрантів?**

Яцек Куронь: Це зовсім інша річ. Вимоги сучасного світу такі, що ми відкриємо ці кордони так само, як їх відкриють для нас. Але не йдеться про приїжджих, про людей, які тут зупинилися проїздом. Ідеться про спільність вітчизн. Можна легко перелічити ті нації, які ділять з нами ту вітчизну.

***~Kaila*: Добридень. Хотіла би спитати про таку річ: невдовзі нас чекає кампанія у ЗМІ у справі референдуму про вступ**

Польщі до Європейського Союзу. Чи не боїтеся Ви, що замість предметного обговорення ми станемо свідками емоційної війни між прихильниками і противниками у стилі слухачів «Радіо Марія», і що ця війна може спричинитися до зростання націоналістичних настроїв?

Яцек Куронь: Завше слід пам'ятати про те, що діється в колишній Югославії. Це спільна земля багатьох народів. Натомість у Польщі Гітлер і Сталін ретельно нас розмежували, а те, що залишилося, – це залишки давньої Речі Посполитої. Особисто я дуже шкодую за тим, що сталося, але знаю, що це нам заощадило багато, багато крові. Звісно, емоційної та націоналістичної напруги трохи буде, але проєвропейська атмосфера у країні настільки виразна, що її не здолати. Це результат мудрості, а в декого із нас іще й снобізму у ставленні до Західної Європи, але то добрий снобізм. Дуже шкода, що в Польщі бракує такого самого снобізму у ставленні до Сходу.

~Fyt: **Як Ви гадаєте, яким повинен бути шлях навчання толерантності... чи мусять дозріти самі покоління, не спотворені війною, чи можна того навчити?**

Яцек Куронь: Мабуть, повинні дозріти покоління, не спотворені війною, але формувати толерантність можна і треба. Втім, це залежить від позиції нас, дорослих, батьків. З мого педагогічного досвіду випливає, що клас, із яким я працюю, дуже швидко стає толерантним.

~Milleczka: **Добридень, Пане Яцеку. Це дуже знаменно, що Ви з'явилася в чаті власне під гаслом Мости Толерантності. Уся Ваша діяльність є проявом толерантності та доброзичливості до людей. Як Ви думаєте, чи ми, поляки, зможемо навчитися толерантності у ставленні до інших націй? Чи не надто пізно? В Європі ми вже маємо тверду репутацію ксенофобів.**

Яцек Куронь: Усе не так уже й погано. Звичайно ж, не тільки можемо, а й учимося. Поволі, важко, але вчимося. І завжди вчимося на трагедіях. Просто дивовижно, як багато толерантності ми навчилися під час обговорення випадку в Єдвабному. Люди вчаться толерантності в життя.

~andkad: **Чи Ваші мрії про вільну Польщу збулися, а чи Ви все ще прагнете чогось кращого?**

Яцек Куронь: Ні. Мріяти потрібно, але не варто сподіватися, що ці мрії сповняться самі собою. Слід утілювати їх наполегливою працею. Це не та Польща, яка мені подобається, але я бачу, як вона дуже поволі змінюється на краще.

***Модератор*: Сердечно дякуємо нашому Гостеві за зустріч. Також дякую учням і викладачам II загальноосвітнього ліцею в Щецині за активну участь в обговоренні. II ЗЛ у Щецині є організатором дискусії про толерантність, яка триває під патронатом Пана Яцека Куроня.**

Яцек Куронь: Дуже, дуже Вам дякую за розумні, глибокі, мудрі запитання.

КРОВ ПОБРАТИМІВ[112]

Моєму приятелеві Євгенові Стахову[113], воякові УПА, діячеві ОУН, речникові польсько-українського примирення.

Книжку Павела Смоленського *Похорон різуна* я прочитав із завмиранням серця. Я народився і виховувався на тих землях, де у братовбивчій війні занадто довго лилася польська та українська

[112] Рецензія на книжку Павла Смоленського «*Похорон різуна*» (Paweł Smoleński, *Pochówek dla rezuna*, Czarne, Воловець 2001; український переклад Андрія Бондаря виданий 2006 р.), опублікована в: «*Gazeta Wyborcza*» 2001-10-19.

[113] Євген Стахів (нар. 1918) – син офіцера армії Австро-Угорщини, у період польсько-українських змагань за Галичину – Української Галицької Армії. Родина Стахівих належала до традиційних українських патріотичних родин. Євген Стахів був членом юнацтва ОУН, у 1938 р. вирушив на Закарпаття, щоб у лавах українських збройних формувань – Січі відстоювати незалежність Карпатської України. В роки Другої світової війни створив підпільну мережу в Донбасі. Антифашистська діяльність створеної ним групи стала канвою для написаного А.Фадєєвим роману *Молода Гвардія*. Від 1944 р. в еміграції у Західній Європі та США. Пов'язаний із демократичним нуртом в ОУН, осередком Української головної визвольної ради. Ініціатор співпраці між українською еміграцією та українським дисидентським рухом в Україні та єврейськими й польськими спільностями. Яцек Куронь перебував у дружніх стосунках із Євгеном Стахівим.

кров. Потім я роками бурлакував Бещадами і Низьким Бескидом, тобто Бойківщиною та Лемківщиною. Тому кожне слово цієї книжки вижолоблене в моєму серці, бо надто багато скарг я вислухав, про надто багато кривд мені розповіли.

Смоленський розповідає історію про те, як поляки кривдили українців. Цей образ спотворений, бо ж траплялось і навпаки. Можна б сказати, що таким чином відновлюється історична справедливість, адже впродовж багатьох століть польські скарги лунали в наших вухах набагато гучніше, а, крім того, в останні 50 років у нас переважала упереджена, чорна, антиукраїнська пропаганда. Але я не вірю у справедливість у балансі злочинів. Такий баланс завжди однобічний, нічого тут не вийде збалансувати.

Багато поляків мислять стереотипом українського різуна. Багато українців – стереотипом лицемірного польського окупанта. А стереотипи мають ту рису, що навіть описуючи почасти правдиво якусь подію в цілому, є брехнею. Тим, хто каже про українських різунів, я хотів би нагадати про галицьку рабацію Якуба Шелі в 1846 році. Тоді польські селяни вчинили жорстоку різанину польської шляхти. Довго потім довелося заліковувати рани.

Майже через сто років після тих подій, мабуть, у Рабі-Вижній, онуки селянських бунтівників розповідали мені, як ті селяни клали пана між двох дощок, розпилювали й казали: поволі ріжте, бо добрий був пан. Шляхтичі теж не підставляли другу щоку.

Про це писав Корнель Уєйський: «Із димом пожеж, із курінням братньої крові, До Тебе, Господи, лунає той голос. Скарга та жахлива, крик то останній. Від таких молитов сивіє волосся»*. Адже була то братовбивча війна двох народів – народу селянського та народу шляхетського. Подумаймо, яким потворним, нелюдським було життя селян із Раби-Вижної під панською владою, якщо вони вдалися до подібних дій. Лячно й подумати, наскільки те все було жахливішим на стику релігійної та етнічної відмінності.

І такі події, хіба що відбувалися вони пізніше і власне в релігійно та етнічно поділеному середовищі, пронизливо описує Смоленський. Одній із моїх тітоньок, сьома вода на киселі, котра була на пізній стадії вагітності, обтяли груди. Зранену, її кинули напризволяще біля залізничної колії. Але в Завадці Мороховській, зображеному в книжці селі, у списку жертв убивства, який налічує

*Дослівний переклад.

56 прізвищ, і українських, і польських, є такі ото записи: «Катерина Максим, 4 роки – двічі проколотий багнетом рот, дві рани від багнету в грудях, повністю розпоротий живіт. Катерина Томаш – відрізані груди, порізані ноги. Жила ще годину». Такі жахіття можна множити і множити. Закінчмо цей потворний опис, хоча простір для опису є, на жаль, необмеженим.

Генрик Сенкевич завершив роман ***Вогнем і мечем*** словами: «Громадянська війна тривала ще довго. Потім прийшла чума і шведи. Татари майже постійно гостювали на Україні, захоплюючи юрби люду в ясир. Спорожніла Річ Посполита, спорожніла Україна. Вовки вили на згарищах стародавніх міст, і квітучий колись край стояв, наче велика гробниця. Ненависть вросла в серця та отруїла кров побратимів, і жодні уста ще довго не проказували: «Слава у вишніх Богу, і на землі мир людям доброї волі»».

Ми знаємо, що Сенкевич упереджено описав польсько-український конфлікт, але в останні речення він вклав напрочуд правильну думку: не може бути незалежної України без незалежної Польщі, та незалежної Польщі – без незалежної України. Сьогодні завдяки важкій праці, великим зусиллям поляків і українців ми отримали шанс на примирення між обома націями, а відтак і шанс на тривалу волю й незалежність. Однак це тільки шанс, що переконливо обґрунтовує книжка Смоленського. Бо не тільки про похорон різуна тут ідеться. Моя національна свідомість у ранньому дитинстві формувалась у Львові. Крізь вікно нашого помешкання я розглядав обеліски на Цвинтарі Орлят, могили дітей, які полягли, захищаючи польськість Львова. Цвинтар був і залишився символом тріумфу польської зброї. Відразу ж після здобуття незалежності Республіка заходилася вшановувати свої тріумфи на могилах жертв тамтої братовбивчої війни, яка – як виявилося, – була епохальним кроком до занапащення незалежності. Такі ото парадокси нашої польсько-української історії.

Обабіч кордону земля рясно вкрита польськими та українськими могилами. Не занедбуймо їх. Нехай вони стануть знаком у нашій спільній пам'яті. Нехай свідчать, наскільки ми близькі навзаєм, яку велику ціну ми заплатили за свободу і незалежність обох націй. І як дорого ми заплатили за її похорон. Про це йдеться в *Похороні різуна.* І за це, Павле, щиро Тобі дякую.

2002

ВИСТУП НА СЕМІНАРІ, ОРГАНІЗОВАНОМУ З НАГОДИ 55-Х РОКОВИН ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА»[114]

Я так само, як той священик, одійду від операції «Вісла», хоча від неї почну. То була очевидна етнічна чистка, на це існують однозначні докази, прецінь лемків, навіть тих, хто не вважав себе українцями, цілі лемківські села, які не вважали себе українськими, наприклад, в околицях сучасного Устя, тепер Горлицького, а колись воно називалося Устя-Руське, виселили всіх. Там не було жодних загонів УПА, і у зв'язку з тим цілком очевидно, що та операція не мала на меті пацифікацію українського руху за незалежність, а лише етнічну чистку цих теренів, здійснену специфічним чином. Можна на підтвердження цієї тези навести безліч найрізноманітніших і цілком однозначних доказів. На мій погляд, трагедія всіх подібних чвар – хоча то надто лагідне слово, ненависті, але й це слово занадто слабке – між націями закорінена в таємниці спільної вітчизни. Зверніть, будь ласка, увагу на те, що поляки в Польщі загалом люблять литовців, чого не можна сказати про литовців. Литовці переконані, що поляки позбавили їх різних важливих речей, а поляки переконані, що дали їм християнство. Причому слід зазначити, що почуття антилитовської ненависті в Сейненському повіті, на Сувальщині, достоту вражає. І навпаки. Себто, коротко кажучи, там, де маємо спільну з іншими націями вітчизну, існує почуття ненависті. Я походжу зі спільної вітчизни поляків і українців, я зі Львова, там я виріс і там жив ув атмосфері взаємної ненависті, де проблема полягала в тому, що – процитую тут Марію Конопницьку – «фортецею стане нам кожен поріг».

Тут, на мій погляд, міститься ключ до всіх цих проблем. Нам дуже важко визнати, що ми маємо спільну вітчизну, відчувати радість і гордість, бачити багатство, яке з того випливає. Коли ми оповідаємо про події минулого, це також дуже характерно: кожна сторона по-

[114] Семінар був організований як один із модулів відзначення 55-х роковин операції «Вісла», котре відбулося з ініціативи Польсько-українського форуму, Об'єднання українців у Польщі та ордену отців василіян у Варшаві під патронатом президента Польщі Александра Кваснєвського; запрошення до участі у почесному комітеті роковин прийняли: Зоф'я Герц, Яцек Куронь і Богдан Осадчук. Семінар відбувся у квітні 2002 р. у штабквартирі Фонду Стефана Баторія у Варшаві.

чинає з того місця, де їй завдали кривди. Часто реальної кривди. І далі вже тягнеться. Я чув, не так давно, на зустрічі з людьми з 27-ї Волинської дивізії Армії Крайової, як вони постійно згадували Волинь. Волинь, за їхніми словами, була тим місцем, де воєвода Юзевський проводив проукраїнську політику, і саме там сталася найбільша різанина. Так воно буває з українцями! – підсумовували вони.

Дозволю собі один відступ. Після Варшавського Повстання я жив поблизу села Раби. Там була садиби Вижна, і мені зі своєрідною гордістю розповідали таку ото історію про те, як повстали їхні діди проти шляхетського двору (мої підрахунки свідчать, що то було десь у 1846 році), вклали тоді дідича між двох дощок, різали і казали: поволі ріжте, бо добрий був пан. І вони не були українцями. І то не був конфлікт поляків із українцями. То був конфлікт шляхетського народу з народом селянським. Селянська війна характеризується надзвичайною, несамовитою ненавистю. І дуже часто вона має страхітливий і жорстокий перебіг. А варто пам’ятати, що на Волині з обох боків була селянська війна. Довго тамованої кривди та ненависті.

Повертаючись до воєводи Юзевського: іноді кажуть, що він підтримував польську колонізацію Волині. Але ж то саме він виступав проти польської колонізації, наполягав на функціонуванні так званого «сокальського кордону», тобто проекту ізолювання Волині від Галичини. Там було дозволено селитися і полякам, і українцям. А організації та громадські об’єднання мали бути спільними. Так трапилося, що я знав губернатора Юзевського, встиг із ним познайомитися ще до його смерті. Він казав, що чиновники на практиці втілювали ці принципи зовсім інакше, отож польське осадництво на Волині безперервно тривало. Згадаймо, яким у той час у Галичині (сподіваюся, що принаймні декому з нас вік дозволяє про це пам’ятати) незвичайним, дивовижним, несамовитим був розквіт економічного та культурного життя в українських кооперативах, «Маслосоюзах», у «Просвіті»[115]. Настільки просунутим, що відбу-

[115] Товариство «Просвіта» було засноване в 1868 р. в Галичині з метою поширення освіти серед українського населення; діяльність Товариства полягала в організації бібліотек, читалень, виданні власних друкованих органів. «Просвіта» була ліквідована на терені СРСР у 1922 р., в Польщі діяла до 1939 р. (за винятком Волині, де її діяльність була припинена в 1936 р.). Після війни Товариство діяло в еміграції, було відроджене в Україні в 1992 р.

вався процес українізації поляків, адже молодь із польських сіл приходила до них, бо там був театр, народний університет, можна було завдяки кооперативам працювати та заробляти. Тривав неймовірний розквіт. А воєвода Юзевський на Волині наказав, щоб вони були спільними, польські та українські організації, і таким чином поляки за короткий час узяли владу. Це один бік того питання на Волині. Натомість інший – що політика адміністрації, котра переважно перебувала під впливом ендеків, була принципово полонізаторською, і влада просува це будь-якими методами, засновувала польські спілки шляхти на загородах, якій передавала владні повноваження тощо. Крім того, український національний рух після 1921 року був розчавлений, коли Польща зрадила українську справу. Хоч якд дивитися, Польща виступила перед Радою послів із дуже далекосяжними зобов'язаннями[116]. У Львові мав постати український університет, включно з Політехнічною школою, мала бути гарантована свобода вживання мови, а на практиці все було потолочено. Отож, в українців зароджувався бунт, зароджувався гнів. Від совєтської сторони годі було чогось доброго сподіватися, від польської сторони годі було чогось доброго сподіватися. Можна сказати, що ми розбудили українську стихію незалежності. З'явилися різні ідеї, в тому числі етнічні чистки, захоплення індивідуальним терором.

Галичина була нечувано українсько-патріотичною, проте на Волині було інакше, адже то землі, які раніше входили до складу російської займанщини, на Волині польський елемент повсюдно обсів владу, попри те, що це суперечило засновкам політичної концепції Юзевського. У зв'язку з цим наслідок був протилежним намірам його політики. Отож, сталася ескалація ненависті, декого вбили, нищили обійстя, і не вперше польська влада відповіла в 30-х роках пацифікацією. Мій батько як журналіст зі Львова туди їздив, докладно про це розповідав. Розвалили молочарню, молоко текло в канаву, українські книжки скидали на купи й палили, палили школи та церкви, а старші селяни мусили зняти перед усім селом штани, оголити зад, і польські солдати та поліцейські сікли

[116] Ідеться про малий Версальський договір, підписаний Польщею 28 червня 1919 р. у складі Версальської угоди як умова її укладення. Договір був покликаний забезпечити дотримання й захист прав національних меншин, які мешкали в Польщі.

їх. Нагадаю також про «тюльпани», підвішування за ноги українських жінок, які «чинили опір», були такі, котрі мали чоловіків, братів, синів і намагалися їх захистити. Звичайно, Ви можете мені відповісти, що різанина 1943 року, яку пізніше українські сусіди влаштували польській громаді на Волині, порівняно з заходами пацифікації, – дрібничка. Але хто виміряє людську кривду, людське почуття приниження, яке спричинили українцям. Завжди помста вибухає значно більшою ненавистю, ніж те, що стало іскрою. І тому ми у відповідь отримали Волинську різанину. Досі триває суперечка, якими були накази з цього питання, чи були вони віддані. Відомо, що були такі накази, щоб не вбивати ані змішаних подружжів, ані жінок і дітей. Але також відомо, що цей наказ, ясна річ, порушували, адже під час селянської війни ніхто не слухає наказів. Волиняни, котрі оповідають про те, що там діялося, оприявнюють, однак, тільки частину тієї історії та правди, але той шматок є правдивим і страшним.

Пані та панове, як це працює, яке має історичне продовження? Розповім іншу історію. Село Завадка Мороховська. Туди ввійшов підрозділ Війська польського, який учинив страхітливу різанину. Солдати вирізали всіх мешканців, вагітних жінок, розпорювали їм животи, а ще дивовижніше, що там також мешкали поляки – і їх також перерізали. Село було лемківським, мало лемківську ідентичність, але мешкали в ньому також і поляки. Військові вирізали їх усіх. Але знаєте, що то була за військова частина? То був волинський підрозділ, його сформували на Волині. Ці вояки принесли із собою образ того, що винесли з Волині, і перенесли продовження цієї історії в Бескиди. І тепер ми можемо вирушити у зворотному напрямку, від одного акту насильства до іншого, і спитати: хто почав? Так, як діти у дворі завжди питають. І завжди виявляється, що не ці, а оті, і так можна рухатися все далі й далі в минуле. І цей ланцюг ненависті можна обірвати, тільки глянувши правді в очі, з повним усвідомленням власної провини. Я знаю, я прекрасно знаю, що Україна ніколи не позбавляла Польщу незалежності, а Польща Україну позбавляла. Тричі, двічі? Чи вирішить це нам якусь із тих проблем? Ні! Знову в якомусь місці постраждають люди, які не приймали рішення стосовно Ризької угоди, стосовно лінії кордону. До них просто прийшли і вбили їх. Як розповідав мені один хлопець із Волині, із осадників, не військових, а селян, адже вій-

ськові швидко кидали землю і віддавали її іншим селянам, бо їм не хотілося тієї землі обробляти. Його батьки пішли жати, а він пішов до тестів чи швагрів. Ну, і прийшли люди, як він то мені оповідав, українці, бо то завжди так кажуть: українці, поляки. Прийшли і вирізали, а він був дитиною, сховався під скатертиною, він усе те бачив, а потім звідти виліз і пішов до своїх на поле. Відтак вони поїхали до родичів матері на Грубешівщину, де негайно зібралося село, витягли зброю, бо то була самооборона АК, і пішли до сусіднього українського села, і вчинили там суцільну різанину.

Я запитав:

– Якби ти був із того українського села, то що б оповідав?

– Оповідав би, що прийшли поляки і всіх вирізали.

Поляки… Українці... Так можна розповідати й розповідати... У книжці *Юдейська війна*[117] читаю, що українці оточували ґето й атакували. Насправді то були росіяни, латиші, може, й окремі українці, але написано так. У Варшаві люди присягатимуться, що то були українці.

Я питаю, а звідки ти це знаєш?

– Я бачив, чув.

– Що ти бачив, що чув?

Я кажу цій людині фразу українською та російською.

– Скажи, яка російською, а яка українською.

Він не знає, бо й звідки йому знати?

Прийнято, що то були українці, і то вже просто ланцюжок асоціацій. Поляки прийшли і били, поляки прийшли і різали, українці прийшли і різали, і так триватиме та вервиця злочинів, яку ми за собою тягнемо. Я не змінив тему! Я весь час кажу про операцію «Вісла». Бо вона була просто ще однією ланкою в усій цій історії, але річ не в тому, бо її за нас перервали Сталін і Гітлер. Вони розділили нас. Але важливо, щоб ми зуміли перервати її у своїх серцях, щоб ми навчилися по-справжньому любити нашу відмінність і пишатися тим, що, хоча від давньої спадщини залишилися рештки, але то рештки нашої спільної вітчизни. Дякую.

[...]

---

[117] Мабуть, Яцек Куронь веде мову про книжку Генрика Ґринберґа «Єврейська війна і Перемога» (Henryk Grynberg, *Żydowska wojna i Zwycięstwo*, Wyd. Czarne, Воловець 2001).

Я хотів би відповісти пані, котра говорила про роз'ятрювання. Пані сказала, що хтось «навмисно ятрить». Я вважаю такий погляд особливо небезпечним. Ви бачите, що всі ми сидимо в залі, переважна більшість присутніх тут – українці. Вони кажуть про свої кривди, тож вони їх роз'ятрюють, але ж вони кажуть про власні кривди. Так «кумедно» складається, що я поляк, походжу з плебейської сім'ї, тож не можу сягати надто далеко в минуле, а лише маю таке глибоке переконання, що слід ятрити, тобто пізнавати правду такою, якою вона була. Пані не зауважила, я говорив тут про те, як селяни, українці, сприймали польських осадників. Я розповідав тут про це. Чи я ятрив? Я розповідав про частину реальності, поруч із іншими частинами реальності, які лише разом становлять правду. Кожний фрагмент тієї правди є не правдою, а брехнею. Якщо ми виберемо тільки один шматок і будемо його оповідати, то в цьому нашому шматку тільки українці ріжуть поляків, або тільки поляки ріжуть українців – і завжди це брехня. А частина правди – то цілковита брехня. І як ми подивимося на це в історичному континуумі, а він, на жаль, не починається у 20-х роках, як Ви казали, а давайте-но скажемо відверто, шановна, в XVI–XVII столітті, і тягнеться за нами, висить над нами прокляттям, яке тяжіє над братами. В родині. І лише стільки я хотів сказати щодо питання про тих, котрі хочуть ятрити. Така історія.

2002

Коментар

18 липня до мене прибула делегація Львівської міської ради на чолі з міським головою Любомиром Буняком, до складу якої входили видатний дисидент Михайло Горинь та Василь Білоус, голова комісії, яка вирішила надати мені почесне громадянство міста Львова. Ми розмовляли переважно про те, як завершити справу із Цвинтарем Орлят. Те питання і для міста, і для Галичини надзвичайно важливе. Це скидається на те, якби в Сілезії стояв пам'ятник тріумфу німецької зброї над сілезькими повстанцями. Я не мушу пояснювати, що вже давно його би не було, пам'ятник би зруйнували. Як нам розбудовувати братерство між нашими націями, водночас відбудовуючи та плекаючи в серці України [...] тріумф польської зброї над українцями, над їхньою спробою виборoти незалежність? Пишучи мого відкритого листа, ***Я розумію протест українців***, я зрозумів слушні міркування депутатів міської ради Львова. Вони хочуть відкриття Цвинтаря, але не знають, як обійти власне ту проблему. Дуже шкода, що досі ще немає цвинтаря Січових Стрільців, що він перебуває в зародковому стані. Відповідальність за це лягає на керівництво міста Львова, але це не змінює факту, що, коли розглядати питання Цвинтаря, збоку це виглядає так: є прекрасно реконструйований цвинтар польських Орлят, переможців Січовим Стрільцам. А поруч міститься доволі занедбаний цвинтар стрільців. Допіру нещодавно там насипали курган і встановили на ньому колону. У майбутньому там має постати пам'ятник Січових стрільців. Разом ми придумали таке рішення, яке шанує гідність обох націй. На моє особисте прохання і на пропозицію міського голови Львова, ми б рекомендували, щоб на колоні, яка увічнює пам'ять про Січових Стрільців, і на монументі Орлят, умістити дошки польською та українською мовами: «Героїчно полягли в боротьбі за незалежність Польщі, і – відповідно – України у братовбивчій війні» . Ця пропозиція змінює напрям мислення на 180 градусів, то вже не був би пам'ятник польського тріумфу, а лише пам'ятник братовбивчої війни. Він би не ділив, а єднав. Окрім того, то не був би ніякий компроміс, адже той напис відображає істину.

Уривок із листа, неофіційно переданого Яцеком Куронем президенту Александру Кваснєвському, від 11.08.2002. Лист перебуває в архіві Данути Куронь.

Я РОЗУМІЮ ПРОТЕСТ УКРАЇНЦІВ[118]

Маймо відвагу визнати – в конфлікті навколо Цвинтаря Орлят не йдеться про написи. Йдеться про те, що львівській пантеон є символом тріумфу польської зброї в серці України. Тож якщо ми вже щось хочемо дописати, давайте допишемо двома мовами: «Героїчно полеглим у боротьбі за незалежну Польщу... Україну... у братовбивчій війні».

Я народився та виховувався у Львові, мешкав там до десятирічного віку. Колонада Цвинтаря Орлят у мене весь час немов перед очима: її було видно з різних точок міста, вона домінувала над ним. Звісно, мене виховували на культі Львівських Орлят, що не перешкоджало мені в ранньому дитинстві товаришувати з українцями. Набубнявілий ще до війни українсько-польський конфлікт був у Львові дуже відчутний. Війна його ще більше загострила. Гадаю, що тоді, а зрештою і тепер, нам бракувало розуміння, що українці та поляки жили, живуть і житимуть на тих землях у спільній вітчизні. Власне, це питання здається мені найважливішим для усвідомлення причин і взаємної ворожості, і взаємної близькості. Мій батько походив із Домбровського вугільного басейну, завдяки чому дивився на польсько-українські проблеми ззовні, і це породило в нього стихійну проукраїнську поставу, чого я не міг навчитися від родичів із маминого боку, котрі були родом власне звідси. А траплялося й так, що чоловіки моїх тіток-учительок були колишніми українцями, бо вони, входячи в середовище польської інтелігенції, зрікалися свого українського коріння. Я мав вуйка, запекло проендецького, із котрим я серйозно сперечався про українські справи, із котрим допіру вже в дуже літньому віці сказав мені: ну, що ж, ми належимо до тих, котрі *Gente Ruteni, Natione Poloni**. Уперше він зізнався, що є українцем. Це також показує становище українців на тих теренах.

* Походженням русини, національністю поляки.

[118] Текст був написаний у момент загострення польсько-українського конфлікту щодо формули відновлення, тесту написів і відкриття «Цвинтаря Орлят» у Львові. (Надрукований у Gazeta Wyborcza та під заголовком «Маймо відвагу визнати – не йдеться про написи на Цвинтарі Орлят у Львові» («Високий Замок», 24.05.2002, № 114–115 /2244–2245/.

Польща зрадила Україну

Коли в 1918 році відроджувалися Польща, Литва, Чехословаччина і могла відродитися Україна, ми не спромоглися між собою порозумітися, тож війна на всіх тих кордонах була неминучою. Вона стала страхітливим провіщенням поразки 1939 року.

Війна 1918 року за Львів мусила вибухнути, адже Львів був, можна це сміливо сказати, серцем України, саме там, з огляду на лібералізм цісарськи-колоніальної Австрії, розвивалися українські самостійницькі інституції та інститути наукового й суспільного життя. Польські також, і з тієї ж причини. Коли з польського боку постало товариство «Sokół», то з українського – «Сокіл», там починалися український Пласт[119] і польське гарцерство, існували загони стрільців Пілсудського, а з українського боку – Січових Стрільців. Існував польський університет, але й Наукове товариство ім. Тараса Шевченка[120], яке фактично виконувало роль українського університету.

Годі було збудувати незалежну Україну без Львова, Польщу було легше, бо ми мали ще й Краків, хоча Львів відіграв набагато важливішу роль і був також у певному сенсі серцем післявоєнної Польщі, значною мірою через війну 1918 року. Оту війну поляки мусили виграти, і не лише тому, що, як каже Юрій Андрухович, були вдома, адже справді місто було заселене переважно поляками, які його добре знали. Поляки перемогли ще й тому, що на польському боці в конфлікт втрутилася добре озброєна та вишко-

[119] Пласт – українська скаутська організація, заснована в 1911 р. у Львові Олександром Тисовським. У міжвоєнний період мала структури в Польщі, Чехословаччині, Канаді, вільному місті Ґданську. В 1930 р. розпущений польською владою, діяв у підпіллі. Після 1945 р. структури Пласту діяли в Західній Європі, США, Канаді, Аргентині. Від 1990 р. відроджений в Україні, Польщі та Словаччині. Нині існують 11 національних структур цієї організації.

[120] Наукове товариство ім. Т. Шевченка – найстаріша українська наукова установа. Створена в 1873 р. у Львові з ініціативи представників української галицької та наддніпрянської інтелігенції, неофіційно виконувала функції першої української Академії Наук. НТШ досягло поважних набутків, особливо в гуманітарних науках, у часи головування Михайла Грушевського. Товариство було ліквідоване совєтською владою в 1940 р., відновлене в 1947 р. у Західній Європі та Америці, в Україну повернулося в 1989 р.

лена у Франції армія Галлера, додам, що всупереч міжнародним домовленостям. Саме ця армія, сформована на Заході, мала умову, що не братиме участі в польсько-українському протистоянні. Але взяла, і це визначило результати тієї війни.

Була це, отож, хоч з якого боку поглянь, чергова братовбивча війна, чергова родинна війна і черговий цвях у труну і Польської Республіки, і України. Але війна 1918 року була неминучою. Пізніше українське військо Петлюри в союзі з Пілсудським узяло участь у війні проти більшовиків. А підписуючи Ризьку угоду, Польща зрадила те військо й Україну.

Варто також пам'ятати, що Пілсудський, підписуючи угоду з Петлюрою, визначив територію незалежної України за Збручем і чекав на повстання, бо сподівався українського повстання в тилу [у комуністів], але воно не могло розпочатися, українські самостійницькі сили були ліпше організовані та мали реальне запліччя тут, у Галичині. Звідси можна було б почати національне відродження, тут воно раніше й почалося, тільки було воно антипольським.

Після Ризької угоди Пілсудський поїхав до Щипйорна[121], де перебували інтерновані вояки Петлюри, і сказав: «Панове українці, вибачте мені».

Ми чубимося не за цвинтар

У Львові постав Цвинтар Львівських Орлят, і досі виглядає, наче ми за той цвинтар чубимося. Але це неправда, ми чубимося не за цвинтар. Ми чубимося за щось цілковито інше. У Львові у зв'язку з братовбивчою польсько-українською війною було встановлено монумент тріумфу польської зброї. Не під Варшавою, для увічнення битви за Варшаву, яка вирішила долю війни 1920 року та відкрила шлях до незалежності Польщі, а у Львові! У відповідь на досвід братовбивчої війни, яка, на мою думку, провістила те, що сталося в 1939 році.

Рахунок взаємних кривд можна пред'являти довго

Я випадково є поляком, випадково, бо ним народився, це було мені дано, тож гадаю, що мені вистачить рішучості сказати, що

[121] Ідеться про табір для інтернованих українських вояків у Щипйорні.

хоч би яким був той рахунок, але українці кажуть правду. Україна Польщу ніколи не позбавляла незалежності, а Польща Україну – з певністю двічі, і той другий раз трапився в 1918 році, коли внаслідок війни з Польщею зазнала поразки Західно-Українська Народна Республіка. Українці кажуть, що тих випадків було більше, але думаю, що й тих двох теж вистачає. Ризька угода була безсумнівним поділом України[122].

Увесь цей галас, який тепер здійнято у ЗМІ, буцімто ми не розуміємо, чому депутати міської ради Львова постійно щось закидають у справі Цвинтаря Орлят, є інфантильним. Ні українцям, ні нам, полякам, не йдеться про ті написи. Маймо відвагу це сказати. Прецінь львівським депутатам не про те йдеться, що там неправильні прикметники: за «незалежну» Польщу, чи «героїчно загинули», і ми знаємо, що причини інші. Ясно, що у братовбивчій війні з обох боків люди полягли в героїчній боротьбі, і що з обох боків воювали за незалежність. Ідеться про те, що ми змушуємо українців погодитися, щоб той пантеон тріумфу польської зброї стояв у місті, яке вони вважають серцем України, щоб нагадував їм про ту поразку 1918 року. В Польщі немає в жодному місті пантеону тріумфу німецької, російської чи жодної іншої зброї, Польща б на таке не погодилася.

Польща каже «ні»

З обох боків польсько-українського кордону є чимало і польських, і українських могил. І з обох боків ми маємо страшенні

[122] Ризька угода – мирна угода, укладена в Ризі 18 березня 1921 р. На її підставі до Польщі відійшли землі, які належали Речі Посполитій до третього і частково до другого розподілу, в 1795–1916 рр. становили частину російської займанщини, а навесні 1919 р. були окуповані польською армією: західна частина Волині та Полісся, Віленщина із західною частиною Мінщини. Совєтські Росія та Україна відмовилася від претензій на Східну Галичину, яка до 1914 р. входила до складу Австро-Угорщини. Польща відмовилася від земель давньої Речі Посполитої, розташованих на схід від кордону, усталеного в Ризі, а Совєтські Росія та Україна – від претензій на землі на захід від визначеної лінії кордону. Польща визнала існування Української Радянської Республіки, водночас відкликавши своє попереднє визнання Української Народної Республіки (свого єдиного союзника в польсько-більшовицькій війні).

клопоти із вшануванням пам’яті померлих. Нагадаю кілька прикладів на польському боці, про які сьогодні, пишучи та просторікуючи про Цвинтар Орлят, ніхто не згадує. Згадаймо, з якими труднощами, не на пограниччі, а в Каліші, Кракові відновлювали пам’ятники воякам Петлюри, союзникам (*sic*!) Пілсудського.

У Каліші[123] зроблено мало, але принаймні частину того, що слід зробити, хоча українці, напевно, хотіли б відновити все. Є, втім, місця, де роками лунають захряслі постулати, як-от у Ланьцуті, Вадовицях чи Стшалкові. В тих містах до війни існували цвинтарі, де поховані від кількасот до кількох тисяч українських військових – часто генералів, молодших офіцерів, рядових солдатів і цивільних, там стояли пам’ятники. Тепер залишилися понищені хрести, хащі, трава... Нікого в Польщі не дивувало, що Рада охорони пам’яті домагається від Об’єднання українців, щоб написи на пам’ятниках, і то не лише, як у нас повсюдно вважають, на пам’ятниках УПА, а й українських цивільних жертв конфлікту 1945–1947 років, були двомовними. А у Львові це чомусь нас ображає.

В липні 2000 року було заплановане перепоховання вояків УПА, ексгумованих із розкопів у Бірчі та Лішній[124], українська сторона попросила прем’єра Бузека та маршалка [Сейму] Плажинського перенести термін перепоховання на тиждень, польська сторона не визнала за потрібне погодитися. І то після того, як останки з Лішної пролежали в Закладі судової медицини в Ряшеві вісім років, а з Бірчі – 2 роки, бо не було згоди на поховання. В 1918 році в таборі у Вадовицях утримували 15 тисяч інтернованих українців Галичини, начебто 1,5 тисячі їх померли від хвороб, голоду, – чи маємо ми там якийсь пам’ятник?.. А є ще Ланьцут, де з відкритого в 1937 році українського пам’ятника в 1974 році було знято напис про похованих там українців, а додано про польських вояків.

[123] Ідеться про кладовище в Щипйорні.

[124] У Лішній в околицях Сянока в 1992 р. були знайдені не ідентифіковані рештки жертв комунізму. Спочатку вважали, що то поховання вояків АК, тож мали намір перепоховати рештки з почестями, але коли стало зрозуміло, що то останки людей, страчених за вироком військового суду оперативної групи «Вісла», їх передали до Закладу судової медицини в Ряшеві, де вони пролежали до 2000 р. Врешті прах був похований у липні 2000 р. у братській могилі на українському військовому цвинтарі в Пікуличах неподалік Перемишля, поруч із могилами вояків УПА, ексгумованих у Бірчі.

Стіна ненависті

Щоразу, адже в усі ці справи я втручався, переді мною виростала стіна нерозуміння й ненависті; місцева людність не бажала погодитися на поховання вояків УПА, котрі героїчно загинули в боротьбі за незалежність – от лишень, то були українці, котрі героїчно загинули в боротьбі за незалежність України.

Але це ще не все, згадаймо про справу, як на мої відчуття, значно гіршу. В польському концентраційному таборі в Явожні в 1947–1949 роках були ув'язнені українці, перед ними – німці, пізніше – неповнолітні з польського самостійницького підпілля, але передовсім українці. Більшість були ув'язнені без суду і слідства, їх лише підозрювали у співпраці чи допомозі УПА, там було, зокрема, багато жінок, неповнолітніх, священиків. Там загинула 161 особа, через табір пройшли майже 4 тисячі. І ми, поляки доброї волі, разом із Об'єднанням українців у Польщі вже десять років боремося за призначення відшкодування, пільг у медичній допомозі для колишніх в'язнів Явожна, нині переважно вже літніх людей, – усе марно. В живих залишилося 168 осіб, ув'язнених у цьому таборі без суду і слідства. Уже багато років ми не можемо нічого допроситися, офіційно чи неофіційно ми чуємо, що, може, вони, однак, були упівцями, що їм не належиться.

Спільна вітчизна

Тож не робімо ми, поляки, здивованих мін! Скажімо прямо, що для нас важливий той пантеон, а не говорімо про якісь написи, слова. Це вияв інфантилізму, в усякому разі, з польського боку. Я розумію українців, їм незручно, йдеться про велику політику. Польща є для України велетенським шансом на шляху до Європи, отож, із її боку – це форма ухиляння, щоб якнайменше образити Польщу, а водночас урятувати свою гідність.

Я не пропоную розвалити той пантеон, уже нічого більше не руйнуймо, а спробуймо порозумітися між собою. Спробуймо уявити собі, що такий пантеон стоїть у Перемишлі, і присвячений він перемозі української зброї! Якщо вже ми хочемо щось дописувати, то, може б, польська сторона погодилася написати двома

мовами: «Героїчно полеглим у боротьбі за незалежну Польщу... Україну... у братовбивчій війні».

Ліпше не ставмо пантеонів на жодному боці, вшануймо пам'ять полеглих, замислившись над трагедією, долями людей, котрі там жили, і усвідомленням, що то наша спільна вітчизна, обабіч так чи інакше прокладеного кордону – спільна вітчизна поляків і українців, і для кожного з нас – то його вітчизна.

«НЕНАВИСТЬ ЦІЛИТЬ У НЕЗАЛЕЖНІСТЬ НАШИХ НАРОДІВ»[125] Відкритий лист членам Львівської міської ради

Я народився і 10 перших років свого життя провів у нашому спільному місті – Львові. Ця спільність – факт, якого не можуть порушити жодні прикордонні рішення. Так само, до вподоби це комусь чи ні, у нас спільний Перемишль, Івано-Франківськ, Холм, Дрогобич, Ярослав та багато інших міст і містечок з обох боків кордону.

Кожен із нас є частиною великої батьківщини, самовизначає себе її назвою, мислить її мовою, відчуває єдність з її великим духом. Однак життєві соки бере з малої батьківщини, де стояла його рідна хата, де мати навчала перших слів, де будив його схід сонця, а вночі вчився розпізнавати дорогу по зірках. Ці малі батьківщини ми, поляки, українці та багато інших народів у Центральній Європі, маємо спільні. Тому злочином була так звана акція «Вісла», яка сотням тисяч українців забрала малу батьківщину. Тому заподіюють зло всі, хто з варварською люттю хоче стерти сліди нашої спільності. Ця спільність є нашою силою, яку необхідно зміцнювати й поширювати. Українським є зараз Люблін, де в польсько-українському університеті навчаються рідною мовою молоді українці, мовою, яку там можна почути у трамваях та на вулиці.

Свою статтю «Я розумію протест українців»[126] я написав, будучи переконаним, що кожен по-християнськи повинен займатися

[125] Текст листа надрукований у львівській газеті *Високий Замок* 4.07.2002.

[126] Українською: «Маймо відвагу визнати – не йдеться про написи на Цвинтарі Орлят у Львові» («*Високий Замок*», 24.05.2002, № 114–115 (2244–2245)

перш за все своєю справою, а не справами ближнього. У цьому дусі висловилося багато інтелектуалів у листі, надрукованому у «Високому Замку», та багато українців у листах до мене. Я ще ніколи не отримував стільки листів від польських читачів, які підтримували мою точку зору.

З польського й українського боків кордону стоять церкви й костели, є поодинокі могили та кладовища – польські й українські. Серед них є могили полеглих геройською смертю в боротьбі за незалежність своїх держав, полеглих у братовбивчій війні. Сьогодні ці могили можуть стати пам'ятниками нашому єднанню, дороговказами у майбутнє. Натомість ті поляки та українці, які мріють перенести місця поховань полеглих польських чи українських жовнірів, не зважаючи на те, чи це вояки Української Повстанської Армії чи захисники Львова, з землі, на якій ті віддали своє життя і яка є їхньою батьківщиною, до своїх держав, хочуть розпалити цим ненависть. Саме ця ненависть цілить у незалежність наших народів. На щастя, як сказав мені приятель Євген Стахів, жовнір УПА, ця ненависть є лише шрамом після травм минулих років. Польсько-українська приязнь виростає разом із молодим поколінням наших народів. А саме йому належить майбутнє.

ВИСТУП ЯЦЕКА КУРОНЯ ПІД ЧАС ЗУСТРІЧІ У ЛЬВОВІ[127]

Вибачте мені, перепрошую, я говоритиму по-польськи. Можна українською, можна й польською мовами, проте, коли ми сюди оце прийшли, то личило б, щоб я, поляк зі Львова, вмів говорити українською, а я, в принципі, не вмію.

У 80-х роках приятель сказав мені, що мир у Європі, а відтак і у світі, залежить від польсько-українських відносин. Я був враже-

[127] 1 листопада 2002 р. у Львові, у приміщенні Українського католицького університету відбувся семінар, присвячений польсько-українським стосункам, в якому взяли участь польські та українські інтелектуали, і на якому виступив дуже важко хворий Яцек Куронь (тут уміщений скорочений запис його виступу за публікацією в журналі *Zeszyty Literackie*). Відтак учасники семінару разом із групою мешканців Львова – українців і поляків – спільно помолилися двома мовами на цвинтарях «Львівських

ний влучністю цього висловлювання, хоча з дитячих літ виростав із подібним переконанням. Ми, тутешні, були впродовж століть мостом між Сходом і Заходом, між Північчю й Півднем. На цьому росла потуга того міста, незалежно від того, що в ті часи діялося, а діялися жахіття. Але ми, місцеві українці та поляки, були живою ланкою мосту, і для світу, для себе самих і для наших дітей будемо чогось варті, якщо здужаємо щось із того мосту вберегти, захистити той живий палкий зв'язок, який нас зближує, а не розмежовує.

Але, кажу я собі, якщо це так важливо, то звідкіля стільки ненависті. Крові й ненависті, бо кров не всотується в землю, вона проростає месником. І через десятиліття, через століття ми знаходимо той кривавий слід, котрий тягнеться нашою історією, і вибачте мені, що я не наголошую тут на всьому тому, що було між нами знаком приязні та близькості, але підношу те, що нас один супроти одного налаштовує. Я кажу: налаштовує один проти одного, і це виглядає так, ніби були якісь таємничі сили, зовнішні щодо нас, і вони нас штовхали одних проти інших. А то ми самі за це відповідальні у власному сумлінні. І постає запитання: чому? [...]

Поляки внесли в українську культуру багато важливих і вагомих речей, але водночас так само привнесли багато страшної ненависті. Крім того, вони крали в України інтелігенцію.

Професор Ромер, великий географ, казав, що етнічна межа між поляками та русинами в Галичині, у Східній Малопольщі пролягає через ліжка. І саме тому я постійно повторюю і повторювати буду: ми й справді однієї крові, в метафоричному сенсі того слова, ми належимо до одного роду, одного племені та однієї крові. От лишень: чому ми стільки тієї крові пролили? [...]

З раннього дитинства, ще до війни, я чув у моєму Львові про злочини та геноцид кожної зі сторін. Причому тут менше фактів,

---

орлят» і січових стрільців, на Личаківському кладовищі. Молитва відбулася у 84-у річницю початку польсько-української війни. Після завершення молебну відбулася символічна церемонія поєднання хреста в місці, де стіна відокремлює могили Львівських Орлят і пам'ятник січовим стрільцям. Яцек Куронь вважав, що польсько-українська зустріч і спільний молебень на Личаківському цвинтарі стали важливим проривом у конфлікті навколо відкриття Цвинтаря Орлят. Існує телевізійний запис цієї зустрічі та спільного молебню: «Примирення» [«Pojednanie»], зйомки Лешека Скузи для Краківського осередку TVP SA, 2002.

а більше фантазії, історична збірка, об'єднана в одне: знак ненависті між націями [...].

Я цілковито закоханий в Україну, починаючи від раннього дитинства. Мене захоплює, сповнює мене силою ота нечувана, ота неймовірна воля українців до незалежності, воля до здобуття незалежності, яка повторюється з покоління в покоління, попри табори й каторги. Мене зворушує та естафета мучеництва, але водночас мене охоплює страх, бо щоб була незалежність, довелося пролити стільки крові власної та чужої.

Чи можна взагалі підбивати баланс польсько-українських стосунків? Чи можемо ми зважити рахунок кривд? Відомо, що ні, немає на це способу. [...] Але, коли йдеться про порахунок злочинів, то його можна зробити. Волинська різанина була етнічною чисткою. Але ніколи так не сталося, ніколи, щоб Україна позбавила Польщу незалежності та Польщу окупувала, такого випадку не було. Натомість Польща Україну – так. Фундаментальне питання, чия це вітчизна? Отож, це питання XIX століття, бо до того ніхто не сумнівався. В момент, коли почав рости патріотизм, красивий патріотизм наших націй, почала рости ненависть. Чия це земля? Я вже казав: мала вітчизна є спільною. Проте дуже важко мати спільну вітчизну, бо це так, як співається в «Роті» Марії Конопницької, що є майже гимном Польщі: «Фортецею стане нам кожен поріг». Поріг існує для того, щоб сусіди на ньому посиділи, випили, поговорили про врожай, про весілля, а тут поріг стає фортецею [...].

Ми воювали за те, щоб спільна вітчизна не була спільною, щоб то була моя вітчизна, і нічия більше. Ми бачили таке пізніше на Балканах. Ніде не написано, що томупокладено край. Дай Боже, щоб між нами воно не повернулося. Хоча, коли я чую вербальну агресію, то часто це звучить так, наче ми за мить вхопимося за ножі та сокири. І якщо поглянути на ціну незалежності, хто, кому, коли, скільки забрав, то немає жодного сумніву, що постраждалою стороною є сторона українська [...].

Ми були приречені одні на одних і на війну [...]. Наша вітчизна, наша спільна вітчизна, бо ту вітчизну ми маємо спільну, поділена могилами.

Держави встановили кордони, але той лад нам псують могили, яких не бракує обабіч, які ми шануємо обабіч, які ми прагнемо шанувати обабіч, і через це спалахують війни. Поволі вдається це

подолати, і я знаю, що в Україні існують нині цвинтарі Армії Крайової, які є спільними сільськими цвинтарями. Отож, слід заявити постулат спільності вітчизн, спільності могил, спільності місць пам'яті, бо вони є спільними... Тільки слід їх виразно назвати: героїчно полягли в боротьбі за вільну Польщу, за незалежну Україну, в братовбивчій війні.

Адже подумайте, хоч з якого боку б на це поглянути, в 1918 році Польща вела війну на всіх можливих пограниччях. Уже нам доля рокувала 1939 рік, світ виштовхав нас у самотність. Та ще страшніше, ще більш похмуро він виштовхав у самоту українців, котрі раптом опинилися без жодної підтримки від будь-кого. Коли український генерал каже про УПА у прикінцевому періоді: «Ми боролися, щоб загинути як українці», – це для мене звучить, як визнання Марека Едельмана, коли того спитали про повстання в ґето. Люди звикли, що героїчно можна загинути тільки в бою. Не можна дати себе вбити, слід самому вбивати.

Ми позбавили Україну незалежності, перемігши в галицькій війні, відтак уклали угоду з Петлюрою, а потім була Ризька угода, тобто наступний розподіл України. І, звичайно, можна сказати, що операцію «Вісла», операцію позбавлення людей малих вітчизн, організували не поляки, а більшовики. Тільки я зі смутком стверджую, що дуже добре пам'ятаю той час, той клімат і людей. Все це діялося в умовах суспільного схвалення. Люди казали: «Наведемо лад з українцями». Звичайно, над цим тяжіло те, що українці спершу встали на бік гітлерівської Німеччини. Оте усвідомлення, що вони зрадили нас із Німеччиною, було пнівним, але слід себе спитати, чому українці нас зрадили з німцями. Всі угоди, всі зобов'язання ми легковажили, не дотримувалися зобов'язань. Усе міжвоєнне двадцятиліття українці воювали за те, щоб у Львові був український університет.

Сьогодні ми мусимо творити майбутнє, в якому зможемо подолати суперечності, не долаючи відмінностей. Тобто не стираючи того, що ми є поляками, французами, українцями, а водночас чинити так, щоб наші особливості нас збагачували. Так, як це діється зі мною, бо я відчуваю, що я багатший на цілу Україну, що українцям я зобов'язаний своїм внутрішнім і духовним багатством.

Коментар

М. МАРИНОВИЧ

УКРАЇНЦІ Й ПОЛЯКИ: ЩО НАМ РОБИТИ ЗІ СВОЄЮ ІСТОРІЄЮ?

Дорогі друзі! Drodzy koledzy!

Щиро вітаю всіх вас у стінах Українського Католицького Університету. Здається, більшість із нас давно вже об'єднана спільною візією, яку я дозволю собі передати словами зі звернення Блаженнішого Любомира кардинала Гузара: «Святість героїв викликає у кожного народу законну гордість, тоді як немочі наші потребують передусім молитви». Ми з вами якраз і сповнимо сьогодні наш християнський обов'язок і помолимося спільно на могилах українських і польських вояків на Личакові. Тому вже на самому початку я хотів би дуже сердечно подякувати нашим польським колегам, що вони в День усіх святих – великий день пошанування родинних могил – приїхали за свій власний кошт до Львова. Як кажуть у Польщі: «Bóg zapłać!». Така сама велика вдячність нашим українським колегам з-поза Львова, які теж за власний кошт приїхали на нашу зустріч. Хай Господь теж воздасть вам сторицею!

Свою роль як одного зі співдоповідачів я бачу лише в тому, щоб подати чернетку тез, довкола яких ми можемо дискутувати. Така чернетковість тексту передбачає, що ту чи іншу думку можна шліфувати далі або ж узагалі відкинути.

1. Власне, головну і, здається, беззаперечну відповідь на титульне запитання нашого семінару дав Вацлав Гринєвич: «*Минуле залишити Богові*». Проте всі присутні розуміють, що таку тезу легше сформулювати, ніж реалізувати. І якщо на Близькому Сході ізраїльтяни й палестинці актуалізують події навіть Авраамової епохи, вибудовуючи на їхній основі цілком сучасні антагонізми, то чи таким уже парадоксом є живучість у нашій пам'яті конфліктів XX століття? Проте в цьому твердженні немає наміру виправдати інерційність нашого історичного болю. Треба лише сказати собі на самому початку: *той особливий момент, коли душі людські віддають минуле Богові, не підвладний простій арифметиці.*

2. Чи можуть люди доброї волі прискорити цей момент? На мою думку, лише почасти. Тут усе, як у тій відомій молитві: «Боже, дай мені силу витримати те, що я змінити не можу; дай снагу змінити те, що в моїх силах; і дай мудрість відрізнити одне від другого«. Нам навряд чи вдасться змінити воднораз ті об'єктивні чинники, що спричиняють реанімацію небажаних синдромів. І так виглядає, що попереду в нас нелегке десятиліття. *Натомість що ми можемо зробити, так це, по-перше, добрими ініціативами творити іншу, позитивну реальність і, по-друге, розчищати наші душі, зосереджувати погляд на світлому, а не на чорному; визнати пріоритет християнської любові над одвічною практикою зведення порахунків.* Метаноя (зміна ментальности) – велике поняття; вона значною мірою нейтралізує дію об'єктивних чинників, зневладнює закладене в них зло.

3. *Нам із вами – полякам та українцям – не вибудувати лінійну й однозгідну картину нашої історії.* Теоретично ми начебто всі це розуміємо, проте на практиці, як мені здається, існують певні сподівання, що варто ще трохи додати аргументів... Ще трохи підправити перспективу – і всі історичні події вишикуються у стрункий логічний ряд, однаково прийнятний для обох народів. Проте «спільна історія» не є синонімом «уніфікованої історії». Я не вірю в Декартові координати історії; остання вкладається лише в багатовимірну геометрію Лобачевського. Тому принцип любові, прикладений до історії, означає не уніфікацію, а *розмінування* історії, позбавлення її вибухової та отруйної сили.

4. Я не вірю також у начебто благотворне забуття історичного болю, заганяння його в підсвідомість. Радше навпаки: *історичний біль слід психотерапевтично витягнути з глибин підсвідомості, переосмислити в новому стані душі, а відтак вилікувати (тобто розмінувати) саму історичну пам'ять.* Неоціненною в цьому плані (як про це йшлося на недавньому засіданні Капітули нагороди поєднання) є роль, зокрема, таких постатей, як лауреати цьогорічної нагороди Яцек Куронь і Микола Рябчук. Тобто йдеться про роль таких осіб, які працюють задля ламання стереотипів у своєму власному народові. При цьому слід бути психологічно готовими до рецидивів болю і почуття гніву, оскільки вони можуть бути ознаками майбутнього одужання.

5. Справедливою, як на мене, є теза, що *для українсько-польського порозуміння можна використовувати досвід, скажімо, німецько-французького чи німецько-польського примирення, але не можна ототожнювати самі ситуаиії*. Кожна з таких ситуацій має свої унікальні особливості, які вимагають пильної уваги.

6. Також справедливою, з моєї точки зору, є теза, що *до минулого не можна припасовувати логіку нинішнього часу.* Нинішня європейська цивілізація прав людини таки істотно відрізняється від Європи 30-40-х років, інфікованої культом сили і вірою у всевладність насильства. Правильне усвідомлення цієї відмінності не веде ні до виправдання минулого, ні до його засудження. Своїх предків засуджує лише той, хто згодом буде засуджений своїми нащадками. Виправдовує злочини своїх предків лише той, хто готовий їх повторити. Мудрість полягає в тому, щоб минуле простити і за нього просити прощення. Тільки в цьому разі історія відкриває своє провіденційне призначення.

7. Тепер кілька слів про геополітичні аспекти проблеми. З часу розпаду Радянського Союзу можна навести чимало прикладів, коли поляки дбали про українські інтереси більше, ніж самі українці. Я хотів би скласти всім присутнім полякам сердечну подяку за цю підтримку – навіть з урахуванням того, що в міждержавних стосунках наявний не лише самий альтруїзм. Однак сьогодні геополітична ситуація таки суттєво міняється. Україна, ослаблена внутрішніми і зовнішніми чинниками, дедалі більше скочується в кошик, дбайливо підставлений для неї Росією. Для поляків тривожний пошук союзників у сьогодні вже міфічному Балто-чорноморському союзі змінюється на безсунівну захищеність у НАТО і Європейському Союзі. Отже, *в певному сенсі Україна й Польща геополітично знову розходяться, що загрожує новими небезпеками.*

8. Вихід тут очевидний: треба невпинно «прив'язувати» наші народи один до одного ниточками співпраці, і я певен, що сьогодні в цьому залі прозвучить ціла низка добрих пропозицій. До речі, в пошукові таких ниточок польська сторона є поки що динамічнішою: такі приклади співпраці, як механізм «Кваснєвський – Кучма», недавня конференція у Варшаві, польсько-український батальйон, Капітула нагороди поєднання і багато інших – це таки заслуга передусім поляків. «Український віл» роз-

вертається зазвичай повільніше. Однак позитивне значення цих ниточок беззаперечне. Вони допомагають зменшити амплітуду геополітичних коливань, не допустити загрозливого для України підлягання імперіалістичним амбіціям Росії.

9. Однак задля стабільності українсько-польських стосунків я не покладався б лише на логіку практичного інтересу, оскільки *ця логіка, як і історія, віддавна була улюбленим інструментом Лукавого.* Іншими словами, завтра логіка може підказати нашим народам щось зовсім протилежне. Слушною ілюстрацією цього може послужити оптика «спільного ворога». В цій оптиці чимало пристрасних польсько-українських конфліктів обернулися для нас неймовірною глупотою: «Де двоє чубляться, користається третій». І у вічному слов'янському трикутнику «Польща – Україна – Росія» про силу цієї оптики ніколи не слід забувати. Проте минає час, і логіка «спільного ворога» засвідчує свою двосічність. Здається, ще трохи глупоти з боку правлячої еліти України, ще трохи кагебістської вправності з боку путінської Росії – і логіка «спільного ворога» знайде собі інші об'єкти прикладання. Тоді українцям не залишиться нічого іншого, як знову відкривати свої фатальні подвійні «фронти», а прихильникам польсько-українського порозуміння – черговий раз відступити в тінь, фіксуючи нові конфлікти, що їх наші нащадки знову назвуть неймовірною глупотою. Я особисто не бачу тут іншого виходу, окрім як *з усією обережністю поставитися до горизонталі «спільного ворога», замінюючи її, де це можливо, вертикаллю «спільного Бога».*

10. Згадані геополітичні зміни творять тло, на якому ювілейні річниці 2002-2003 років, пов'язані з боротьбою УПА та Армії Крайової, стануть новим випробуванням для польсько-українських стосунків. Пам'ять про ці події є, здається, парадигмальною: люди можуть говорити про «Цвинтар Орлят», але в серці озиваються рани 30-40-х років. Загальна психологічна атмосфера не є особливо сприятливою для катарсису. Якщо говорити про українців національно-демократичної орієнтації, то негативні тенденції в державі, здається, знову воскрешають у них болісний синдром «на нашій – не своїй землі» (Тарас Шевченко). В такому стані націю захищають, а колишніх героїв – підносять на п'єдестали, щоб вони своїм прикладом надихали молодих. З боку поляків нарос-

тає психологічна втома (дуже часто вмотивована!) від нереалізованих сподівань щодо України. Тому польська готовність зрозуміти українців, здається, поволі змінюється психологічною готовністю, образившись, їх засудити. В обох випадках можна зафіксувати стан розчарування та недовіри: в поляків – зневіра у спроможність України бути надійним партнером; в українців – побоювання нового пакту розмежування, в якому Україну буде «закріплено» за Росією. В цій атмосфері завдання «простити минуле і просити за нього прощення» стає дуже непростим: *воно потребує прецизійно розставлених акцентів.*

11. Я не можу позбутися відчуття, що, навіть працюючи на порозуміння, ми чомусь переконані, що давні історичні суперники є глухими до ідеї прощення й непереборно затятими. Проте насправді це не так. Мені доводилося розмовляти з колишніми вояками УПА, які з сумом згадують (особливо тепер, перед порогом Вічності) обличчя тих поляків, яких вони піймали колись на мушку. Я певен, що такі самі обличчя, тільки українські, бачать сьогодні зі скрухою й *колишні* польські вояки АК. *Наше завдання – порозумітися з цим почуттям, спробувати увійти своїм примирливим словом у ті комірчини душі, в які до цього навідувався лише Бог.*

12. А звинувачення у хибності життєвого шляху лише замуровують згадані комірки в серцях колишніх суперників. Бо визнати хибність свого життя було би зрадою друзів, які пожертвували життям в окопі поряд з тобою. Тому *будь-який силовий тиск на людину з метою вирвати з неї каяття треба вважати неконструктивним, ба й шкідливим* (тим більше тиск на міждержавному рівні). Так само шкідливою слід визнати і розмашисто-висміювальну, знущальну лексику в суперечках зі своїми внутрішніми опонентами (як в Україні, так і в Польщі). Така лексика не менш ефективно замуровує людські душі, перетворюючи наші заклики до діалогу на пустодзвінне лукавство. *Нам важливо вивільнити совісливе, сповідальне почуття, а не заганяти людей у глухі кути, в яких їм не залишиться нічого іншого як оборонятися.*

Моя молодість минула в атмосфері бунту проти радянської пропаганди, яка називала моїх національних героїв бандитами. Сьогодні цю ж лексику повторюють українські комуністи, чия критичність щодо УПА не є знаком української метаної, а лише

рудиментом радянсько-російського ідеологічного штампу. *Історики в Україні, Польщі та Росії (і ми разом з ними) покликані диференціювати суспільні обрáзи тодішніх учасників бойових дій, які (обрáзи) сьогодні циркулюють у народній свідомості як моноліти.* Це допомогло би позбутися ідеологічної заданости й наблизитися до правди, яка була і різноликою, і суперечливою. Для ілюстрації думки я дозволю собі подати дві цитати з Митрополита Андрея Шептицького, роковини смерти якого ми сьогодні відзначаємо. У першій Митрополит говорить: «Немає майже ціни, яку не треба було б дати за створення Української армії»*. Тут логіка проста: без власних збройних сил народ стає безборонним. Друга цитата просто вражає: «Вся Волинь і частина Галичини заповнені бандами, які мають певний політичний характер. Є банди, які складаються з поляків, інші – з українців та ще інші – з комуністів. Поза тим є справжні бандити, серед яких є люди різних національностей – німці, жиди, українці, поляки і росіяни»**. Між цими двома правдами і треба шукати поле порозуміння.

14. Є й інша грань цієї проблеми. Перегляд власної історії якимось народом дуже ускладнюється, коли його патріотизм ***однозначно*** прирівнюють до націоналізму, а визвольні змагання – до бандитизму. Це ускладнення якоюсь мірою пояснює певне спізнення українців у своїй метаної. На сміливий перегляд своєї історії може спромогтися лише народ, який відчуває себе визволеним, як рівноправний партнер своїх *vis-à-vis. І тут важливо, щоб українці не мали відчуття, що російський і польський політикуми тиснуть на них з метою <u>переформулювати</u> історіографію українську на свою користь.* Тим більш негативними є наслідки, коли до такого тиску вдаються офіційні державні чинники.

15. Проте все сказане в попередніх двох пунктах – це лише половина правди. Другою її половиною є висновок, що роз'ятрювання старих ран, інерція ворогування – це ті широко прочинені біблійні ворота, в які справді багато хто входить, але які, як відомо, ведуть до

---

*В. Кубійович. *Мені - 70*. Париж – Мюнхен: Вид-во НТШ 1970, с. 61.

** Лист Митрополита Шептицького до кардинала Е. Тіссерана, 8 травня 1943 р. // *Actes et Documentes du Saint Siège relatifs à la seconde Guerre Mondiale* / ed. P. Blet, v. 3, Citta del Vaticano 1967, p. 790.

погибелі. В якомусь сенсі нинішні рецидиви польсько-української ворожнечі є результатом браку культури, зокрема християнської. Фатумом української історії було і, боюся, залишається боротьба на два фронти. Це героїчно, але геополітично приречено. В народі кажуть: «Розумне (покірне) теля двох маток ссе». Я міг би додати: «Дурне теля обох маток кусає». Демонізація суперника, натхненне плекання антипочуттів насправді не визволяють українців, а навпаки – узалежнюють їх. І не тільки з точки зору тверезого зважування власних сил. Фронт – це обов'язково окопи й бруствери на тому місці, де мають пролягти канали співпраці. Українцям не можна претендувати на роль мосту між Сходом і Заходом і водночас блокувати в'їзди з обох боків. Можу припустити, що теза про шкідливість демонізації суперника є справедливою і щодо польської ситуації. Отож, здається, єдиний шанс для обох наших народів (українцям – посісти врешті гідне місце в історії, а полякам – не звернути на проторені манівці) – це здобутися на метаною, що є, власне, переглядом не так історії свого народу, як його майбутнього.

16. Я переконаний, що по селах і містечках як України, так і Польщі є багато добрих людей, серця яких уже сьогодні налаштовані на добро. Наше спільне завдання – зробити їхні приязні почуття нормою нашого добросусідства, головною опорою в доланні стереотипів. Був час, коли українці молилися до Бога, щоб порятував їх від поляків, а поляки молилися до того самого Бога, щоб порятував їх від українців. *Сьогодні настав час спільно помолитися до Святого Духа, щоб Він «очистив від усякої скверни» серця і тих, і інших.*

1 листопада 2002 року

ДОРОГА ДО ДИВА[128]

Торік 1 листопада кількасот мешканців Львова – українців і поляків – разом із кількадесятьма інтелектуалами, котрі прибули з Варшави, молилися гуртом двома мовами на кладовищах Львівських Орлят і Січових Стрільців. Молилися у 84-у річницю початку польсько-української війни, під час якої гинули члени обох формувань. Кардинали – Любомир Гузар із греко-католицької єпархії та Мар'ян Яворський із римо-католицької єпархії, котрі провадили молитву, з великим зворушенням казали, що то історична мить.

– А кажуть, що див не буває, – звернувся до мене митрополит Гузар.

Подолати ворожість

Справді, то було диво. Та для того, щоб принаймні частково зрозуміти, який тривалий і важкий шлях привів до цієї зустрічі – і з польського, і з українського боку, – варто прочитати нещодавно видану книжку *Ми не українофіли. Українці та Україна в польській політичній думці.*

Минуле століття поставило перед поляками проблеми та виклики, пов'язані також із потребою владання своїх стосунків із сусідами. Особливо драматично облаштовувалося сусідство на східних кресах, оскільки – як пише у передмові історик Адольф Юзвенко, – у XX століття «українці увійшли, цілковито усвідомлюючи власну національну ідентичність і приготовані до боротьби за власну державу».

Книжка є збіркою статей видатних польських публіцистів того періоду. Вона показує, наскільки складною була еволюція нашої політичної думки – від погодження з очевидним фактом, що серед мешканців земель колишньої Речі Посполитої є також українці, аж до підтримки державної незалежності України.

---

[128] Рецензія на книжку про ставлення польської політичної думки до українців: *Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów*, red. Paweł Kowal, Jan Ołdakowski i Monika Zuchniak, Wydawnictwo Kolegium Europy Wschodniej, Вроцлав 2003.

Почати слід від Станіслава Тарновського, пов'язаного ще з Готелем Ламбер, а пізніше одного із творців ***Теки Станьчика***. В статті ***Про Русь і русинів*** (1891) Тарновський наголошував на потребі примирення та узгодженості польського й українського політичних рухів. Він відкидав поширений у ті часи погляд, що «українську проблему« вигадали австрійці. А проте, підбиваючи баланс кривд, він бився тільки в «руські» груди.

Міжвоєнний період в антології репрезентують видатні прізвища. Втім, тому, хто пам'ятає тогочасні суспільні настрої, важко не зауважити, що в книжці вміщені тексти найбільш проукраїнських авторів, як-от Тадеуш Голувко[129], Пйотр Дунін-Борковський[130], Станіслав Лось[131]. Ці публіцисти декларували потребу «польсько-українського врегулювання». Звісно, вони уявляли його собі тільки в кордонах польської держави, проте постулювали широку автономію східних воєводств, населених переважно українською людністю.

Українці, як відомо, відкидали всі концепції врегулювання, прагнучи до повної незалежності. Голувко був убитий у серпні 1931 р. боївкою Організації українських націоналістів. Наміром убивць було в такий спосіб поставити «криваву печать», яка би перекреслила всі надії на компроміс. Ми знаємо також, що то був не єдиний злочин ОУН.

[129] Тадеуш Голувко (1889–1931) – польський політик, державний діяч, публіцист. Прихильник польсько-українського порозуміння, речник діалогу з українськими національними спільнотами, пов'язаний із рухом прометеїстів. Убитий внаслідок замаху членом ОУН.

[130] Пйотр Дунін-Борковський (1890–1949) – польський політик-консерватор, державний діяч, публіцист. У 1927–1928 рр. був львівським воєводою, в 1928–1929 рр. – познанським. Пов'язаний із середовищем журналів *Bunt Młodych* і *Polityka*, які редагував Єжи Гедройць. Прихильник польсько-української співпраці перед лицем спільної загрози з боку СРСР. Під час Другої світової війни учасник переговорів у Львові між Представництвом уряду у краї й АК та українським підпіллям, на яких ішлося про взаємне перемир'я й умови політичної співпраці. Після війни – в еміграції в Римі.

[131] Станіслав Лось (1890–1974) – польський дипломат, письменник, історик. Разом із Пйотром Дунін-Борковським виступив з ініціативою надання Східній Малопольщі ширшої автономії, ніж та, яку мала Сілезія.

Публіцисти міжвоєнного періоду шкодували з приводу ворожості українців супроти поляків. Однак не завше пам'ятали, що в II Республіці українці мусили вперто виборювати свої освітні, культурні й економічні права. Ба більше – послідовна політика асиміляції, яку накидала польська адміністрація, призводила до того, що матеріальне становище українців погіршилося в порівнянні з часами австрійської, а може, й російської займанщини.

Знадобилися совєтська та нацистська окупації, взаємна різанина польських і українських сіл, депортації десятків тисяч людей, – а водночас величезна інтелектуальна робота, яку виконала паризька *Kultura*, і широко усвідомлена демократична опозиція, – щоб через багато років політики зрозуміли джерела української ворожості та доклали зусиль до подолання бар'єрів, які нас розділяють.

Ми, загарбники

Про це йдеться в текстах повоєнного періоду, що становлять половину обсягу антології. Мені особливо важливим видався нарис історика Анджея Суліми Камінського *В колі моральної та політичної сліпоти.* Автор пише: «Польське невігластво та моральна зарозумілість у поєднанні з українським почуттям кривди й задавненими упередженнями не можуть схилити обидві сторони до щирої розмови та взаєморозуміння. (...) З погляду українців, ми, поляки, є загарбниками та окупантами». І та оцінка не позбавлена сенсу. Адже ми повинні зрозуміти, що нашу «цивілізаційну» політику на кресах можна поставити в один шерег із прусським *Kulturkampf'ом*, а українські національні прагнення можна впевнено порівняти з такими символічними жестами на захист польської ідентичності, якими були віз Джимали на Познанщині чи шкільний страйк у Вжешні. «Якщо ми погодимося з таким порівнянням, ба більше – якщо ми, поляки, пишаючись Джималою, втямимо, що були для українців Бісмарком, Гакатою і колоністами, то відтак, починаючи розмову з ними, зможемо усталити надійніші принципи співіснування, ніж ті, якими керувалися досі, і які так гарно репрезентує Калі з Сенкевичевої «В пустелі та в джунглях»».

Коментар

ВОЛИНЬ

На межі 1942 і 1943 років керівництво бандерівської фракції Організації українських націоналістів (ОУН-Б) і Української Повстанської Армії (УПА) ухвалило рішення про «усунення» польського населення з усіх спірних із Польщею територій іще під час війни. Операцію проти польського населення в українських звітах називали «антипольською акцією». На Волині, де операція УПА почалася, мабуть, з ініціативи місцевих командирів, було вирішено знищити все польське населення. Зі Східної Галичини поляків мали намір вигнати під загрозою смерті – операціям у цьому регіоні мало передувати розкидання листівок із вимогою виїзду.

У лютому 1943 року сотня УПА під орудою Григорія Перегійняка «Довбешки-Коробки» вперше винищила дощенту все село – Парослі Сарненського повіту – тим самим починаючи антипольську операцію. У березні/квітні 1943 року напади на польські оселі набули масового характеру, в т.ч. 22/23 квітня в Яновій Долині були вбиті бл. 600 поляків. Найбільшої інтенсивності напади сягнули 11 липня 1943 року, коли водночас були атаковані принаймні 99 населених пунктів, у тому числі Киселин і Порицьк. Для нападів на польські села українські партизани неодноразово мобілізовували селян із довколишніх сіл, переважно озброєних тільки сокирами й вилами. Під час акції часто траплялися акти звироднілої жорстокості.

На захист населення виступила АК, створюючи бл. 100 баз самооборони. Лише частина з них вистояла під час українських нападів. До таких належала, скажімо, база в Пшебражі, де врятувалися кільканадцять тисяч поляків. Із самооборонами взаємодіяли партизанські загони АК, які на початку 1944 року сформували 27-у Волинську піхотну дивізію АК. Вона одночасно вела боротьбу проти УПА і німців, взаємодіючи з наступаючою Червоною армі-

єю. Велика група польської людності шукала порятунку в містах під наглядом німців, близько 5 тисяч потрапили до совєтських партизанів.

Антипольська операція УПА у Східній Галичині почалася в лютому/квітні 1944 року, швидко охоплюючи всі повіти регіону. І тут загони УПА часто знищували села з усіма мешканцями. Тільки після приходу Червоної армії керівництво УПА вирішило відмовитися від продовження антипольської операції. Перший відомий наказ про утримання від виступів проти польського населення було видано 1 вересня 1944 року, але ще на початку 1945 року в Тернопільському воєводстві УПА перебила мешканців кількадесяти польських сіл.

Радикалізм дій бандерівців викликав суперечки в українському середовищі. Питання ставлення до польського населення стало однією з причин, чому командир т.зв. першої УПА Тарас Бульба-Боровець відмовився підпорядкуватися бандерівцям.

Проте поляки не обмежувалися самообороною, відбулися криваві відплатні операції. На Волині операції проти українського цивільного населення проводила передусім польська поліція на німецькій службі, створена німцями після дезертирства до УПА української поліції. Натомість найбільше відплатних операцій польських партизанів, своєю чергою, відбулося на Люблінщині, де в березні 1944 року загони АК і Селянських батальйонів навіть пішли в наступ, спаливши понад 20 українських сіл, у т.ч. Сагринь і Лісків.

Унаслідок операції ОУН-Б і УПА загинуло 80-100 тис. поляків. Найбільше, аж 50-60 тис., загинуло на Волині. Жертвами польських відплатних операцій стали від 10 до 20 тис. українців – більшість із них загинули на землях сучасної Польщі.

Опрацьовано на підставі: G. Motyka, *Rzezie wołyńskie*, [в:] *Polska – Niemcy. Wojna i pamięć,* Варшава–Потсдам 2009; G. Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Варшава 2006.

ПРАВО НАЩАДКІВ[132]

Пане Мирославе Мариновичу[133],

Дорогий Друже! Дозволь переказати особисто Тобі палку вдячність усім членам Капітули за надання мені почесного титулу «Галицького лицаря».

Приязнь між польською та українською націями дуже нелегка, так само, як нелегкою є приязнь між польською та німецькою націями. Ми, поляки, є українцями для німців і німцями для українців. Загалом ми нічого не відаємо про німецький внесок у нашу культуру, але пам'ятаємо німцям утрату незалежності, займанщину, онімечення, окупацію, боротьбу польського селянина за землю, якої його позбавляли німецькі колоністи. Німці часто пам'ятають про перше, а не знають про друге. До кінця Другої світової війни та ще якийсь час після неї багато німців ставилися до польського руху опору як до вияву бандитизму. За аналогічним принципом усе ще побудовані стереотипи українців у свідомості чималої частини поляків і стереотипні уявлення про поляків серед багатьох українців – як образ ворога.

Я пишу про це, бо приязнь між нашими націями власне впродовж кількох найближчих місяців зазнáє важкого випробування. В Польщі вже тривають приготування до відзначення влітку цього року 60-х роковин події, яку в польській історичній пам'яті називають волинською різаниною. Фактом є те, що в липні 1943 року бандерівське крило Організації українських націоналістів

---

[132] Лист із нагоди надання Яцекові Куроню титулу «Галицький лицар».

[133] Мирослав Маринович (нар. 1949) – релігієзнавець, публіцист, проректор Українського католицького університету у Львові, директор Інституту релігії і суспільства, президент українського ПЕН-центру. Дисидент, правозахисник, у 1976 р. був одним зі співзасновників Української Гельсінської групи. В 1977 р. засуджений до 7 років таборів і 5 років заслання, вийшов на волю в 1987 р. Засновник українського відділення Amnesty International. Радник з питань екуменізму колишнього предстоятеля Української Греко-католицького Церкви кардинала Любомира Гузара. У 2001 р. світський аудитор Архієрейського Синоду в Римі. Опублікував, зокрема, *Спокутування комунізму* (1993), *Україна: Дорога через пустелю* (1993), *Українська ідея і християнство, або Коли гарцюють кольорові коні Апокаліпсису* (2003).

та пов'язані з ним загони Української Повстанської Армії розпочали на Волині етнічну чистку, себто вбивали польське цивільне населення під гаслом «Ляхи – за Сян!». Польська Армія Крайова розпочала контракції, проте кількість убитих, у тому числі жінок і дітей, на польському боці в кілька разів перевищувала кількість жертв з українського боку.

На такі роковини я дивлюся зі змішаними почуттями. Полеглим, замордованим ми повинні віддати честь і шану. Проте, якщо ми це робимо в ритмі річниць, то вихоплюємо кожну подію з її історичного контексту, і з цієї причини малюємо фальшивий образ польсько-українських стосунків.

Нащадки волинських поляків мають право шанувати пам'ять про близьких і земляків, замордованих у певному місці та в певний відтинок часу українцями. Таке ж право шанувати своїх полеглих мають нащадки мешканців таких сіл, як Павлокома[134] чи Завадка Морохавська[135], де навпаки, вбивцями у певний момент часу були поляки. Ми можемо весь рік заповнити річницями – чи то польської пацифікації 1930 року, чи то руйнування православних церков наприкінці 30-х років.

На Західній Україні та в Південно-Східній Польщі близьке сусідство України та Польщі триває вже 1000 років. У цієї історії є чудові сторінки, але над ними тяжіє ланцюг обопільних кривд і взаємної помсти, а кров не всотується в землю, а лише породжує месника, і ніхто вже сьогодні не зуміє сказати, хто й коли все це почав. Однак, понад 600 років то ми – поляки – були сильнішою, панівною стороною, й тому ми полонізували українські еліти. В XIX і першій половині XX століття, коли в Польщі та Україні мало не в аналогічних формах в масах набувала обрисів національна свідомість, ми

[134] Павлокома – село в Підкарпатському воєводстві, де 3 березня 1945 р. польський загін під командуванням поручника АК Юзефа Бісса «Вацлава» вбив 366 місцевих українців разом із греко-католицьким священиком Володимиром Лемцьом. Убивство сталося на кладовищі поруч із місцевою церквою. В 1963 р. місцеві мешканці зруйнували церкву, а кладовище перетворили на звалище сміття. У травні 2006 р. польський і український президенти вшанували пам'ять убитих у Павлокомі, беручи участь в урочистій церемонії відкриття пам'ятника жертвам злочину та спільній молитві.

[135] Більше про це у статті *Я розумію протест українців,* с. 200.

щонайменше двічі унеможливили здобуття Україною незалежності; натомість українці ніколи нам такої кривди не вчиняли.

Незважаючи на це, ми, як і Ви, сповідуємо Євангеліє, в якому Ісус звертається – я вірю в це! – до кожного з нас: в оці брата свого ти заскалку бачиш, колоду ж у власному оці не чуєш [Мт. 7:3]. Натомість думка про те, що євангельські заповіді не стосуються взаємин між народами, є нехристиянською і суперечить духові Євангелія. Саме тому звертаюся до Вас – упевнений, що не лише від власного імені: простіть нам.

На жаль, ні ми, ні Ви ще до того не дозріли, хоча, безсумнівно, дозріваємо щодня і щороку.

Варшава, 28.02.2003

Коментар

Відповідь Мирослава Мариновича:

Дорогий Друже!

Твій шляхетний лист черговий раз підтвердив ту думку, яка давно вже сформувалася в умах українців: Ти належиш до грона тих поляків, які підійшли до розуміння українського історичного болю найближче. І Твоє почесне громадянство Львова, і Нагорода поєднання, і титул Галицького лицаря є кожного разу новим і дещо зачудованим визнанням, що для нас, українців, у Твоєму голосі виразно звучить голос польського сумління.

Я знаю, в Україні є багато сердець, які прихильно резонують на висловлені Тобою думки. Якщо серед них є люди, стримані у своїй готовності просити вибачення, то це ще не є свідченням некритичного ставлення до власної історії. Радше навпаки: усвідомлення, що причиною нашого національного поневіряння значною мірою є наш національний характер, штовхає багатьох у бік самозневаги і приглушення свого українства. Згадана стриманість не є також свідченням зачерствілості серця. Подібно до того, як для розквіту культури потрібна певна критична маса свободи, так для вияву громадянського сумління потрібен певний простір надії. А її якраз українцям сьогодні дуже бракує.

Пам'ятаючи про трагедію Волині, я разом зі своїми однодумцями вже звертався недавно (***Поступ***, № 30 від 28.02.03) до польського народу з формулою європейського примирення: «Прощаємо і

просимо прощення«. Сьогодні я повторюю її знову в листі до Тебе. Друзі-поляки! Побратими у нелегкій мандрівці шляхами Господнього Провидіння! Простіть нас так, як уміють прощати християни: до найдальших глибин серця, без оглядання на обставини, не відмірюючи дози прощення – простіть із непохитною вірою, що з тими, хто прощає, перебуває Сам Господь.

Ми всі розуміємо: якби і в Твоєму, і в моєму народах не було непримиренних, то яка заслуга була б у нашому прощенні? Легко прощати тих, хто дається любити. Значно важче здобутися на прощення тоді, коли у скронях усе ще стугонить історичний біль, коли так багато вуст усе ще вимовляють слова підозри, глуму, нелюбові. Я вдячний Тобі, Яцку, що вчиш нас усіх сприймати прощення не як почесну корону, якою увінчують процес примирення, а як початок тернистої дороги, яку потрібно здолати.

Я згоден з Тобою, Друже: неможливо щоразу видобувати з календаря сумних дат усе нові й нові ювілеї. Наші народи мусять віддати історію Богові прощеною, бо інакше наше майбутнє перетвориться на фарс. Цього року і в Польщі, і в Україні активізувалися групи, які свідомо чи несвідомо руйнують спадок паризької «Культури» і дисидентського польсько-українського побратимства. Лицарство духу поступається місцем меркантильності інтересів. За влучним висловом Вальтера Мосманна, в усій Європі відтворюється давня «драбинка зневаги», сходинки якої прямують на схід: американці знову погорджують європейцями, англійці – французами, німці – поляками, поляки – українцями. Відповідно до неї у зневажених народів, зокрема в українців, формується зустрічна «драбинка образи«, що не менш руйнівно підточує довіру. Видно, доля прагне зробити завдання польсько-українського примирення ще важчим, зате перед лицем майбутнього – ще важливішим.

Я надто люблю Україну, щоб залишити перед Господом її гріх нерозкаяним. Волинь – прекрасний край, і заради його розквіту неосвячені волинські могили мають бути Іменем Божим урештірешт запечатані. Я належу до тих, хто приймає гріх предків за свій, і тому визнаю його перед Тобою і Твоїм народом. Однак я водночас належу до тих, хто вірить: «...Милосердя бо ставиться вище за суд» (Як. 2:13). Тому простягаю Тобі руку понад барикадами аргументів, понад схрещеністю історичних кривд: будьмо милосердні одне до одного!

Мирослав Маринович

ВАЖКИЙ ШЛЯХ ДО ПРИМИРЕННЯ

Єжи Ґедройць вважав, що полякам і німцям, попри пролиту кров, пощастило досягти у взаєминах стану, коли історія вже не пригнічує взаємних стосунків. Натомість, коли йдеться про польсько-українські відносини, історія в них усе ще дуже виразно присутня, так було торік із Цвинтарем Орлят у Львові, так триває й тепер у зв'язку із 60-ми роковинами подій на Волині. Завдяки чому, попри таку важку спадщину, вдалося досягти польсько-німецького примирення?

Існує певна подібність між польсько-українськими та польсько-німецькими відносинами. Зазвичай я кажу, що ми є наче українцями для німців та німцями для українців. Внесок німців, і не тільки в польську культуру, дуже значний: це й міста, засновані на магдебурзькому праві, і потужна німецька присутність в економічному житті цих міст, – щодо цього я не маю жодних сумнівів. Займанщини, окупації, війни затьмарили цей позитивний образ у польській свідомості. Фактом є також, що німці довго мали відчуття цивілізаторської місії щодо поляків. Допіру травматичний досвід Другої світової війни дозволив німцям подолати це відчуття вищості, і тоді ж, обтяжені величезним почуттям провини, вони почали про цю провину говорити вголос. Той факт, на мій погляд, є одним із найважливіших чинників, які сприяли перегляду польсько-німецьких відносин. Другим чинником була цивілізаційна й економічна перевага Німеччини. Після війни польське суспільство заздрило німцям за їхній добробут, а також працьовитість, надійність тощо. І це також спричинилося до змін у суспільній свідомості поляків, до подолання минулого. Із отого німецького почуття провини виросла дуже розумна політика. Внаслідок війни Німеччина втратила землі, які в переважній більшості не можна розглядати як давні польські, і не лише Щецинське Помор'я, а й Сілезію, хоча й П'ястівську, проте, це ж самі П'ясти, тамтешні спадкові володарі, онімечили та германізували Сілезію, залучаючи німецьких колоністів. Натомість після війни особливо істотним був той факт, що німці, допомагаючи західним польським землям, не обмежувалися тільки німецькою меншиною. Ця допомога була покликана сприяти регіонові, селу, місту – шпиталі, школи, спортивні майданчики тощо. Обома цими чинниками завдячуємо тому, що польський

перегляд ставлення до Німеччини був легшим. Але йому також значною мірою допоміг лист польських єпископів до німецьких колег у 1965 році. Тоді вони спромоглися на незвичайний заклик: прощаємо і просимо прощення. Та згадаймо, що цей заклик породив у польському суспільстві надзвичайно сильний шок, чим, зрештою, пропаганда у ПНР спробувала скористатися. Але то був шок, який спонукав значну частину польського суспільства осмислити і переглянути ставлення до німців.

У цьому контексті приклад польсько-українських відносин становить цілком протилежний приклад...

Так. У Польщі жодного почуття провини стосовно українців не існувало – натомість існувало й існує дуже глибоке переконання, що поляки є мучениками світу. Воно посилилося під час окупації. І в тому є багато правди, адже ситуація інших окупованих націй – французів, бельгійців, ба навіть чехів, – була зовсім іншою. Все це обґрунтовувало польське відчуття жертви. А воно, своєю чергою, істотно перешкоджало визнанню наших провин щодо українців. Навпаки, навіть зміцнювало відчуття жертви також і в стосунках з українцями. Подібна переконаність помітна також і в сучасній Польщі. Властивість людської пам'яті полягає в тому, що вона зберігає майже винятково ті кривди, яких завдала протилежна сторона. Так воно є і на українському боці, і на польському: прийшли до нас українці і різали нас, – кажуть поляки; прийшли до нас поляки і різали, били, палили нас, – кажуть українці.

Окрім того, у свідомості поляків чітко закарбувався той факт, що українці намагалися, повторюю: намагалися встати на початку Другої світової війни на бік Німеччини. Майже не було зауважено, що українці доволі швидко змінили орієнтацію, піднялися на боротьбу з гітлерівцями, натомість узагалі не було зауважено все те, що принесла Україні совєтська влада, що внаслідок совєтських дій українці заплатили під час війни і після її закінчення величезну ціну. Повторюю, поляки того не зауважили. Звертаючись до подій на Волині, я б навіть сказав, що витворилося глибоке переконання, що кривди, яких поляки зазнали від рук українців у роки Другої світової війни, були не тільки порівнянні з кривдами, завданими німцями, а навіть більшими. Хоча таке порівняння не має сенсу, воно й надалі функціонує в поточній свідомості, фор-

моване отими найбільш скривдженими – колишніми мешканцями кресів, польськими волинянами. Відповідно, вбачають у німцях тих, хто захищав поляків від українців. Для багатьох саме з цього взагалі починається історія польсько-українських відносин, хоча наша спільна історія почалася набагато раніше. Але отієї, набагато давнішої історії не дуже вдається прочитати у належних пропорціях, бо ті явища, про які я казав, часів Другої світової війни, блокують нам розум. Я сказав, що німці потребували травми, щоб переглянути своє ставлення до поляків. Натомість поляки такого шоку щодо українців не зазнали. Нам залишилося тільки усвідомлення Волинської різанини, понесеної на Сході жертви. І вся історія польсько-українських стосунків розглядається тільки з цієї точки зору. В липні 1943 року був відданий наказ про етнічну чистку на Волині, хоча на це немає прямого доказу, а є лише непрямі. І хоч деякі лідери ОУН, чи командири УПА, як-от Андрій Мельник[136] або Тарас Бульба-Боровець[137] рішуче виступили проти нього, загони, пов'язані з фракцією ОУН Степана Бандери[138],

[136] Андрій Мельник (1890–1964) – український політик, офіцер армії УНР, від 1938 р. провідник ОУН, після розколу очолив фракцію ОУН–М (мельниківців), яка співпрацювала з німецькими органами окупаційної влади до 1944 р., заарештований і ув'язнений у Заксенгаузені в 1944 р., після війни діяв на еміграції.

[137] Тарас Боровець, псевдонім Тарас Бульба (1908–1981) – український самостійницький діяч на Поліссі, в'язень Берези Картузької. Під час німецької окупації пов'язаний з еміграційним урядом УНР, у 1941 р. створив т. зв. Поліську Січ, загони якої нападали на групи червоноармійців, котрі залишилися в німецькому запіллі внаслідок швидкого просування вермахту на схід. У 1942 р. підлеглі йому загони почали використовувати назву Українська Повстанська Армія. Не підпорядкувався ОУН Бандери, зокрема, критикував антипольську операцію на Волині. В 1943 р. заарештований ґестапо, в'язень Заксенгаузена. Після 1948 р. на еміграції в Канаді, автор спогадів *Армія без держави* (Львів, 1993).

[138] Степан Бандера (1909–1959) – український політик, ідеолог націоналізму, член ОУН, в 1934 р. співорганізатор замаху на міністра внутрішніх справ II Республіки Броніслава Перацького, в 1934–1939 рр. ув'язнений, від 1940 р. провідник революційної фракції ОУН, ініціатор Акту відновлення Української Держави в червні 1941 року, заарештований німцями, перебував у таборі Заксенгаузен, після війни в еміграції, вбитий агентом КГБ Богданом Сташинським.

розпочали етнічну чистку. В результаті, за підрахунками, баланс жертв на польському боці майже втричі більший, ніж на українському. І так ото ми наближаємося до відзначення найважливіших для польської національної свідомості роковин, ці роковини стають візитівкою нашого ставлення до українців.

Чому роковини трагічних подій у взаємовідносинах повинні стати визначнальними в польсько-українських стосунках? Чи конче так мусить бути?

Спрощуючи, я скажу, що важлива не реальна історія, а лиш історія, закарбована в людській свідомості. Коли ретельні знання заганяють у глухий кут, вони завжди поступаються міфам. Властивістю конфліктів за малі вітчизни є те, що кров не всотується в землю, а породжує месника, і це такий ланцюг, в якому кожна ланка позначена злочином. Отож, ми можемо дивитися на польсько-українські стосунки крізь призму відзначення роковин заподіяних кривд, тепер вклонимося Волинській різанині, іншим разом віссю відзначення стануть роковини операції «Вісла» або пацифікації українських сіл, вчиненої польською державою в 1930 році, або руйнування церков на Волині в 1938–1939 роках, або злочини в Павлокомі, Сагрині[139] чи Завадці Мороховській, де якраз саме поляки мордували українських мешканців цих сіл. Можна чинити й так, от лиш якими жахливими будуть наслідки! Я вважаю, що неможливо підбити чесного балансу в польсько-українських відносинах. Тому необхідно апелювати до основного питання, яке з труднощами пробивається до польської свідомості. Отож, Польща двічі завадила незалежності України в XX сто-

[139] Сагринь – село в Грубешівському повіті; в березні 1944 р. загони АК та діючої армії провели в тих околицях найбільшу антиукраїнську операцію, водночас напавши на понад 20 сіл, серед яких найважливішим було село Сагринь. Унаслідок нападу на це село було вбито 816 осіб українського походження. У червні 2008 р. було затверджено проект відновлення цвинтаря й пам’ятника жертвам Сагрині й навколишніх сіл. Відкриття пам’ятника було заплановане у присутності президентів Польщі й України у травні 2009 р., але скасоване через небажання польської сторони брати участь у церемонії. Проти участі президента Польщі Леха Качинського в церемонії увічнення пам’яті українських жертв протестували місцеві організації ветеранів і переселенців із території сучасної України.

літті. Вперше – внаслідок перемоги в 1918 році над Українською Галицькою Армією вдруге – внаслідок Ризької угоди. Можна казати, що Ризька угода була нам нав'язана, що тільки й того вдалося вторгувати, але, однак, Польща її підписала, попри те, що Юзеф Пілсудський мав зобов'язання супроти Симона Петлюри. І зобов'язання ті були для української сторони дуже важкими: Україна була змушена піти на поступки в питанні приналежності Галичини, українська державність мала починатися допіру за Збручем, себто властиве серце України залишилося б у Польщі. Факт залишається фактом: ми вступили в 1918 році у війну з українцями, і ми в тій війні перемогли. Далебі невідомо, як так трапилося, що символом тогочасного військового тріумфу Польщі стала не Варшавська битва серпня 1920 року, яка фактично стала вирішальною для незалежності Польщі, а боротьба за Львів. І тут ми підходимо до символіки Львівських Орлят. Міф Орлят здолав роки, і ми досі ведемо з українцями бої за Орлят.

Чому са́ме відзначення 60-х роковин антипольської акції на Волині набуло таких форм, як Ви гадаєте, якими раціональними передумовами керувалися [їх організатори]? Що такого трапилося, що ані на 50-і роковини, ані на 55-і цим подіям не приділялося такого значення, як тим заходам, котрі готують незабаром?

Раціональних передумов немає. Натомість, я вважаю, що [політичний] табір СЛД вбачає свою спадщину передусім у операції «Вісла», в боях із УПА і в чорній легенді навколо цього військового формування. Цей табір не бажає зректися тієї спадщини, позаяк вона показує його як силу, прихильну незалежності. В лавах СЛД перебувають впливові антиукраїнські сили. У часи, коли я відстоював у Сеймі пільги для в'язнів Явожна, то програвав, бо переважали голоси послів СЛД. Така ситуація витворює тиск на Александра Квасневського, котрий, як і його найближче оточення, добре розуміє українську проблему. Але тиск подвійний, із боку СЛД та із середовища польських ветеранів, колишніх мешканців кресів. Можна, отож, тільки гадати, чому президент Квасневський, котрий донедавна виказував надзвичайну зрілість і далекоглядність супроти українського питання, тут і тепер поступається? На жаль, відзначення роковин подій на Волині, безсумнівно, завдасть

серйозного удару польсько-українським відносинам. А польсько-українські відносини, смію запевнити, є для польської зовнішньої політики найважливішими. Як казав Єжи Ґедройць, немає незалежної Польщі без незалежної України.

В підсумку однієї з дискусій про Волинь пролунало, що з українською стороною належить говорити про це питання жорстко і домагатися втілення своїх прав. Чи дійсно це найкраща стратегія?

Брак розуміння ніколи не може бути чеснотою, завжди є провина, але ще важливіше, що це завжди неефективно і зазвичай закінчується погано, загрожує загостренням конфлікту.

Вперше питання про конфлікт на Волині породило широку дискусію в Україні в різних інтелектуальних і політичних колах, серед істориків. У Польщі українські дебати загалом не відомі, вибірково публікують лише окремі голоси, часто висмикнуті уривки дискусії або полеміки. Не чиниться спроб, як це робить Яцек Куронь, вести діалог із українською стороною...

Як суспільство, ми ще не дозріли до порахунку із сумлінням, бо на нас тяжить комплекс жертви. Ба більше, це почесне звання, воно не допускає будь-яких відступів, скажімо, визнання, що польська сторона також іноді бувала кривдником. Через комплекс жертви польська сторона переконана, що вона завжди залишалася потерпілою стороною. Українці також до такого розрахунку із сумлінням не дозріли. Але, навряд чи варто дивуватися, позаяк відносини між націями та державами завжди є двосторонніми. Якщо одна зі сторін неспроможна «перестрибнути« через себе, власні забобони та міфи, то важко сподіватися, щоб інша це вчинила, зокрема, якщо в історичній перспективі українська сторона більше потерпіла від рук поляків. І це для мене очевидно. До осягнення в польсько-українських відносинах катарсису нас чекає дуже довгий шлях, а ми до нього абсолютно не готові. Над нами тяжить минула епоха ПНР, коли з українців зробили ворогів. Для інтегрування власної групи був потрібен ворог, і пропаганда ПНР вишукувала різних ворогів, але українці для цього підходили надзвичайно. З цієї точки зору порозуміння між об'єднанням Воля і Незале-

жість і Українською Повстанською Армією[140] було представлене як особливий вияв злочинності підпілля ВіН. Сучасні польсько-українські стосунки є наслідком усіх тих ускладнень. Далебі сучасність завжди важливіша, ніж минуле, але саме історія значною, ба навіть вирішальною мірою визначає суспільну свідомість. Тому ми мусимо вести між собою важкий діалог. Поляки та українці повинні говорити про минуле так, як кожен із них розуміє істину в своїй історії. Не можна сердитися на взаємно суперечливі образи нашого спільного минулого. В усій нашій історії є багато фактів, які нас зближують навзаєм, і не слід лаяти тих, які свідчать про щось зовсім протилежне. Потрібне зусилля, щоб зрозуміти рацію іншої сторони, також, а може й передусім тоді, коли та рація нас обурює. Немає іншого шляху до порозуміння, а фільми, книжки, і особливо школа, мають нам у цій роботі допомогти.

Розмовляли Іза Хруслінська та Петро Тима

НЕ МОЖНА ЗМУШУВАТИ ДО ПОКУТИ*

Що для Вас означає річниця Волинської трагедії?

Розглядати лише один фрагмент польсько-українських стосунків, навіть якщо його значення надзвичайно істотне, це все одно, що взути чоботи, які охоче взувають націоналісти з обох сторін.

---

* Переклав Володимир Павлів.

[140] Порозуміння між ВіН і УПА – в 1945 році відбулися зустрічі й контакти між структурами польської АК, відтак ВіН, і українського антикомуністичного підпілля ОУН і УПА. Вони тривали на різних рівнях і після попереднього узгодження часто закінчувалися перемир'ям. Варто зазначити, що й міліцейські відділення (часто укомплектовані колишніми вояками АК) домовлялися бувало з УПА про ненапад, а іноді й про співпрацю. Об'єднання Воля і Незалежність (ВіН) [Wolność i Niezawisłość] – польська військово-цивільна антикомуністична організація, створена у вересні 1945 р. у Варшаві. Її осердя становили рештки офіційно розпущеного в 1945 р. Представництва збройних сил у краї [Delegatura Sił Zbrojnych na Kraj]. ВіН перейняла його організаційну структуру, персонал, майно, а також окремі партизанські групи. Див. докладніше: Grzegorz Motyka, Rafał Wnuk, *Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945–1947*, Варшава 1997.

Для українських націоналістів історія розпочинається у той момент, коли до їхнього села увійшли поляки і повбивали Богу душу винних мешканців, а для польських – коли убивцями були українці. Що було раніше, нікого не цікавить, контекст подій не має значення. Тому розмова про пацифікації польських сіл на Волині не має сенсу, якщо не ставити питання про стереотипи, про образ обох націй у поточній свідомості. А оскільки наша спільна історія є довгою і драматичною, то й взаємне сприйняття просякло кривдою і кров'ю.

Чому Ви намагаєтесь шукати прапричин трагедії на Волині в давньому минулому?

Бо інакше надто багато чого годі зрозуміти. Польська та українська державність виникали більш-менш в один і той сам час, перебуваючи між собою в конфлікті. Нам більше пощастило, Київська Русь не встояла. Національна свідомість польського народу формувалася на зламі XVIII і XIX ст. Аналогічні процеси діялися і в Україні, хоча там не було держави, зокрема, й з вини Польщі. Так само із тих часів походять найбільш примітивні стереотипи.

Польську свідомість облаштував Генрик Сенкевич у *Вогнем і мечем.* Це страшна книжка, фальшива, може й велика література, але передусім – це політичний пасквіль на українців. Ми засвоїли сенкевичівське бачення: українець – це кат, зарізяка. Варто зазначити, що коли Сенкевич публікував наступні уривки *Вогнем і мечем,* їх супроводжувала атмосфера національного, народного свята, люди збиралися, найвправніші читали в світлиці іншим.

Проте думка інтелігенції була зовсім іншою, книжка зазнала гострих атак. Ба більше – Сенкевич узяв то собі близько до серця, що, на жаль, залишилося непоміченим у поточній свідомості. На мою думку – вірного читача *Трилогії*, – *Потоп* є спробою спокутувати за *Вогнем і мечем*. Доказ? У пана Володийовського на постої перебуває римо-католицький священик, котрий згадує своє лицарське минуле, розповідає, як брав участь у війні проти Хмельниччини. Спіймали вони невеликий гурт різунів, повсаджували їх взірцево на палі, прочитали молитви біля придорожнього хреста й пішли спати. Але священикові-лицареві одна річ не давала спокою. Йому здавалося, що вони упіймали дванадцятьох, а паль було одинадцять. Уночі йому приснилося, що Ісус зійшов із придорожнього

хреста і сказав: ти не помилився, то я був тим дванадцятим. Та історія настільки сильна й однозначна, що для мене цілком очевидно, що Сенкевич хотів щось виправити. Втім, про Ісуса – насадженого на палю зарізяку – ніхто з поляків не пам'ятає. Це, зрештою, не єдиний подібний уривок у *Трилогії*. На жаль, послання *Вогнем і мечем* перемогло.

Зрештою, називання війни Речі Посполитої з Хмельницьким польсько-українською війною, як у історичному вимірі, так і міфологічному, є неприйнятним. Адже Ярема Вишневецький був полонізованим русином, його батько молився у православній церкві. Княжна Гелена Курцевич із *Вогнем і мечем* навіть не розмовляє польською. Пан Володийовський теж мені схожий на русина. Бо те, що русином був Заґлоба, то напевно; бо як інакше він би вижив серед козаків і збунтованого селянства, вдаючи старцялірника, якби руська не була його рідною мовою? То просто була пансько-селянська війна, війна за землю, чимось подібна до того, що діялося на Волині. Звідси також і її жорстокість. Зрештою, для чого аж так далеко мандрувати. Досить приглянутися до заколоту Якуба Шелі.

Українські еліти полонізувалися, селянство боролося за землю, до того ж тривала гостра релігійна суперечка між православ'ям і католицизмом, а наш великий письменник змальовує все це в прекрасній, хоч і пасквілянтській книжці. Словом – атмосфера просто омріяна, щоб у ній виросла ненависть.

Селянин із Великопольщі не мав поняття, що взагалі існує Україна. Український селянин добре знав, що Польща існує, бо то Польща перла на Схід, з Польщею, яка підтримувала полонізовану українську шляхту він чубився за землю. І така свідомість збереглася: поляки завжди пхалися в Україну, захоплювали її силою, нищили, позбавляли віри, а взамін приносили смерть, голод і заразу. Українцям важко угледіти значний культурний вплив Польської Корони, зауважити, що сьогодні східні кордони етнічної України пролягають так, як кілька століть тому проходив кордон І Речі Посполитої. Втім, годі цьому дивуватися, оскільки це б означало, що ми не розуміємо, чому окуповані не вихваляють окупантів.

Таким чином, маємо справу з двома стереотипами – український зарізяка, начебто від природи здатний на найбільші злочи-

ни і жорстокість, стоїть навпроти загарбника, котрий краде землю і поневолює людей.

З таким уявленням ми входимо в сучасність.

У Львові, який втішався національним плюралізмом імперії Габсбургів, польська та українська національна свідомість розвивалися як сестри-близнючки. Поляки творять товариство «Sokół», українці – «Сокіл», з польського боку виникають дружини «стшельцув», і з українського – «стрільців», існують польський університет і українське Товариство імені Шевченка, дублюються кооперативи, читальні, громадські та політичні організації, парламентські фракції. Польська культура є сильнішою, більш експансивною. Українці – що й самі визнають – вчаться від нас, але водночас мають обґрунтоване почуття загрози, що сила польської культури не дозволить їм прорости.

Порівняймо це з поведінкою поляків під прусською займанщиною. Ми боїмося онімечення, боремося з усіх сил за виживання, віз Джимали та оборона землі Шлімаком – це приклади польської рішучості. Відносини між прусаками і поляками були приблизно такими ж, як між поляками й українцями. Якщо ми це зрозуміємо, зникне привід вважати, що український страх перед полонізацією і рішучий захист національної ідентичності були чимось лихим.

Крім того, обидва народи мають ідентичні політичні прагнення. Але однієї Галичини та одного Львова замало для двох незалежностей.

Українці неспроможні переварити численних поляків, полякам муляє, що в «їхньому« Львові розквітає Україна. Боротьба в Габсбурзькому парламенті поміж обома націями просто вражає. Піднімається на трибуну поляк – українці влаштовують йому обструкцію, піднімається українець – галасують поляки, промовці звертаються не до залу, а до протоколу. Так народжувалося усвідомлення, що українська і польська незалежності касують одна одну, хоча – на мою думку – зовсім не обов'язково. У відсутності уяви я звинувачую обидві сторони, хоча значно більше поляків, врешті-решт, сильнішу сторону, від якої можна більше вимагати, очікувати, що вона зрозуміє складність світу.

Діється це в часи, коли Європою прокотилося гасло про самовизначення націй. Гасло гарне і захопливе, але важке для реалізації, бо відразу постає питання: хто, де і від кого має самовизначатися. Як можна комусь віддати у неподільне посідання землю зі змішаним населенням? Голосування і плебісцити – то лиш технологія, але тоді в Галичині не було навіть таких помислів.

Тож залишилося тільки одне рішення – насильство. Польща перегородила Україні шлях до незалежності. А у Версальському договорі було записано, що той, хто має власну державність, захистить меншини спеціальними правами.

З тим у міжвоєнному двадцятилітті бувало по-різному.

Українці увійшли в II РП з почуттям невтілених мрій про незалежність. Але правдою є також те, що – так само, як поляки за кілька десятиліть до того під прусською займанщиною, вони мали чимало слушних ідей у справі національної ідентичності. І відразу ж наштовхнулися на опір. А з іншого боку кордону вже була совєтська Росія, яка дуже послідовно провадила антиукраїнську, а точніше – антилюдську політику.

Українці опинилися в пастці. І хоча в міжвоєнній Польщі були – поряд із крайніми націоналістами і полонізаторами – впливові сили, які хотіли порозумітися з українцями, та однак то були сили польські, горизонт у яких визначало благо багатонаціональної, але, однак, польської держави. Польська держава не могла бути горизонтом для українських прагнень. Таким чином, конфлікт не встиг іще добре пригаснути, а вже спалахнув наново.

Зважмо на ту одну дрібну деталь. Хоч би як ми зводили баланс взаємних провин – числом убитих, літрами пролитої крові, – лише один баланс не залишає жодних сумнівів. То не українці позбавляли нас незалежності, а ми – українців, лише в XX ст. двічі, а може й тричі, допомагаючи совєтам операцією «Вісла« та дещо раднішими депортаціями польських українців на Схід. З такими фундаментальними фактами годі сперечатися.

Пасткою, в якій опинилися українці, були не лише наслідки І світової війни, більшовицької революції та міжнародних угод, а й крайній націоналізм. Коли нація із самостійницьки-

ми прагненнями не має власної держави, така постава, може, й не є морально виправданою, але політично вона зрозуміла.

Саме II РП підштовхнула українців до крайнього, може навіть фашизоїдного націоналізму. Правда, українські кооперативи, культурні та громадські організації були у міжвоєнний період дуже сильними, та однак екстремісти мали значну перевагу, – вони пропонували прості й зрозумілі рецепти, їхні вчинки могли імпонувати власне завдяки радикалізмові. Сьогодні ми вже точно знаємо, що тероризм – а чим іще були вбивства, наприклад, прихильного до польсько-українського порозуміння депутата Тадеуша Голувка чи відповідального за пацифікації українських сіл міністра Броніслава П'єрацького? – не потребує особливих зусиль. Терористові вистачить переконаності у слушності обраного шляху і жменьки зовнішніх приводів, що їх легко можна інтерпретувати задля власних потреб.

Тимчасом, не маймо ілюзій, – політика, яку провадили щодо українців у II РП, була політикою асиміляції та колонізації. Польські колоністи їхали на православну Волинь, а не українці – на Мазовше. Поляків призначали не лише на найважливіші, але й на цілком третьорядні посади. Шляхи для кар'єри польській молоді на так званих «кресах» були широко відкриті, ширше ніж деінде. Все це було недоступним для українців.

Ми знову можемо сперечатися про причини, але терор Організації українських націоналістів зчепився з терором польської держави. Поліція пацифікує галицькі села, нищить добро, палить українські книжки, чоловіків б'є, а найбільш галасливим жінкам робить так звані «тюльпани«, тобто підвішує за ноги, щоб спадаюча спідниця накривала голову. А крім того, на Волині руйнують православні церкви. Звичайно – не вбивали, хоч в запалі траплялися і випадкові смертельні жертви. Але принижували, позбавляли гідності.

Чи може стати відповіддю на позбавлення гідності етнічна чистка, якої Волинь зазнала влітку 1943 р.?

Те, що до війни над українцями знущалися, – то правда. Те, що на Волині ми маємо справу з етнічною чисткою, – це також правда. Існує взаємний рахунок кривд. Але як їх виміряти, як порівняти, де та вага, котра покаже справедливий результат? Реакцією на

кривду є помста: за «тюльпани» – етнічна чистка, за етнічну чистку – різанина у помсту. На Волині загинуло більше поляків, ніж українців, але там, де українці становили меншість – на Замостівщині, Холмщині та Перемищині, співвідношення жертв було достоту протилежним[141].

Погляньмо на Завадку Мороховську, де було влаштовано різню точно за волинськими мірками. Те, що убивцями були солдати Народного польського війська зі сформованого на Волині підрозділу, має для мене капітальне значення. Існують в історії такі моменти, коли не залишається шансів, щоб земля увібрала кров; з кривди, з помсти, з ненависті народжуються жахливі речі, які неможливо заперечити.

Я переконаний, що в роковини волинських подій нам покажуть по телебаченню і в газетах фото поляків, убитих Українською Повстанською Армією і селянськими ватагами. Ці фото – це правда, незаперечний доказ у справі. Але нам не покажуть убитих українців із Павлокоми, Завадки – теж правди і теж доказів.

Я не маю найменшого сумніву, що жертвам крайнього етноцентризму належиться пам'ять і шана. З цієї точки зору я прекрасно розумію відзначення 60-ї річниці Волині. Але ставлю собі запитання – не знаю, насправді не знаю, – чи у зв'язку з цим незабаром ми матимемо відзначення роковин убивств у Павлокомі чи Завадці.

[141] Досі відсутні точні дані щодо втрат, яких українці зазнали під час Другої світової війни та після її закінчення. На згаданих теренах вони перевищують польські втрати. За різними даними, кількість жертв коливається від десяти до кільканадцяти тисяч убитих (йдеться про втрати серед цивільного населення). Досі частина польських дослідників недооцінюють цю проблему, відносячи вбивства українського цивільного населення до дуже ємної категорії усунення «колабораціоністів» або виняткових жертв т.зв. відплатних операцій (наприклад, в Павлокомі, Сагрині). Інші дослідники, коли йдеться про українські цивільні жертви, часто вдавалися і вдаються до осуду вчинків виняткових політичних опонентів, як от наголошування в період ПНР злочину НЗС у Верховинах чи постаківських загонів у Павлокомі, при цілковитому замовчуванні злочинів у Завадці Мороховській, Терці, Новому Люблінці . Ця проблема має також сучасний аспект – небажання визнати провину постаківського підпілля на Грубешівщині чи оприлюднення масштабів терору проти українського населення в 1944–1946 рр. і з боку формувань польського підпілля, і з боку комуністичного репресивного апарату.

Цього не вільно забувати, слід говорити правду і висловити повагу до убитих. От лишень, правда і будь-які, бодай навіть найбільш слушні урочистості в жодному разі не можуть бути односторонніми, бо будуть вирвані з контексту.

Ми більш-менш знаємо, яким є баланс труп – труп. В усьому волинському конфлікті поляків загинуло уп'ятеро більше. Але яким є баланс зневага – зневага? Яким: приниження – приниження? Тут у нас значно гірші показники. Усе це, від початку і до кінця, ми мусимо визнати своїм спадком. Адже ми є нацією, яка пишається тим, що своїм корінням сягає до легенд та історії кресових рицарів, тобто – до підкорення України. Там пролита тоді кров увесь час може зберігатися в колективній пам'яті. Шлейф кривди, по суті, тягнеться безперервно.

Ви розповідаєте про загальне бачення історії. Але насправді історія є досвідом особистим, індивідуальним: я знаю, хто добрий, а хто лихий, я знаю, що лихий мене скривдив, я знаю, якого потребую відшкодування, про чужу кривду я нічого не чув, моя болить більше.

Звичайно. Польське відчуття кривди народжувалося в селах, які вимордували українці. Я це розумію.

За часів першої «Солідарності« я познайомився з чоловіком, котрий був одним із лідерів профспілки в люблінській «Міді«. Його родина походила з Волині. Він розповідав, як батьки вийшли на жнива, а він залишився у тітки, до села прийшли українці. Він сховався під столом, накритим скатертиною, і тому вижив. Він був не з цієї сім'ї, тому ніхто його там не шукав. Українці пішли з села, а він побіг у поле до батьків; у чому були, вони поїхали на Грубешівщину, звідки була родом його мати. Вони розповіли, свідками чого їм довелося стати, тож місцевий підрозділ АК негайно вирушило на українське село і вчинило там те саме, що трапилося на Волині.

Досвід у того чоловіка був наче амбівалентний, суперечливий. Він пам'ятав, як різали українці, але теж пам'ятав, як різали поляки. Чи такого досвіду можна позбутися? Ні, бо людей не можна позбавити пам'яті. Чи ці різні досвіди можна протиставити один одному? Можна, і це навіть робиться. Але з того нічого не випливає.

Бо що сьогодні означає протиставлення таких досвідів? В Україні є доволі чимало пристойних польських цвинтарів, і цивіль-

них, і АК-івських. У Польщі затягують навіть ремонти цвинтарів солдатів і офіцерів Української Галицької Армії [точніше, Армії УНР. – ***А.П.***] – як би там не було, наших союзників у польсько-більшовицькій війні. За кожну окрему могилу партизана з УПА, але й за братські могили українських селян доводилося боротися з локальними громадами, змушувати їх, часто безрезультатно, бодай встановити хреста. Лунали навіть помисли, щоб українські останки перенести в Україну, а у відповідь – польські перенести до Польщі. Люди, які міркують таким чином, не усвідомлюють, що кожний перенесений цвинтар відразу стане пам'ятником ненависті.

Індивідуально пережита історія завжди вимагає відшкодування. Така вимога є справою найважливішою. Коли вона виникає, жодні інші аргументи не мають значення. Багато поляків очікують моменту, коли українці знімуть шапки, стануть на коліна і скажуть: «Перепрошуємо, вибачте нас».

Я це розумію, було б гарно, якби так сталося. Але не можна ні від кого вимагати упокорення й вибачення, оскільки той, хто вимагатиме, негайно почує: то ти скорися і перепроси. До того ж, індивідуально й історично матиме рацію. Формула повинна бути іншою. Польські єпископи здобулися на ту особливу відвагу сказати німцям: «Вибачаємо і просимо вибачення». А це ж бо ми були слабкішою стороною, і ніхто не заперечує, що в балансі кривд потерпіли значно більше. Пам'ятаймо все ж, що німці вчинили неймовірні злочини, і тому їхня покута розпочалася значно раніше, вона була наслідком гігантського шоку. Ані ми, ані українці не зазнали такого шоку. Нам, полякам, особливо важко зрозуміти власну провину. Але я переконався, що українцям іще важче.

Чи не відлунює в цьому своєрідний патерналізм, погляд зверху, бо українці щойно кільканадцять років мають власну державу, бо не вміють звести рахунків із історією через тисячу інших причин, тимчасом поляки краще чи гірше, але всі ці уроки вже відпрацювали?

Ні, бо ситуацію Польщі та України не можна порівняти. Я ще раз нагадаю про лист Польського Єпископату від 1965 року. То єпископи піднялися до висот, а не уся нація, котра, втім, опинилася у подвійно важкій ситуації, бо яким дивом поляки в кому-

ністичні часи могли відмовити послуху ієрархам Церкви? Проте я добре пам'ятаю тодішню атмосферу осуду, громадський спротив був дуже сильним, хоч й не висловлюваним відверто. Зрештою, ще сьогодні ми знайдемо чимало людей, котрі не розуміють тієї формули поєднання. Український випадок є ще складнішим. Україну перетинає Збруч, на Заході зароджувалася ідея незалежності, Схід потрапив під совєтів, зазнав жахливого промивання мізків і терору. Ті, із Заходу, служили в УПА, ті, зі Сходу, – в Червоній Армії, яка поборювала УПА. На цьому тлі поділ української свідомості є дуже виразним. Поляки роблять собі ведмежу послугу, апелюючи до Києва у конфлікті зі Львовом. Київ того не розуміє, це його абсолютно не цікавить і, в певному сенсі, не мусить.

Ба більше – якщо Україна хоче бути незалежною, то вона не може зректися пам'яті про УПА. УПА була повстанською армією, яка воювала за незалежність. Гарно про це написав один із упівських героїв Євген Стахів: війну УПА проти жінок і дітей вибачити не можна, але за те, що боролася за незалежність проти польського підпілля чи війська, так само, зрештою, як проти німців чи совєтів, вона заслуговує на повагу. Ми стояли з різних боків барикади, поляки були для українців смертельною загрозою. Багато з нас жахнеться, але з української перспективи ця суперечка повинна була саме так виглядати. Вам відомий фільм Аґнєшки Арнольд ***Герой***[142], надзвичайно мудрий і делікатний? Він розповідає про партизана з віленської АК, котрий пізніше служив у Лупашки[143], а відтак в

[142] «Герой» [«Bohater»], режисер Аґнєшка Арнольд, I програма TVP, 2002 рік; Ромуальд Райс (1913–1950), псевдонім «Бурий» – вояк АК, воював у загонах Віленської бригади АК. Відповідальний за брутальну пацифікацію села і вбивство принаймні 79 невинних осіб. Фільм Аґнєшки Арнольд представляє заплутану й трагічну історію східних польських земель одразу після визволення і суперечливу постать Ромуальда Райса – «Бурого». У фільмі приточені шокуючі розповіді про масові вбивства православного населення, страти, спалення сіл, стріляння в жінок і дітей, а також ексгумаціях понівечених трупів і намагання родичів убитих увічнити мученицьку смерть близьких.

[143] Зиґмунт Шендзеляж (1910–1951), псевдонім «Лупашко» – майор кавалерії польської армії та АК, командир загонів збройного підпілля після 1945 р., в т.ч. у Центральному Помор'ї, страчений у мокотовській в'язниці у Варшаві.

антикомуністичному націоналістичному підпіллі. Його останній підрозділ відповідальний за напади на кілька білоруських сіл. Для мене найважливішим є початок фільму, коли з уст аківського командира лунають слова: будьте обережні, хлопці, бо між партизаном і бандитом є лише один крок, слід дуже вважати, щоб не зробити того кроку. У фільмі Аґнєшки ми бачимо, як цей крок робиться.

Перехід на бік бандитизму є страшною спокусою для будь-якого партизанського руху. Полковник Юзеф Рибіцький[144], командир варшавського Кедиву, розповідав мені: після війни ми мусили створити ВіН, хоча б для того, щоб вивести з лісу партизанів, бо цілі підрозділи перетворювалися на банди. А то був фанатик чистоти Армії Крайової, тому я маю право йому вірити. Тож, якщо ми віддаємо належну шану Армії Крайовій, не зважаючи на різні темні сторінки, трудно дивуватися українцям, що вони чинять те саме щодо УПА, не помічаючи темних сторінок, замовчуючи, приховуючи їх. Євген Стахів, котрий є людиною шляхетною і мужньою, теж довго мовчав про Волинь, хоч особисто не мав з цим нічого спільного, у 1943 році він боровся на Донбасі. До того, щоб казати правду, щоб шкодувати за гріхами, слід дозріти. І Україна до цього дозріває. Ви ж друкували в *Gazecie* кілька текстів українських авторів, котрі однозначно засуджували злочини. Є українці, котрі кажуть: то наша історія, ми самі повинні з нею розібратися.

Ви остерігаєтеся відлуння урочистостей з нагоди річниці Волині?

Мені здається, що може вийти як у анекдоті: начальник станції переплутав розклад поїздів, два потяги мчать назустріч один одному тією ж колією, нічого вже не можна змінити, тож начальник станції виносить на перон стільця, кличе малолітнього синочка, ставить його на стільця і каже: дивися, зараз буде фантастична катастрофа.

[144] Юзеф Рибіцький (1901–1989) – командир диверсійного підрозділу (кедив) Варшавського округу АК, учасник Варшавського Повстання, член ВіН, політв'язень у 1947–1954 рр., один зі співзасновників Комітету оборони робітників у 1976 р.

Що трапилося на Волині в 1943 році, ми знаємо, і цього знання не змінять висмоктані з пальця оцінки екстремістів, і польських, і українських. Але в цьому місці в принципі закінчується згода. Бо історичне знання – це одне, а зовсім іншим є очікування, як із історією впоратися. Поляки, особливо ті, що походять із тих місць, очікують на задоволення їхніх вимог і на прохання про вибачення. Вони мають на це право і моральну підставу. Але не мають права виривати Волині з контексту, вони повинні зрозуміти, що щось було раніше, щось було пізніше, і те щось є принциповим для українців. Вони бачать свої спалені села, своїх убитих, ніщо інше їх не цікавить; пам'ять є важливішою, ніж тактовність, правда і здоровий глузд. Тому вони вимагають від українців посипати голови попелом, а ще краще, щоб це було видовищним, театралізованим. Українці не можуть погодитися на такі вимоги.

Є, мабуть, і такі, хто вимагають від українців вибачень, але й так жодним вибаченням не повірять, покутне биття в груди ніколи не буде для них достатньо гучним. Але вистачить погляду й тих менш радикальних, щоб зі спільного відзначення річниці Волині вийшов пшик. Нікого не вільно змушувати до покути, нікому не можна наказати покаятись. Вимога: впадіть навколішки перед нами, а ми вибачимо, принесе зворотний ефект. Особливо, коли подивимося на історію, – поміж поляками та українцями немає простого для визначення і описання зв'язку між катами й жертвами, надто часто і надто охоче ми мінялися ролями. По-друге, в минулі часи надто багато разів українець був змушений ставати навколішки перед поляком, тож така вимога лише розбудить стереотипи на іншому боці.

Я також боюся окремого відзначення, бо відчуваю, що з окремим відзначенням болісних річниць є точно так само, як із переносом кладовищ, – урочистості, які були задумані піднесеними та рефлективними, легко можуть перетворитися в націоналістичні спектаклі, Я закликаю до доброї волі та спроби відчути страждання й кривду іншої сторони. Не йдеться про те, щоб зважувати кривди, а щоб їх відчути. Бо інакше роки праці над польсько-українським примиренням і взаєморозумінням можуть піти намарно.

Розмовляв Павел Смоленський

ПАМ'ЯТНИК ІЗ «ГЕНОЦИДОМ»

Кров ніколи не просякає землю, а лишень породжує месників. Те ж саме стосується слів. Колись ми мусимо розірвати ланцюг взаємних порахунків. Поляки та українці впродовж понад тисячоліття мешкають поруч. Тож, окрім добросусідських відносин не бракує кривд, які ми можемо закинути одні одним. Дуже легко вирвати їх із історичного контексту, і шукати винних винятково на іншому боці, представляючи її варварами. Тільки, навіщо? У наших спільних інтересах подолати забобони і зміцнити довіру, а не множити претензії. Ставлення поляків до українців можна легко порівняти з польським досвідом із німцями. Різниця полягає в тому, що в першому випадку ми були домінуючою силою, і, що б там не казати, у XIX і XX століттях тричі позбавили українців незалежності. Ми маємо спільні малі вітчизни, і ніхто їх не може вважати винятково своїми. Час уже, щоб усі це зрозуміли.

ХРОНІКА ЖИТТЯ ЯЦЕКА КУРОНЯ

1934 – 3 березня Яцек Куронь народився у Львові.

Його прадід по материнській лінії Теофіль Пйотр Модельський [Teofil Piotr Modelski] брав участь у Січневому повстанні 1863, похований на ділянці повстанців на Личаківському кладовищі у Львові. Двоюрідні дідусі: Теофіль Еміль Модельський [Teofil Emil Modelski] – історик і архівіст, професор університету ім. Яна Казимира у Львові, Ізидор Рудольф Модельський [Izydor Rudolf Modelski] – доктор філософії, політик, служив у I бригаді Легіонів, командир оперативної групи в війні з українцями в околицях Львова з листопада 1918 до червня 1919, відтак у штабі генерала Галлера, в 1920 командир 79-го піхотного полку.

Серед родичів батька були соціалісти із Домбровського вугільного басейну, революціонери та сибірські засланці. Дідусь Францішек [Franciszek Kuroń] брав участь у революції 1905, був членом Бойової організації Польської соціалістичної партії. Батько Генрик Куронь [Henryk Kuroń] у віці 15 років брав участь у війні з більшовиками 1920, в Сілезькому повстанні, був одним із лідерів організації соціалістичної молоді у Львові, діячем ПСП, секретарем Синдикату львівських журналістів, у роки II Світової війни – в Армії Крайовій, брав участь у порятунку євреїв.

Обоє батьків здобули вищу освіту у Львові: мати – в університеті ім. Яна Казимира, батько – в Політехніці.

1944 – Генрик Куронь вивозить дружину й синів Яцека та Анджея зі Львова до родичів у Рабці.

1947 – Куроні оселяються в Варшаві на Жолібожу, в цій квартирі Яцек Куронь мешкав до самої смерті, вона стала важливим центром діяльності польської демократичної опозиції.

1949–1952 – Яцек Куронь навчається в ліцеях Жолібожа, вступає до Спілки польської молоді (СПМ – ідеологічна та політична молодіжна організація, яка діяла в Польщі в 1948-1957, функціонувала за зразком радянського комсомолу), виступає співорганізатором літнього відпочинку дітей із убогих кварталів, після закінчення школи працює інструктором СПМ у відділі гарцерів.

1953 – вступає до Польської об'єднаної робітничої партії, звідки після 9 місяців членства викинутий за критику діяльності та ідеологічних засад, виключений також із СПМ, починає навчання в Вищій педагогічній школі, в 1955 переводиться на історичний факультет Варшавського університету, а в таборі СПМ у Воліні виступає в ролі співзасновника гарцерської вальтерівської дружини (назва походить від псевдоніму «Вальтер», яким користувався почесний покровитель дружини, генерал Кароль Сверчевський).

1956 – під час жовтневих подій бере участь у мітингах на підприємствах, організовує віча в варшавських вишах, укладає тексти резолюцій. Його гасло тих часів: «Немає хліба без свободи» і «Немає свободи без хліба». Повторно вступає до ПОРП. Жовтень'1956 – то період значних змін у внутрішній політиці комуністичного режиму, поєднаних із змінами персонального складу керівництва партії й держави та лібералізацією політичної системи. Жовтнева відлига була зумовлена робітничими страйками в Познані, розколом усередині правлячої партії та приходом до влади нового керівництва під проводом Владислава Ґомулки.

1956–1961 – працює у відродженій Спілці польських гарцерів (СПГ), у межах цієї структури в 1956 створює так званий Вальтерівський загін [Hufiec Walterowski], тобто різновид гарцерства, який запозичив виховну практику із «Педагогічної поеми» Макаренка. В 1960-1961 керує програмним відділом штаб-квартири СПГ. Під час таборування в Бещадах вальтерівці збирали інформацію про боротьбу з УПА та операцію «Вісла», співали українських пісень. Улітку 1960 опиняється в колі осіб, які винайшли «бойовий театр», заснований на постановці жанрових сцен. Критичні щодо політичної реальності тексти театру, відбиті на гектографі, послужили приводом для розпуску Вальтерівського загону в 1961.

1962 – веде систематичні заняття із робітниками Варшавського металургійного заводу. Тимчасом Кароль Модзелевський створює у Варшавському університеті політичний дискусійний клуб СПМ, а Адам Міхнік засновує Клуб шукачів суперечностей. Міцніє співпраця у середовищі молоді, яка не погоджується із політичною, економічною та суспільною системою ПНР. Служба безпеки починає систематично стежити за Я. Куронем.

1964 – звільнений із роботи в головній управі СПГ за публічну критику устрою ПНР, вдруге виключений із ПОРП, йому відмовлено в присвоєнні вченого ступеню доктора наук (дисертацію підготував у Варшавському університеті).

1965 – в березні разом із Каролем Модзелевським заарештований за співавторство і розповсюдження 16 примірників «Відкритого листа до членів ПОРП і Спілки соціалістичної молоді в Варшавському університеті» [«List otwarty do członków PZPR i Związku Młodzieży Socjalistycznej przy UW»], який містив радикальну критику системи, невід'ємною частиною котрої є конфлікт між робітничим класом і централізованою бюрократією, та «виробництво задля виробництва», що неминуче призводить до чергових робіт-

ничих бунтів. «Лист» був опублікований на Заході та перекладений багатьма мовами, викликав жваву дискусію.

1965 – в липні після кількамісячного слідства засуджений до трьох років позбавлення волі, Кароль Модзелевський – до 3,5 років.

1967-1968 – в травні 1967 умовно звільнений із в'язниці. Долучається до діяльності групи студентів Варшавського університету, котрих називали «командос», почасти колишніх «вальтерівців», які уже два роки влаштовують різні протести в Варшавському університеті; серед них – Адам Міхнік і Северин Блюмштайн. У перші тижні 1968 бере участь у студентських протестах проти зняття спектаклю «Дзяди» за твором Адама Міцкевича зі сцени Національного театру, пише листівки, які пізніше поширюють в університеті, бере участь у організації віча студентів у відповідь на відрахування з Варшавського університету А. Міхніка і Г. Шляйфера. Заарештований 8 березня, в наступні декілька тижнів став об'єктом надзвичайно брутальних нападок комуністичної пропаганди. Спектакль «Дзяди» набув політичного виміру, стурбоване його суспільним сприйняттям і антирадянськими алюзіями комуністичне керівництво наказало зняти виставу з репертуару. Це рішення породило протести, які зумовили березневі події 1968, політичну кризу, що була започаткована студентськими демонстраціями, кульмінацією якої стала антисемітська кампанія та вимушений від'їзд із Польщі десятків тисяч осіб єврейського походження.

1969 – в січні починається процес так званих «призвідників» березневих подій, у т.ч. Я. Куроня і К. Модзелевського, обидва отримали максимальні вироки – 3 роки ув'язнення.

1971 і початок 1970-х – у вересні 1971 достроково звільнений із тюрми. У наступні роки працює над створенням системи поглядів, яка б дозволила погодити навзаєм ліві вартості із христи-

янськими. В статті «Політична опозиція в Польщі» [«Polityczna opozycja w Polsce»] (1974) проектує стратегію діяльності демократичної опозиції. Велику увагу приділяє незалежній від владного контролю суспільній, культурній, науковій і художній активності, вільній дискусії, вказує на потребу відкритої (хоча й не схвалюваної владою) діяльності в рамках чинного законодавства. Звернув увагу на загрозу домінування над особистістю потужної держави (у тому числі й демократичної), способом захисту від чого є організація громадян у різні форми самоврядування, малі групи, товариства, які обмежують домінування держави над громадянами, створюють умови для самодіяльності громад, регіонів і суспільних груп.

1975 – в грудні був серед тих, хто підписав т.зв. «Лист 59» – відозву інтелектуалів до органів державної влади проти змін до Конституції ПНР, зокрема запису про керівну роль ПОРП і нерозривний союз із СРСР.

1976 – у червні підписав звернення 14 інтелектуалів, котрі заявили про солідарність із страйкуючими робітниками Радома та Урсуса, в липні надіслав відкритого листа Енріко Берлінґуеру, лідерові Італійської комуністичної партії, з проханням, щоб той вплинув на керівництво ПНР і захистив репресованих робітників. Цей лист набув широкого резонансу в Європі. Червень’1976 у ПНР був ознаменований хвилею страйків і протестів, які розпочалися після оголошення урядом про стрімке збільшення регульованих цін на деякі споживчі товари, а відтак драконівських репресій проти бунтівних робітників.

У вересні виступає одним із ініціаторів створення Комітету оборони робітників (КОР), покликаного допомагати переслідуваним за участь у червневих страйках робітникам, є одним із чільних організаторів і творців стратегії КОР («Думки про програму дій» [«Myśli o programie działania», жовтень 1976); в помешканні Яцека

Куроня постає центр збору інформації про репресії органів влади щодо страйкарів, яку відтак переказують на Захід.

1977 – в травні заарештований разом із кільканадцятьма іншими активістами КОР під час акцій протесту проти вбивства Службою безпеки студента Станіслава Пияса; в липні звільнений на підставі амністії разом із іншими засудженими робітниками та членами КОР; в жовтні бере участь у перетворенні КОР у Комітет суспільної самооборони «КОР», в якому й надалі посідає одну з провідних ролей, багато хто (в тому числі у керівництво ПНР) вважають його лідером і політичним мозком Комітету. Бере участь у поточній діяльності КСС «КОР», надихає різні форми діяльності демократичної опозиції, підтримує безпосередні контакти із багатьма співробітниками КОР по усій країні, бере участь у численних дискусіях у безцензурному самвидаві. Відіграє важливу роль у розвитку незалежного робітничого руху, в т.ч. формулюючи знамените гасло: «Замість того, щоб палити комітети [комуністичної партії], створюйте власні [комітети громадських ініціатив]». Наполягає на потребі солідарної взаємодії під час усіх протестів, виразному формулюванні вимог і обранні представників для переговорів із владою.

1978 – у січні в складі групи із 60-и представників світу культури та науки створює Товариство навчальних курсів, яке організовує лекції та диспути із царини суспільних і гуманітарних наук (викладає соціальну педагогіку), котрі відбуваються в приватних помешканнях; матеріали ТНК публікують у безцензурному самвидаві, а лекції перебувають під таємним наглядом, їх часто брутально розганяють працівники Служби безпеки; влітку разом із іншими активістами КОР зустрічається із лідерами чехословацької опозиції «Хартія 77», у т.ч. Вацлавом Гавелом, у жовтні після їхнього арешту бере участь в акції голодування.

1979 – є однією з кількох осіб, котрі зазнають у ПНР найсуворіших репресій: за ним постійно стежать, часто затримують на 48 годин, позбавляють змоги друкуватися в легальній пресі, не допускають до участі в жодних офіційних зустрічах і дискусіях, вважають особою, контакти з якою – незалежно від їх форми – дають підстави для поліцейських репресій. Під час нападу бойовиків Служби безпеки на одну з нарад ТНК у помешканні Куроня жорстоко побиті він сам, його син і дружина. Призупиняє свою участь у засіданнях ТНК.

У публіцистиці 70-х років декларував визнання права України на незалежність, популяризував у середовищі польської опозиції гасло «Немає вільної Польщі без вільної України та вільної України – без вільної Польщі». Уже в 1974 писав: «Суверенітет України, Білорусі та Литви – це програма боротьби за суверенність Польщі, а водночас ці країни є не екзотичними, а реальними її союзниками. Для політичної опозиції в Польщі така думка повинна стати директивою до дії».

1980 – під час ісерпневих подій збирає інформацію про страйки, протести та висунуті вимоги, яку систематично переказує на Захід, звідки та інформація за посередництвом Радіо Вільна Європа та Бі-Бі-Сі повертається до Польщі, стимулюючі різні форми протестних заходів; 18 серпня разом із 13-ма іншими активістами опозиції затриманий, а пізніше заарештований за звинуваченням у причетності до злочинної спілки (серпневий страйк на Ґданській корабельні влада ПНР розцінила як наслідок впливу «угруповання Куроня»); 1 вересня внаслідок досягнення серпневих домовленостей між владою та опозицією виходить на волю, від вересня є радником Міжзакладового засновницького комітету Незалежної самоврядної профспілки «Солідарність» у Ґданську, відтак Крайової погоджувальної комісії та Крайової комісії НСПП «Солідарність». Серпень'80 – один із кількох місяців, які залишили найбільший слід в історії ПНР завдяки страйкам на Узбережжі, котрими

керував Лех Валенса і котрі закінчилася укладенням серпневих угод і виникненням НСПП «Солідарність». У серпні'1980 розпочався п'ятнадцятимісячний період відносної свободи в комуністичній державі (його іноді називають у публіцистиці «карнавалом Солідарності»), виник робітничий і громадський рух, який незабаром трансформувався в десятимільйонну НСПП «Солідарність».

1981 – у січні призначений до складу Програмно-консультативної ради, тобто загальнонаціонального консультативного комітету «Солідарності». На численних зустрічах у різних профспілкових організаціях по усій країні викладає свої тези щодо завдань і цілей спілки, обговорює їх на сторінках видань «Солідарності», які друкують у безцензурному самвидаві. В листопаді 1981 стає одним із співтворців Клубів самоврядної Республіки «Свобода, Справедливість, Незалежність», покликаних стати осередком гуртування активістів «Солідарності», котрі сповідують традиції лівого демократичного руху. 13 грудня після оголошення воєнного стану інтернований у Ґданську, відтак перебував у в'язницях у Стшебелінку та Б'ялоленці. Воєнний стан було запроваджено в ніч проти 13 грудня 1981 із метою загальмувати активність польського суспільства, яке прагнуло до ґрунтовної реформи устрою ПНР, влада мотивувала репресії загрозою державного перевороту та захоплення влади опозицією, зосередженою навколо «Солідарності», розвалом економіки, можливістю радянської інтервенції. Приписи воєнного стану обмежували основні громадянські права, «Солідарність» була розпущена, а її діячів й інших активістів політичної опозиції, загалом близько 10 тис. осіб, було інтерновано, тобто затримано на невизначений термін без пред'явлення конкретних звинувачень.

1984 – в липні постає перед судом разом із трьома іншими активістами КОР, іще до завершення процесу їх звільнено за амністією; відтак співпрацює із підпільними структурами «Солідарності» та підпільною пресою, публікує в безцензурному самвидаві збірки

есе «Політика та відповідальність» [«Polityka i odpowiedzialność»], «Зло, яке я чиню» [«Zło, które czynię»]. В наступні роки є радником підпільного керівництва опозиції в регіоні Мазовша і Тимчасової координаційної комісії «Солідарності», публікує принагідні тексти в підпільній пресі, за ним і далі систематично стежить СБ.

1987 – бере участь у роботі групи кількадесяти активістів і радників підпільної «Солідарності», інтелектуалів, які симпатизують робітничому рухові. Публікує «Краєвид після битви» [«Krajobraz po bitwie»], опис профспілкового руху та поталої на його основі демократичної опозиції. Встановлює близькі стосунки із молодими громадськими активістами, пов'язаними із українською громадою в Польщі.

1988 – входить до складу заснованого 18 грудня Громадянського комітету при голові НСПП «Солідарність» Леху Валенсі, з його ініціативи постає Комісія національностей – співпраці з національними меншинами, яку очолив Марек Едельман, а Яцек Куронь став його заступником. бере участь у Тижні української культури, організованому студентами Люблінського католицького університету.

1989 – керівництво ПНР довго не погоджувалося на участь Яцека Куроня та Адама Міхніка в нарадах т.зв. «Круглого столу» (переговори, що тривали в першій половині 1989 між представниками керівництва ПНР, опозиції із середовища «Солідарності» та Церкви, внаслідок яких почалася устроєва трансформація ПНР), але після подолання цього опору з лютого до квітня бере участь у «Круглому столі», а після оголошення виборів до Сейму кандидує в списку Громадянського комітету; 4 червня стає депутатом Сейму, його обирають заступником голови Громадянського парламентського клубу (фракції «Солідарності»); виступає ініціатором створення в Сеймі комісії в справах національних та

етнічних меншин, його обирають головою комісії, яку він очолюватиме в 1991-2001 (в 2001 змушений відмовитися від депутатської діяльності за станом здоров'я); видає, тоді ще в безцензурному самвидаві, автобіографію «Віра та провина. До і від комунізму» [«Wiara i wina. Do i od komunizmu»]. У вересні стає міністром праці та соціальної політики в уряді Тадеуша Мазовецького, наполягає на передачі проблематики національних та етнічних меншин із компетенції міністерства внутрішніх справ у відання міністерства культури.

1990 – 25 лютого є почесним гостем установчого з'їзду Об'єднання українців у Польщі, утвореного після розпуску діючого в часи ПНР Українського суспільно-культурного товариства. До кінця життя часто підтримуватиме діяльність ОУП.

4-5 травня є одним із організаторів і учасників конференції в Яблонній під Варшавою, влаштованій за участі польських і українських парламентаріїв, представників суспільних й інтелектуальних еліт. Ініціатива скликання конференції в Яблонній належала польській стороні, конференція стала результатом візиту польських парламентаріїв із Громадянського парламентського клубу до Києва, де ті взяли участь у I з'їзді Народного Руху України за перебудову. В той період парламентська фракція «Солідарності» налагодила контакти із представниками демократичних рухів у різних країнах. Конференція в Яблонній відбулася після парламентських виборів у Українській РСР у березні 1990, коли представники Руху та інших опозиційних громадських і політичних організацій України увійшли до складу Верховної Ради, і там постала опозиційна фракція Народна Рада на чолі з академіком Ігорем Юхновським. До складу польської делегації на конференції в Яблонній, окрім Яцека Куроня, входили також Броніслав Ґеремек (тогочасний голова комісії Сейму в закордонних справах), Анджей Стельмаховський (тогочасний маршалок Сенату), Януш Онишкевич, Адам Міхнік. До складу української делегації входили серед

інших Богдан Горинь, В'ячеслав Чорновіл, Іван Драч, Дмитро Павличко (згодом посол України у Варшаві). Серед учасників конференції в Яблонній були особи, пов'язані з польською та українською демократичною опозицією, правозахисники, в'язні радянських таборів. Тоді розпочався масштабний польсько-український діалог навколо проблематики співпраці, подолання спадщини минулого та побудови нової моделі польсько-українських відносин. Учасників конференції в Яблонній гуртував подібний досвід активної участі в антикомуністичній опозиції та дисидентському русі, а також спільна система вартостей, заснована на тому, що незалежність Польщі й Україні мусить будуватися на принципах демократії та розбудови громадянського суспільства. У часи, коли відбувалася конференція в Яблонній, українські парламентарії були ще представниками Верховної Ради УРСР, незалежної Української держави не існувало. Проте представники польської делегації вели з ними діалог про спільне майбутнє, ще раз підтвердивши, що Польща з 1980-х років підтримує самостійницькі прагнення своїх сусідів.

У жовтні бере участь у II з'їзді Руху в Києві, учасники з'їзду з ентузіазмом його вітають.

1990–1995 – вступає до заснованої лідерами «Солідарності» партії Громадянський рух демократичної дії, яка в 1991 входить до складу Демократичного союзу, а відтак трансформується в Союз свободи. Організовує суспільні заходи, покликані солідарно підтримати тих, кому довелося найважче під час перехідного періоду, у т.ч. Фонд «Суспільна допомога SOS», видає книжки «Мій суп» [«Moja zupa»] і «Зоряна мить» [«Gwiezdny czas»]. У 1992–1993 знову працює міністром праці та соціальної політики в уряді Ганни Сухоцької.

1995 – кандидує на президентських виборах; стан його здоров'я погіршується; з ініціативи Я. Куроня Світовий союз воїнів Армії

Крайової та Об'єднання українців у Польщі починають цикл із 13 зустрічей істориків із Польщі та України «Польща-Україна. Важкі питання» [«Polska-Ukraina. Trudne pytania»].

1990–2000-і – заходи на підтримку української меншини в Польщі:

– як голова парламентського комітету з питань національних і етнічних меншин підтримує діяльність українців у Польщі в створенні шкіл із українською мовою викладання; втручається скрізь там, де виникають труднощі, завдяки чому, скажімо, вдалося подолати організаційні клопоти ф опір антиукраїнських середовищ (локальні «кресові» організації та прихильні до них органи влади міста) під час влаштування XV Фестивалю української культури в Перемишлі в 1994; проблемним був також Фестиваль української культури в 1997, в урочистому відкритті якого Я. Куронь, щоб підкреслити його важливість, узяв участь спільно з тодішнім прем'єр-міністром Влодзімежом Чимошевичем;

– упродовж 10 років бореться за надання відшкодувань для колишніх в'язнів концтабору в Явожні, де в 1947-1949 перебували майже 4 тис. українців, переважно без суду і слідства. За два місяці до смерті Я. Куроня, в квітні 2004 Рада Міністрів прийняла ухвалу про встановлення спеціальних пенсій для кількох сотень живих колишніх в'язнів табору в Явожні, що частково вирішило проблему відшкодування українцям, котрі потерпіли від сталінських репресій.

– боровся за ухвалення польським Сеймом Закону про національні та етнічні меншини, прийняття якого вважав одним із найважливіших завдань III Республіки; Закон був ухвалений Сеймом уже після смерті Я. Куроня в січні 2005;

– публікує чимало статей і дає багато інтерв'ю, в яких ідеться про польсько-українські стосунки, наголошує на трагічному вимірі спільної історії, бере участь у всіх важливих дебатах навколо проблем із відкриттям Цвинтаря Орлят на Личаківському

кладовищі у Львові та відзначенням 60-х роковин волинських подій.

1997 – у 50-і роковини операції «Вісла» (розпочалася в квітні 1947, внаслідок її перебігу українське населення південних і центрально-східних регіонів Польщі стало жертвами масових депортацій і колективних репресій) був одним із ініціаторів і сигнаторів заклику польських інтелектуалів засудити операцію «Вісла». Заклик цей констатував: «Спогади про цю похмуру «операцію» кидають тінь і на суспільне співіснування усередині нашого краю, і на стосунки між польською та українською націями».

2002 – у квітні увійшов до складу Почесного комітету з відзначення 55-х роковин операції «Вісла», узяв участь у конференції про цю подію, організованій у Варшаві Польсько-українським форумом, Об'єднанням українців у Польщі та орденом отців василіян під егідою президента Польщі Александра Кваснєвського;

– депутати Львівської міської ради надали Яцекові Куроню звання почесного громадянина міста Львова, урочистості з цієї нагоди тривали в його помешканні, бо через важку хворобу він не зміг поїхати до Львова;

– у жовтні стає лауреатом Нагороди польсько-українського примирення, яку присвоюють у Перемишлі, з обґрунтуванням: «Яцек Куронь не уникає жодної нагоди, щоб підвищити чутливість поляків до українського питання».

– 1 листопада виступає співорганізатором і учасником семінару польських й українських інтелектуалів у Львові, присвяченого польсько-українським взаєминам, під час якого, попри дуже важку хворобу, виголошує промову в головному корпусі Українського католицького університету, в якій заявляє: «Сьогодні ми мусимо творити майбутнє, в якому зможемо подолати суперечності, не долаючи відмінностей. Тобто, не затираючи того, що ми є поляками, [...] українцями, а водночас чинити так, щоб наші осо-

бливості нас збагачували. Так, як це діється зі мною, бо я відчуваю, що я багатший на цілу Україну, що українцям я зобов'язаний своїм внутрішнім і духовним багатством»; після семінару разом із іншими його учасниками та мешканцями Львова, українцями й поляками, бере участь у спільному двомовному молебні на могилах Львівських Орлят і Січових Стрільців на Личаківському кладовищі з нагоди 84-х роковин початку польсько-української війни, де гинули учасники обох тих формувань; наприкінці молебню відбулася символічна урочистість поєднання хреста в тому місці, де стіна відокремлює могили Львівських Орлят від пам'ятника Січовим Стрільцям; Яцек Куронь вважав, що ця польсько-українська зустріч і спільна молитви на Личаківському кладовищі були найбільш істотним переломом у конфлікті навколо відкриття Цвинтаря Орлят.

2002 – публікує книжку «Діяльність» [«Działanie»], яка містить аналіз інформаційної епохи, коли технологічна революція призвела до розпаду традиційної культури та цивілізації, й намагається запропонувати у ній власне бачення світу, котре би давало можливість і потенціал для діяльності.

2003 – нагороджений українським орденом Ярослава Мудрого, у Львові відзначений титулом «Галицького Лицаря Примирення»; у зв'язку з підготовкою відзначення 60-х роковин Волинських подій, бере активну участь у дискусіях і заходах, організованих середовищами українських і польських інтелектуалів і громадських діячів, для котрих важливою метою є польсько-українське примирення; обмінюється відкритими листами із Мирославом Мариновичем, публікація яких залишається одним із найвидатніших прикладів польсько-українського діалогу. Упродовж цього періоду дає кілька важливих інтерв'ю, в яких представляє власне «кредо» щодо питання трагічного польсько-українського конфлікту 1939-1947 та подій на Волині.

В останні роки життя найважливішим вважав великий цивілізаційний виклик, який постав перед світом. «Або ми збудуємо новий суспільно-економічний лад, або загрузнемо в стагнації, а відтак у численних війнах із усіма за все». Вважав, що компроміс між працею і капіталом слід будувати по-новому, тим разом у глобальному вимірі. Ідея, яка мала би стати новою рушійною силою, – це ідея рівних можливостей і умов життя, втілювана шляхом організації суспільств до участі у владі та власності. Для цього необхідна глобальна освітня революція, себто надання змоги усім людям брати участь у творчості.

2004 – 17 червня помер Яцек Куронь. Похований на кладовищі Повонзки в Варшаві; у похороні взяв участь Віктор Ющенко, майбутній президент України, котрий у промові на могилі згадав про внесок покійного в розвиток польсько-українського примирення та його прихильність до України, поклав на його труну вишитий рушник і посипав її землею, привезеною з України. Над могилою Яцека Куроня під час похорону панахиду співав греко-католицький хор із українців, громадян Польщі.

Після смерті Яцека Куроня була опублікована його книга «Республіка для моїх онуків» [«Rzeczpospolita dla moich wnuków»], яку він уважав своїм заповітом.

Підготувала Іза Хруслінська

При опрацюванні хроніки використано біограму Яцека Куроня, підготовану для «Słownika biograficznego» проф. Анджеєм Фрішке; матеріали, опубліковані у «Dużym Formacie» *Gazety Wyborczej* за 24.06.2004, та власні матеріали.

ЗМІСТ

З питань замовлення та придбання
літератури звертатися за адресою:
ВИДАВНИЦТВО «ДУХ І ЛІТЕРА»
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
вул. Волоська, 8/5, кімн. 210, Київ 70, Україна, 04070
Тел./факс: +38(044) 425-60-20
Сайт: http://duh-i-litera.com
E-mail: litera@ukma.kiev.ua
Надаємо послуги: «Книга – поштою»